

ISSN 2459-8623

Časopis Udruge studenata povijesti "Toma Arhidakon"

PLETER

Godina I.
Broj 1

Split, 2017.

PLETER

Časopis

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA-e Split

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA Split

Godina I., br. 1

Split, 2017.

Pleter, časopis **Udruge studenata povijesti**
„Toma Arhiđakon“ – ISHA-e Split

Broj 1, godina I.

Izdavač:

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ –
ISHA Split

Put iza nove bolnice 10c, 21000 Split

<http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/>

e-mail: tomaarhidjakon1200@gmail.com

Za izdavača:

Anamarija Bašić

Glavna urednica:

Anamarija Bašić

Recenzenti:

doc. dr. sc. Tonija Andrić (Split), doc. dr. sc. Ivan
Basić (Split), prof. dr. sc. Stjepan Ćosić (Split), doc.
dr. sc. Mladenko Domazet (Split), izv. prof. dr. sc.
Hrvoje Gračanin (Zagreb), prof. dr. sc. Aleksandar
Jakir (Split), doc. d. sc. Ivan Matijević (Split), doc. dr.
sc. Edi Miloš (Split), prof. dr. sc. Ivana Prijatelj
Pavičić (Split), dr. sc. Nikša Varezić (Split)

Lektura i korektura:

Anamarija Bašić, Mia Elez, Ana Jerković

Lektura sažetaka na engleskom jeziku:

Ivana Pisac Šumić

ISSN 2459 - 8623

© Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA Split

Nijedan dio ovog časopisa ne smije se umnožavati, fotokopirati ni na bilo koji drugi način reproducirati bez
nakladnikova pisanog dopuštenja.

Činjenice i mišljenja iznesena u radovima ovog časopisa nužno ne odražavaju mišljenje urednice.

Grafički dizajn:

Nives Mijić (naslovnica)

Anamarija Bašić, Martina Bašić (časopis)

Tisak:

Dalmacijapapir d. o. o, Split

Naklada:

150 primjeraka

Časopis je besplatan.

Časopis je objavljen uz financijsku potporu

Splitsko-dalmatinske županije

(Domovinskog rata 2, 21000 Split).

Mjesto i godina izdanja:

Split, 2017.

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNICE.....	5
UDRUGA STUDENATA POVIJESTI „TOMA ARHIĐAKON“ – ISHA SPLIT.....	7
Rani dani: godina 2012.	8
Splitske crkvice, klerikatski put, Osmanlije: godina 2013.....	11
Marjan, kraljica Jelena, pisma vojnika iz Prvog svjetskog rata: godina 2014.	15
Prvi splitski crkveni sabor, <i>Dani Tome Arhiđakona, Drugi okrugli stol studija povijesti u Republici Hrvatskoj</i> : godina 2015.	21
<i>Jadranski susreti, Krunom hrvatskih vladara</i> : godina 2016. i početak 2017.	26
<i>Regnum Croatorum</i> – projekt arheološkog turizma.....	36
RADOVI.....	37
MATE BERIĆ: Salona – <i>Urbs vetus</i>	39
SEBASTIJAN STINGL: Problem konstrukcije identiteta.....	71
JOSIP ČALJKUŠIĆ: Vitezovi templari.....	87
JURE TRUTANIĆ: Pregled izvora, literature i zbivanja o mongolskoj provali u hrvatske zemlje u 13. stoljeću	103
JOSIP VDOVIĆ: Uloga Portugala u geografskim otkrićima.....	121
FRANKA ŠKORO: Prikazi svetog Vlaha na kamenoj skulpturi u 15. i 16. stoljeću.....	147
ANAMARIJA BAŠIĆ: Marin Držić – pisac i urotnik.....	157
MATE BOŽIĆ: Bitka kod Siska 1593. godine	177
JOSIP BURIĆ: Grof Janko Drašković.....	193
IVAN ČARIĆ: Hrvatska o Sarajevskom atentatu – reakcije i tumačenja	203
VERICA REKIĆ: <i>Beat</i> generacija	219
MATEA MIHALJEVIĆ JURKOVIĆ: Postanak i razvoj <i>novog vala</i> na području bivše Jugoslavije	239
ANDRIJANA PERKOVIĆ PALOŠ: Konflikt, rat i raspad društva.....	255

RIJEČ UREDNICE

Dragi čitatelji, publikacija koju držite u ruci prvi je broj časopisa *Pleter* Udruge studenata povijesti „Toma Arhidakon“ – ISHA Split.

Pri samom osnutku Udruge 2012. godine, za jedan od ciljeva postavljeno je pokretanje časopisa u kojem bi studenti povijesti Filozofskog fakulteta u Splitu imali priliku okušati se u pisanju historiografskih tema koje su glavna područja njihova interesa te objaviti rezultate svojih povijesnih istraživanja. Ovaj broj časopisa sastoji se od dvaju dijelova. U prvom se dijelu donosi kratki pregled djelatnosti naše Udruge od 2012. godine pa sve do danas uz popratne fotografije, uz napomenu da je riječ samo o onim aktivnostima koje je naša Udruga organizirala. Iznimka su posljednje dvije godine u opisu kojih smo, zbog novijeg datuma, naveli i one događaje na kojima smo sudjelovali, a nisu bili u našoj organizaciji. U drugom se dijelu nalazi trinaest radova različite povijesne tematike, počevši od antike pa sve do kasnog dvadesetog stoljeća.

Kao glavna urednica *Pleter*a i predsjednica Udruge, ovim putem želim zahvaliti svima koji su doprinijeli njegovu pokretanju. Najljepša hvala Splitsko-dalmatinskoj županiji za financijsku pomoć za tisak ovog broja, kao i profesorima s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu za recenziju članaka: prof. dr. sc. Aleksandru Jakiru, doc. dr. sc. Ediju Milošu, doc. dr. sc. Mladenku Domazetu, doc. dr. sc. Ivanu Basiću, doc. dr. sc. Ivanu Matijeviću, doc. dr. sc. Toniji Andrić, prof. dr. sc. Stjepanu Ćosiću, dr. sc. Nikši Vareziću te izv. prof. dr. sc. Hrvoju Gračaninu s Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Hvala i prof. dr. sc. Ivani Prijatelj Pavičić s Odsjeka za povijest umjetnosti za recenziju članaka. Također, željela bih zahvaliti i red. prof. dr. sc. Marku Trogrliću, red. prof. dr. sc. Josipu Vrandečiću i prof. dr. sc. Aleksandru Jakiru za preporuke za časopis koje su nam donijele dodatne bodove na natječaju. Također, na preporukama za ovaj projekt zahvaljujemo ravnatelju Sveučilišne knjižnice u Splitu, g. Petru Kroli te ravnatelju Gradske knjižnice Marka Marulića, g. Draženu Šaškori te našim kolegicama i kolegama iz ostalih

studentskih povijesnih udruga u Republici Hrvatskoj: Anti Skelinu iz ISHA-e Zadar, Marku Paveliću iz ISHA-e Osijek, Marti Kuveždić iz ISHA-e Pula te Eleni Salaj iz USP „Malleus“. Također, za pisma preporuke zahvaljujemo bivšoj predsjednici i tajnici ISHA-e *International* Dariji Lohmann i Elke Close. Želimo iskazati zahvalnost našim lektoricama Miji Elez i Ani Jerković za lekturu radova na hrvatskom jeziku kao i lektorici sažetaka na engleskom jeziku, Ivani Pisac Šumić. Hvala Nives Mijić na grafičkom dizajnu naslovnice i Martini Bašić na grafičkom dizajnu unutrašnjosti časopisa te na izradi naše internetske stranice na kojoj će ovaj časopis biti objavljen kao i g. Željku Marušiću iz Računskog centra našeg Fakulteta. Hvala kolegici Barbari Nazor iz ISHA-e Zadar, kolegi Toniju Šaferu iz ISHA-e Osijek i kolegi Antoniju Kovačeviću iz Udruge S4S za savjete oko izrade časopisa i prijave za natječaj. Hvala kolegicama i kolegama koji su u mojoj odsutnosti predavali prijave na natječaj: Martini Bašić, Jeleni Milašinović, Jeleni Jadrić, Ivanu Čariću i Antoniju Plazonji. Velika hvala i g. Goranu Pelaiću na pozivu za gostovanje u emisiji „Nedjeljni akvarel“ na Radio Splitu u kojoj smo kolega Ivan Čarić, tajnik Udruge, i moja malenkost najavili izlazak ovog broja.

U konačnici, hvala svim autorima radova ovog broja, hvala svima koji su sudjelovali u našim dosadašnjim aktivnostima o kojima više možete pročitati u ovom broju.

U nadi da ćete u ovom broju pronaći mnogo zanimljivih tema i uživati u čitanju, u ime cijele Udruge srdačno vas pozdravljam do sljedećeg broja!

Anamarija Bašić,
Glavna urednica i predsjednica
Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ – ISHA-e Split

UDRUGA STUDENATA POVIJESTI „TOMA ARHIĐAKON“ – ISHA SPLIT

Anamarija Bašić,
Filozofski fakultet u Splitu,
Odsjek za povijest / Odsjek za hrvatski jezik i književnost
E-mail: anamarijabasic5@gmail.com

Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ osnovana je 30. svibnja 2012. godine u prostorijama Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu na inicijativu naših kolega, studenata povijesti, Josipa Burića i Marina Pelaića nakon što su prisustvovali konferenciji Međunarodnog studentskog povjesničarskog udruženja (*International Students of History Association*, ISHA) u Puli 2011. godine, a u suradnji s kolegama Matom Božićem i Josipom Bodrožić-Selakom koji su okupili zainteresirane studente sa svoje godine. Udruga je dobila ime po Tomi Arhiđakonu, splitskom kleriku, kroničaru i povjesničaru iz 13. stoljeća, autoru kronike *Historia Salonitana*, koja je jedan od najvažnijih izvora za hrvatsku i splitsku srednjovjekovnu i crkvenu povijest. Skraćeni joj je naziv Udruga „Toma Arhiđakon“. Cilj je Udruge promicanje i popularizacija povijesti te poticanje međunarodne suradnje studenata povijesti u svrhu povijesnog istraživanja, upoznavanja studenata povijesti i šire javnosti o lokalnoj povijesti (grada Splita i šire okolice), povijesti Dalmacije i Hrvatske te o njihovoj kulturnoj baštini i povijesti svakodnevice. Tad je izabran i prvi predsjednik Udruge, Mate Božić koji je uvelike doprinio napredovanju Udruge. Od studenog 2014. godine do danas predsjedničku dužnost obavlja autorica ovog poglavlja. Rad Udruge reguliran je Statutom.

Ova je studentska organizacija 4. prosinca 2014. godine postala članice ISHA-e te na međunarodnom nivou koristi naziv ISHA Split. Njezini članovi sudjeluju na seminarima i konferencijama koje podružnice ove organizacije organiziraju u različitim gradovima diljem Europe.

Od osnutka, Udruga svoje ciljeve ostvaruje različitim djelatnostima: sudjelovanjem na seminarima i organizacijom istih, posjećivanjem povijesnih institucija (muzeja, galerija i knjižnica), organiziranjem književnopovijesnih večeri te raznih izleta na arheološka nalazišta i druge zanimljive lokacije.¹ Ovdje se donosi kratak kronološki pregled događaja u organizaciji Udruge od 2012. godine do danas s popratnim fotografijama. U posljednjim

¹ Bašić, Anamarija. „Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 207. U: Galić Kakkonen, Gordana, ur. *10 godina Filozofskog fakulteta u Splitu 2005. – 2015.* Split: Filozofski fakultet u Splitu, 2015.

godinama 2016. i 2017., osim onih koje su organizirali, navedeni su i događaji u kojima su članovi Udruge „Toma Arhiđakon“ sudjelovali. Posebno je potpoglavlje posvećeno projektu *Regnum Croatorum*. Detaljnije o djelatnostima Udruge možete pročitati na njezinoj novoj internetskoj stranici koja je poslužila kao glavni izvor autorici ovog poglavlja: <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/>.

Rani dani: godina 2012.

Nakon osnivačke skupine i definiranja ciljeva Udruge, jedna od prvih aktivnosti bio je posjet srednjovjekovnim arheološkim lokalitetima Rižinicama i Crkvinama 15. lipnja 2016. godine pod stručnim vodstvom blagopokojnog prof. dr. sc. Vicka Kapitanovića. Nakon ljetne stanke članovi su Udruge početkom prosinca posjetili nadgrobnu ploču Tome Arhiđakona u crkvi svetog Frane na Obali po kojem je Udruga dobila ime, a 28. listopada te godine napravili su zajedničku fotografiju ispred spomen-ploče koju je 1982. godine, tj. o stogodišnjici pobjede hrvatskih narodnjaka nad autonomašima prilikom splitskih općinskih izbora i uspostave hrvatske uprave grada Splita 1882. godine postavila Skupština općine Split. Tim je činom započelo obilježavanje 130. obljetnice pobjede splitskih narodnjaka nad autonomašima koje se nastavilo ciklusom predavanja u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu 7. i 8. studenog te u kavani-restoranu „Bajamonti“ 9. studenog. Tjedan dana kasnije, 18. studenog splitski su studenti zapalili svijeću u spomen na žrtvu Vukovara. Te je godine pokrenuta i Hrvatska studentska povjesničarska inicijativa čiji je cilj okupiti članove hrvatskih studentskih povjesničarskih organizacija radi suradnje, razmjene ideja, informacija i iskustava u studiranju povijesti.²

² <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

Posjet Rižinicama i Crikvinama

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 15. lipnja 2012.)

*130. obljetnica pobjede splitskih narodnjaka nad autonomašima (1882. – 2012.):
slika ispred spomen-ploče te ciklus predavanja u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 28. listopada i 7. – 8. studenog 2012.)*

*130. obljetnica pobjede splitskih narodnjaka nad autonomašima (1882. – 2012.):
ciklus predavanja u kavani-restoranu „Bajamonti“
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 9. studenog 2012.)*

*Paljenje svijeća u Vukovarskoj ulici u Splitu u spomen na žrtvu Vukovara i Škabrnje
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 18. studenog 2012.)*

Splitske crkvice, klerikatski put, Osmanlije: godina 2013.

Godina 2013. započela je radnom akcijom u siječnju. Naime, članovi Udruge „Toma Arhiđakon“ organizirali su se kako bi popravili stazu koja vodi do Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu. Istog su mjeseca članovi Udruge posjetili klišku tvrđavu pod vodstvom red. prof. dr. sc. Marka Trogrlića, a tamo ih je ugostila povijesna postrojba „Kliški uskoci“. Nekoliko dana kasnije, 21. – 22. siječnja 2013. godine obilježili su dvadesetu obljetnicu vojno-redarstvene operacije „Maslenica“ ciklusom predavanja u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu te u Gradskoj knjižnici Marka Marulića uz gostovanje Stanka Čelara, umirovljenog brigadira 4. gardijske brigade i pjesnikinje Katarine Pavičić. U organizaciji Udruge, a pod vodstvom dr. sc. Ite Praničević Borovac, više predavačice na Odjelu likovne umjetnosti Umjetničke akademije Sveučilišta u Splitu veliki je broj zainteresiranih studenata i ostalih građana 25. ožujka obišao splitske kasnoantičke i srednjovjekovne crkve.

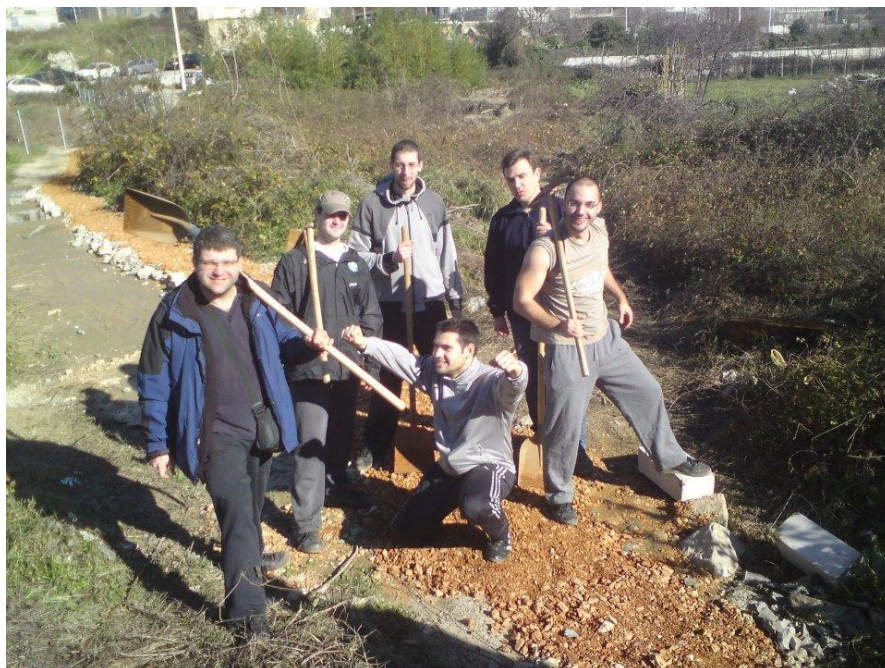
U organizaciji Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ na čelu s Ivanom Bogdanovićem, slijepim studentom povijesti i filozofije, od 8. do 11. svibnja održao se niz događanja pod zajedničkim nazivom „Studenti Splitu!“. Program je započeo u srijedu 8. svibnja edukativno-glazbenom večeri pod nazivom „Split jednakih šansi“ koja se održala u prostorijama Umjetničke akademije na Tvrđavi Gripe u Splitu. Tri dana kasnije, 11. svibnja, na Filozofskom fakultetu u Splitu, održana je konferencija o obrazovanju osoba s invaliditetom: „I mi studiramo, zar ne?“.

U listopadu su članovi Udruge obilježili 330. obljetnicu oslobođenja Dalmacije od Osmanlija prigodnim ciklusom predavanja u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu te su ponovno posjetili klišku tvrđavu i okušali se u mačevanju i streličarstvu pod vodstvom „Kliških uskoka“. Osim što su u studenom tradicionalno zapalili svijeću u Vukovarskoj ulici, studenti povijesti istog su mjeseca organizirali obilazak Dioklecijanove palače pod vodstvom prof. dr. sc. Inge Vilogorac Brčić i uz domaćinstvo Udruge za promicanje antičke kulture „Dioklecijanova legija“. Navedene je godine započeo rad na projektu *Regnum Croatorum*, no o tome više u posljednjem potpoglavlju ovog dijela.³

³ <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

*Posjet Klisu pod vodstvom red. prof. dr. sc. Marka Trogrlića
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 19. siječnja 2013.)*

*Klerikatski put Tome Arhiđakona
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 29. siječnja 2013.)*

*Obilježavanje 20. obljetnice operacije „Maslenica“ (1993. – 2013.)
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 21. – 22. siječnja 2013.)*

*Obilazak kasnoantičkih i ranosrednjovjekovnih crkava pod vodstvom dr. sc. Ite Praničević Borovac
te obilazak Dioklecijanove palače pod vodstvom prof. dr. sc. Inge Vilogorac Brčić
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 25. ožujka i 16. studenog 2013.)*

Konferencija „I mi studiramo, zar ne?“

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 11. svibnja 2013.)

OBILJEŽAVANJE 330. OBLJETNICE OSLOBAĐANJA

DALMACIJE OD OSMANLIJA

1683. - 2013.

Plakat za ciklus predavanja povodom 330. obljetnice oslobođenja Dalmacije od Osmanlija

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 24. listopada 2013.;

autor plakata: Mate Božić)

Marjan, kraljica Jelena, pisma vojnika iz Prvog svjetskog rata: godina 2014.

U suradnji s Udrugom studenata biologije i kemije Lacerta članovi Udruge „Toma Arhiđakon“ 13. siječnja 2013. godine organizirali su obilazak marjanskih crkvice te botaničkog vrta uz stručno vodstvo profesorice doc. dr. sc. Tonije Andrić i profesora doc. dr. sc. Ivana Basića s Filozofskog te profesora dr. sc. Mirka Ruščića s Prirodoslovno-matematičkog fakulteta. Krajem siječnja ciklusom su studentskih predavanja u Sveučilišnoj knjižnici obilježili 200. obljetnicu propasti Ilirskih pokrajina (1814. – 2014.) te su svojim volontiranjem za *Noć muzeja* u splitskim muzejima uz vodstva po muzejima te zanimljivim predavanjima obogatili muzejske ponude te večeri. U ožujku su zajedno s članovima Udruge „Studenti za studente“ i povijesnom postrojbom „Kliški uskoci“ organizirali čišćenje lokaliteta Rižinice.

Članovi Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ u suradnji s povijesnim postrojbama „Kliški uskoci“, „Domagojevi strijelci“, „Tomislavova straža“ i „Vitezovi kralja Zvonimira“ 8. listopada 2014. godine vratili su se u prošlost prigodnim programom na Klisu i Solinu obilježivši time dan kad je umrla kraljica Jelena (976.) i kad je okrunjen kralj Zvonimir (1075. ili 1076.). U sljedećim je mjesecima Udruga obilježila stogodišnjicu početka Prvog svjetskog rata uz prikladan program studentskih predavanja u Sveučilišnoj knjižnici i na Filozofskom fakultetu u Splitu uz posebnu večer čitanja pisama vojnika iz Prvog svjetskog rata u kavani „*Marcvs Marvlvs Spalatensis*“. U istoj su se kavani, splitski studenti zajedno s povijesnim postrojbama „Kliški uskoci“, „Domagojevi strijelci“, „Tomislavova straža“ i „Vitezovi kralja Zvonimira“ okušali u književnopovijesnom kvizu „Marko Marulić i njegovo doba“. Svoju djelatnost Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ predstavila je na proslavi desetogodišnjice Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu 24. listopada 2014. te na Smotri Sveučilišta u Splitu 12. i 13. prosinca 2014. godine.⁴

⁴ <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

*Obilazak marjanskih crkvice i botaničkog vrta uz stručno vodstvo doc. dr. sc. Tonije Andrić,
doc. dr. sc. Ivana Basića te prof. dr. sc. Marka Ruščića
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 11. siječnja 2014.)*

*200. obljetnica propasti Ilirskih pokrajina (1814. – 2014.) i Noć muzeja
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 28. i 31. siječnja 2014.)*

*Akcija čišćenja lokaliteta Rižinice
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 10. ožujka 2014.)*

*Obljetnica smrti kraljice Jelene i krunidbe kralja Zvonimira
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 8. listopada 2014.)*

*Obilježnica smrti kraljice Jelene i krunidbe kralja Zvonimira
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 8. listopada 2014.)*

*Večer čitanja pisama vojnika iz Prvog svjetskog rata i dodjela zahvalnica čitačima
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 5. prosinca 2014.)*

*100. obljetnica početka Prvog svjetskog rata
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 3. – 4. studenog 2014.)*

*Predstavljanje Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ na Smotri Sveučilišta u Splitu
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 12. – 13. prosinca 2014.)*

*Desetogodišnjica Odsjeka za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu
(izvor: Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta u Splitu, 24. listopada 2014.)*

**Prvi splitski crkveni sabor, Dani Tome Arhiđakona,
Drugi okrugli stol studija povijesti u Republici Hrvatskoj: godina 2015.**

Uz drugu po redu volontersku *Noć muzeja* na kojoj su predstavili projekt *Regnum Croatorum* u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika, članovi Udruge obilježili su 1090. obljetnicu Prvog splitskog crkvenog sabora (925. – 1025.) uz prigodna predavanja u Sveučilišnoj knjižnici i na Filozofskom fakultetu u Splitu. Istog su mjeseca organizirali posjet marjanskim crkvicama i uvali Kašjuni pod stručnim vodstvom prof. dr. sc. Mirka Ruščića s Prirodoslovno-matematičkog fakulteta i znanstvene suradnice Instituta za oceanografiju i ribarstvo Danijele Bogner. U ožujku iste godine očistili su okoliš lokaliteta uz crkvu sv. Marte u Bijaćima i obilježili su obljetnicu *Trpimirove darovnice* (852. – 2015.) uz povijesne postrojbe „Kliški uskoci“, „Domagojevi strijelci“, „Tomislavova straža“ i „Vitezovi kralja Zvonimira“. U svibnju, točnije 4. – 8. te 14. svibnja na Filozofskom su fakultetu i u Sveučilišnoj knjižnici u Splitu organizirali ciklus studentskih predavanja pod nazivom *Dani Tome Arhiđakona*. Prvim je ciklusom obilježena 20. obljetnica vojno-redarstvene operacije „Bljesak“. U drugom su dijelu predavanja studenti povijesti predstavili vlastite radove i istraživanja s područja povijesnih znanosti. Treći se dio odnosio na 8. svibnja 1945. godine, dan kad je na snagu stupila bezuvjetna kapitulacija Njemačke u Drugom svjetskom ratu.

Od 28. do 31. listopada 2015. godine u organizaciji Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ održan je *Drugi okrugli stol studija povijesti u Republici Hrvatskoj*. Taj se skup studenata povijesti održao u prostorijama Filozofskog fakulteta u Splitu. Na skupu su prisustvovali studenti povijesti sa sedam sveučilišta u Hrvatskoj na kojima djeluje Odsjek / Odjel za povijest: Filozofskog fakulteta u Splitu, Filozofskog fakulteta u Zagrebu, Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, Filozofskog fakulteta u Osijeku, Filozofskog fakulteta u Rijeci, Filozofskog fakulteta u Puli te Filozofskog fakulteta u Zadru. Na Okruglom su stolu povjesničari iz svih krajeva Republike Hrvatske opisali uvjete studiranja na matičnim fakultetima te zajednički pokušali zaključiti koja su moguća poboljšanja na fakultetima. Na kraju susreta sudionici su sastavili prijedloge za poboljšanje uvjeta studiranja povijesti te ih poslali na adresu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske.⁵

⁵ <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

*Noć muzeja i 1090. obljetnica Prvog splitskog crkvenog sabora (925. – 1025.)
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 27. – 30. siječnja 2015.)*

Obljetnica Trpimirove darovnice (852. – 2015.)

(izvor: Veljko Marinović,⁶ 3. ožujka 2015.)

⁶ <http://dalmatinskiportal.hr/zivot/-regnum-croatorum--na-dvoru-kneza-trpimira/3064> (24. 1. 2017.)

Dani Tome Arhiđakona

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 4. – 8. i 14. svibnja 2015.)

*Drugi okrugli stol studija povijesti u Republici Hrvatskoj
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 28. – 31. listopada 2015.)*

Jadranski susreti, Krunom hrvatskih vladara: godina 2016. i početak 2017.

Djelovanje u 2016. godini započelo je trećim po redu volontiranjem u *Noći muzeja*.

Nakon nekoliko mjeseci pripreme, od 27. do 30. rujna 2016. godine u organizaciji Udruge studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ na Filozofskom fakultetu u Splitu i u Klubu mladih Split održana je Međunarodna konferencija studenata povijesti „Jadranski susreti“.

„Jadranski susreti“ konferencija je studenata povijesti jadranskih zemalja koja se svake godine odvija u drugom jadranskom sveučilišnom gradu (Pula, Rijeka, Zadar, Split). Ovo su deseti po redu, treći organizirani u Splitu, a prvi su put u organizaciji Udruge. Novitet u odnosu na prethodne bio je taj da su gosti splitskih studenata bili ne samo iz drugih hrvatskih gradova, Slovenije i Italije, već i drugi zaljubljenici u povijest Jadranskog mora koji su pristigli iz Švicarske, Makedonije, Austrije i Mađarske. Tema susreta bila je „Jadran – nemirno more“, a podijeljena je u pet radionica: *More gusara*, *More kapetana*, *More brodoloma*, *More kao inspiracija likovnih umjetnika* te *More kao inspiracija književnika*. Susret je otvoren uvodnim predavanjem red. prof. dr. sc. Joška Božanića *The Diomedes' Trans Adriatic Route*. Osim sudjelovanja u radionicama te završnoj raspravi, splitski su studenti svoje kolege povelili u razgledavanje grada, dok ih je na Klisu ugostila povijesna postrojba „Kliški uskoci“ koji su za sudionike konferencije održali radionicu mačevanja i streličarstva.⁷ Kao konačni rezultat seminara objavljena je knjižica sažetaka na engleskom jeziku. Knjižica je predstavljena na novogodišnjem ISHA seminaru u Budimpešti (9. – 15. siječnja 2017.).⁸

Jesen 2016. godine bila je burna i obilježena brojnim događanjima. Tjedan dana nakon konferencije, 8. listopada, održana je manifestacija *Krunom hrvatskih vladara* u organizaciji Udruge „Toma Arhiđakon“ i „Kliških uskoka“. Tom je prigodom uprizorena krunidba kralja Zvonimira u Šupljoj crkvi / crkvi sv. Petra i Mojsija u Solinu. Naime, upravo je u toj crkvi, na isti datum, ali godine 1075. ili 1076. opat Gebizon u ime pape Grgura VII. okrunio Dmitra Zvonimira za kralja Hrvatske i Dalmacije. Cjelokupni je program započeo okupljanjem ispred crkve Gospe od Otoka u čijim se temeljima nalaze i ostaci srednjovjekovne crkve sv. Stjepana u kojoj je pronađen sarkofag kraljice Jelene Slavne. Nakon postrojavanja povijesnih postrojbi: „Vitezovi kralja Zvonimira“ iz Knina,

⁷ <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

⁸ Osim u tiskanom izdanju, knjižica je dostupna i u digitaliziranom izdanju na sljedećim poveznica: <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/joomla/images/pleter/BOOK-OF-ABSTRACTS.pdf> te <https://ishasplit.files.wordpress.com/2017/01/book-of-abstracts.pdf>.

„Vitezovi Vranski“ (Pakoštane) te „Domagojevi strijelci“ iz Vida kod Metkovića, uslijedio je mimohod uz rijeku Jadro do Šuplje crkve gdje je uprizorena krunidba. Program je nastavljen na kliškoj tvrđavi uz različite edukativno-zabavne radionice za djecu i odrasle: srednjovjekovna kuhinja, škola glagoljice, škola heraldike, škola mačevanja i streličarstva te predavanje statista o iskustvima sa snimanja *Igre prijestolja* na Klisu.⁹

U listopadu su se članovi Udruge priključili velikoj volonterskoj akciji *72 sata bez kompromisa* u sklopu koje su sudjelovali u akciji čišćenja lokaliteta Rižinice, a početkom studenoga Udruga je ponovno organizirala čišćenje navedenog lokaliteta.

Studen je bio obilježen sljedećim aktivnostima: volontiranjem na *4. međunarodnom festivalu arheološkog filma* dijeljenjem letaka i programa u centru Splita te hostesiranjem tijekom Festivala (3. – 4. studenog 2016.) kao i obilježavanjem sjećanja na žrtvu Vukovara pod nazivom *Priča o gradu – tjedan sjećanja na žrtvu Vukovara* (18. – 25. studenog 2016.). Obilježavanje je započelo tradicionalnim paljenjem svijeće u Vukovarskoj ulici u Splitu, nastavio se predavanjima, a završilo filmskom večeri posvećenoj Vukovaru u Klubu mladih Split. Početkom siječnja 2017. godine članovi Udruge sudjelovali su na novogodišnjem ISHA seminaru u Budimpešti, a krajem istog mjeseca ponovno su volontirali za *Noć muzeja* u splitskim muzejima.

Noć muzeja (izvor: „Tomislavova straža“, 29. siječnja 2016.)

⁹ <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

Jadranski susreti

(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ i ISHA Graz, 27. – 30. rujna 2016.)

Krunom hrvatskih vladara (izvor: Božidar Vukičević, Cropix, 8. listopada 2016.)

Krunom hrvatskih vladara (izvor: Božidar Vukičević, Cropix, 8. listopada 2016.)

Krunom hrvatskih vladara (izvor: „Vitezovi kralja Zvonimira“, 8. listopada 2016.)

*Krunom hrvatskih vladara, škola glagoljice
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 8. listopada 2016.)*

72 sata bez kompromisa (izvor: Volonterski centar mladih SKAC, 14. – 15. listopada 2016.)

*4. međunarodni festival arheološkog filma – dijeljenje letaka u centru Splita
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 29. listopada 2016.)*

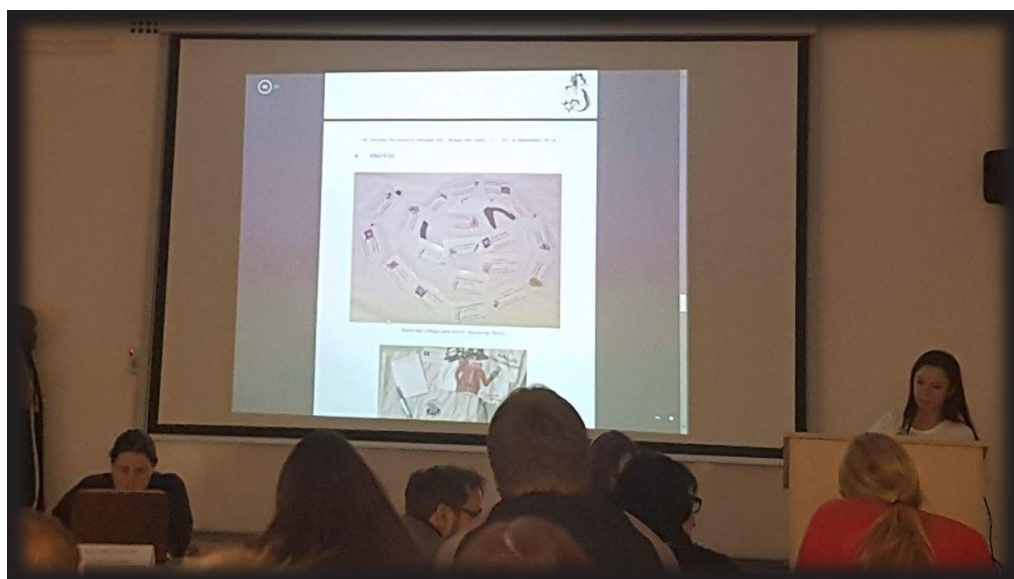
4. međunarodni festival arheološkog filma (izvor: Viktorija Žuvela, 3. – 4. studenog 2016.)

*Priča o gradu: tjedan spomena na žrtvu Vukovara
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 18. – 23. studenog 2016.)*

*Priča o gradu: tjedan spomena na žrtvu Vukovara
(izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhidakon“, 18. – 23. studenog 2016.)*

*Predstavljanje knjižice sažetaka Jadranskih susreta na novogodišnjem ISHA seminaru u Budimpešti
(izvor: ISHA Zadar, 9. – 15. siječnja 2017.)*

Noć muzeja (izvor: Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“, 27. siječnja 2017.)

***Regnum Croatorum* – projekt arheološkog turizma**

Zahvaljujući ideji i poticaju gospodina Lina Ursića, inicijatora prvog znanstveno-stručnog skupa o arheološkom turizmu „Turizam – stopama arheologije“ (28. studenog 2013., Ekonomski fakultet u Splitu), Udruga studenata povijesti „Toma Arhiđakon“ započela je s radom na osmišljavanju projekta arheološkog turizma vezanog uz starohrvatske arheološke lokalitete na području Kaštela, Klisa, Solina, Podstrane i Splita.¹⁰ Tako je započela suradnja s kolegama studentima arheologije s Filozofskog fakulteta u Mostaru te studentima Ekonomskog fakulteta u Splitu (smjer Turizam) te povijesnim postrojbama: „Vitezovima kralja Zvonimira“ iz Knina, „Vitezovima Vranskim“ (Pakoštane), „Domagojevim strijelcima“ iz Vida kod Metkovića, „Tomislavovom stražom“ iz Splita i „Kliškim uskocima“ iz Klisa. Cilj je projekta tzv. oživljena povijest kojom se uprizoruju povijesni događaji na autentičnim lokacijama iz određenog razdoblja. Slijedi pregled dosad organiziranih događaja u sklopu ovog projekta:

- 8. listopada 2014. godine: obljetnica smrti kraljice Jelene i krunidbe kralja Zvonimira
- 28. – 29. siječnja 2015. godine: predstavljanje projekta arheološkog turizma *Regnum Croatorum* na Filozofskom fakultetu u Splitu
- 30. siječnja 2015. godine: predstavljanje projekta arheološkog turizma *Regnum Croatorum* tijekom *Noći muzeja* u Muzeju hrvatskih arheoloških spomenika u Splitu
- 2.– 3. ožujka 2015. godine: akcija čišćenja arheološkog lokaliteta sv. Marta u Bijaćima i obilježavanje obljetnice *Trpimirove darovnice*
- 18. ožujka 2015. godine: predstavljanje projekta arheološkog turizma *Regnum Croatorum* na Filozofskom fakultetu u Mostaru
- 8. listopada 2016. godine: *Krunom hrvatskih vladara* (Solina – Klisa)

¹⁰ <http://tomaarhidjakon.ffst.unist.hr/> (24. 1. 2017.)

RADOVI

SALONA – Urbs vetus

Mate Berić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: mate.beri5@gmail.com

Salona, glavni grad rimske provincije Dalmacije, oduvijek je bila tema brojnih arheoloških istraživanja i znanstvenih radova. U svijetu se ističe brojnošću sačuvanih natpisa te svojim spomenicima, onim monumentalnog javnog karaktera i onim vezanim uz svakodnevni život Salonitanaca. Važno je napomenuti da većina grada iz raznih razloga nije istražena te stoga postoje mnogi upitnici oko Salone i jako je važno omogućiti potpuno istraživanje grada u budućnosti. U ovom radu naglasak će biti na najstarijem dijelu grada Salone, tzv. Urbsu vetusu koji se još ponegdje naziva i Urbs quadrata i Urbs antiqua. Pojam Urbs vetus potječe od Ejnara Dyggvea, danskog arheologa i jednog od najpoznatijih istraživača antičke Salone. Ipak, njegova čitava ideja oko postojanja Urbs vetusa nije dovoljno dokumentirana, pogotovo sa zapadne i južne strane. Ta najstarija gradska jezgra imala je približno trapezni oblik i bila okružena fortifikacijama od snažnih megalitskih blokova (grčki utjecaj) koji su se mjestimično očuvali unatoč kasnijem burnom razvitku.

U radu ćemo, prije svega, opisati zemljopisni smještaj Salone te prve spomene u povijesnim izvorima. Oba faktora su jako važna u proučavanju razvojnih faza grada i pravilnom datiranju istih. Dakako, najviše prostora posvećeno je Urbs vetusu. Naglasak će biti na bedemima i gradskim vratima, kao ključnim odrednicama za definiranje smještaja najstarijeg dijela grada unutar gradske cjeline. Osim fortifikacija, prikazat ćemo i ostale spomenike unutar najstarijeg dijela grada, tj. forum, teatar, hramove i ostalo.

Ključne riječi: *Salona, Urbs, vetus, fortifikacije, forum*

Ime, smještaj i prvi spomen u izvorima

Ime grada Salona, *Salonae* javlja se u singularnom i pluralnom obliku. Singularni oblik ima uobičajeni nastavak -ona, no postavlja se pitanje kako objasniti pluralni oblik, koji je ujedno i stariji. Salona je imala vrlo zanimljiv razvitak koji su predodredila prethodna naselja, smještena uz luku i ceste prema unutrašnjosti. Nije bila jedinstveno naselje nego se sastojala od nekoliko aglomeracija na nešto širem području (*territorium Salonarum*). Riječ je, dakle, o više naselja, o ilirskim gradinama (ilirski Salona, Vranjic, Sutikva, Klis, *oppidum* u Uvodićima na obroncima Mosora, Žižina glavica). Neke od njih bile su i vrlo velike, no ipak, naselje uz luku i na ušću Jadra (*Urbs vetus*), postupno preuzima ulogu središta, a pluralni je naziv zamijenjen singularnim. Nedavno je pronađeno veliko utvrđeno naselje u blizini Salone, najvjerojatnije ilirsko, što govori u prilog toj tezi. Okolne aglomeracije i dalje su živjele, no njihovo je značenje znatno

umanjeno premještanjem glavnih sadržaja na forum *Urbs vetusa*. Konfiguracija terena nametnula je i ortogonalnu mrežu ulica u lučkom dijelu grada, ali forum i ostali javni sadržaji nisu smješteni na uobičajenom mjestu (na sjecištu *carda* i *decumanusa*), nego južnije, bliže pristaništu, što potvrđuje da barem u početku trg ima pretežito gospodarsko značenje koje mu je i odredilo položaj. Ovaj dio postao je jezgra kasnijeg širenja grada prema istoku (sve do desne obale Jadra) i zapadu, ali budući da su se zdanja najprije stihijski pružala uzduž magistralnih prometnica, novo gradsko područje nema ortogonalno oblikovane komunikacije (doduše, u manjim segmentima imamo pravilnu mrežu ulica). Tako je *longae Saloniae* dobila dosta nepravilan oblik i prostrano područje.¹¹

Bilo kako bilo, *Colonia Martia Iulia Salona*, glavni grad rimske provincije Dalmacije, nastala je u dnu zaštićenog morskog zaljeva (*Sinus Salonitanus*) uz ušće rijeke Salon (Jadro) koja je pružala izvor pitke vode, neophodne za normalno funkcioniranje grada. Nadalje, bila je zaštićena planinama Kozjak i Mosor, a gotovo idealan geografski smještaj zaokružuje smještaj grada uz Kaštelansko polje i druga manja polja, što će postati osnovom za salonitanski ager. Na tom mjestu, kako spominje Strabon, nalazila se luka Delmata, gdje su vjerojatno trgovali s Grcima. Idealni uvjeti prirodne konfiguracije terena pogodovali su razvoju ilirsko-grčkog emporija na važnom trgovačkom punktu prema unutrašnjosti. Salona se nalazi na sjecištu važnih putova koji su funkcionirali još od prapovijesti i kroz cijelu antiku. Od *Porta Caesarea* račvale su se ceste koje su vodile prema važnim naseljima u unutrašnjosti Carstva. Kad se uzme u obzir sve gore navedeno, jasno proizlazi da su se na mjestu gdje je nastala i rasla Salona stekli svi nužni uvjeti za razvitak veće gradske aglomeracije koja će na vrhuncu razvitka postati kozmopolitski rimski grad.¹²

Prema povijesnim podacima koje donosi Apijan, u Saloni je 119. g. pr. Kr. kao prijatelj Delmata, tijekom rata Ilira i Rima, prezimio rimski prokonzul Lucije Cecilije Metel koji je zbog svojih pobjeda nad Ilirima prozvan Dalmaticus, što bi značilo da je već u to kasnohelenističko vrijeme ilirsko-grčka Salona trebala biti utvrđena te da u gradu, uz Ilire i Grke, žive i Italici. Tome u prilog idu i kasnija opsjedanja Salone, primjerice Gaja Koskonija 78./77. g. pr. Kr. Vlast Delmata nad Salonom trajala je, dakle, od 2. st. pr. Kr. pa do Koskonijeva osvajanja grada 76. g. pr. Kr. Smatra se da je Salona bila delmatska jer se ona ne spominje u opisima napada Delmata na obližnje stanovnike grčkih naseobina

¹¹ Cambi, *Antika*, 55-56.

¹² Cambi, „Uvod“, 8.

Tragurija i Epetija. Postojanje, pak, grčke ili helenističke naseobine vrlo je složen problem jer o tome nema dovoljno arheoloških podataka, a ni jasnog spomena u antičkim pisanim ili epigrafskim izvorima. Najstariji grčki nalazi iz Salone potječu iz arhaiskog doba, a otkriveni su za Arheološki muzej u Splitu u 19. stoljeću: korintska keramička piksida iz ranog 6. st. pr. Kr. na kojoj su prikazane pantere, kozorog i magarac, zatim dio brončane posude s grifonom te zlatna narukvica s lavljim glavama. Iz klasičnog grčkog razdoblja potječe samo ulomak malog mramornog žrtvenika s prikazom procesije grčkih bogova koji je pronađen istočno od *Porta Caesarea*. Godine 1821. nađen je ulomak helenističkog nadgrobnog spomenika s imenima četvorice pokojnika, a s obzirom na to da je nadgrobnik spomenik s više imena karakterističan za Issu, moguće je da se radi o doseljenoj isejskoj obitelji. Nadalje, u Arheološkom muzeju u Splitu sačuvano je 26 finih helenističkih posuda (najvjerojatnije grobnih zbog dobre očuvanosti), od kojih su neke uvezene iz južne Italije krajem 4. ili početkom 3. st. pr. Kr., a neke su isejske proizvodnje iz 2. i 1. st. pr. Kr. U Saloni je pronađen i grčki novac, 4. – 2. st. pr. Kr. i to iz Herakleje, Isse, Dirahija, Sifna, novac Aleksandra Velikog i Apolonije te rimski republikanski novac. Zanimljiv je i ulomak danas izgubljenog javnog natpisa, čiji je prijepis objavio Francesco Carrara. Natpis spominje isejskog hijeromnoma po kojem su se brojale godine u Issi i Traguriju, što pokazuje isejski utjecaj u Saloni. No zato nam je poznat puno važniji natpis otkriven 1903. godine o kojem će kasnije biti riječi. Iako Kähler datira *Porta Caesarea* u 2. st. pr. Kr., a Dyggve zapadna vrata naziva *Porta Graeca*, arheološka istraživanja nisu dala potvrdu tih teza. Na Manastirinama imamo isto grčke nalaze, što je istraživače navelo na zaključak o postojanju predrimskog naselja od kraja 3. st. pr. Kr. do 1. st. pr. Kr. Iako epigrafski spomenici i nalazi keramike mogu ići u prilog postojanju grčke naseobine, problem predstavljaju raštrkanost, malobrojnost i nepoznavanje konteksta nalaza, velika kronološka razlika među grčkim i helenističkim nalazima te nepouzdanost zapadnog i južnog bedema, tzv. *urbs antiqua*. Valja uzeti u obzir razliku u grčkim i rimskim interesima u novim područjima. Za razliku od Grka, primarno orijentiranih na obalu i trgovinu, Salona je mogla poslužiti Rimljanima kao idealna odskočna daska za prodor u unutrašnjost.¹³

Godine 59. pr. Kr. Ilirik ulazi u prokonzularno područje Gaja Julija Cezara. Zahvaljujući njegovoj provedbi široke romanizacije na istočnoj obali Jadrana, uskoro je osnovan konvent rimskih građana u Saloni. Prvi Rimljani koji su sačinjavali taj konvent (i

¹³ Kirigin, „Salona“, 144-145.

inače bili prvi kolonizatori rimske države) bili su *publikani* – trgovci i zakupnici poreza. Oni su bili sloj ljudi koji su prethodili rimskim legijama u novim područjima. Zakupljujući poreze, u njihovim je rukama bila državna i privatna ekonomija. S obzirom na to da ih je Cezar podržavao, oni će stati na njegovu stranu u građanskom ratu protiv Pompeja. U Saloni je taj sloj smijenio Grke, i preuzeo trgovinu, što nikako nije odgovaralo isejskim interesima. Godine 56./55. g. pr. Kr. Cezaru se, kao namjesniku Galije i Ilirika, u Akvileji obratilo poslanstvo Isejaca i Tragurina zbog spora oko trgovine u Saloni (Salona je ojačala i postala im konkurencija), a Cezar im je potvrdio prava (no nije se toga pridržavao), o čemu svjedoči i sačuvani natpis na grčkom jeziku pisan grčkim alfabetom, pronađen kod *Porta Caesarea*. Natpis je četvrtastog oblika jer je bio izrađen u svrhu poklopca uličnog odvoda za otpadne vode. Zato je po sredini i probušen uobičajenim trolisnim otvorom. Zahvaljujući navođenju rimskih konzula i isejskog hijerammona, događaj možemo datirati u proljeće 56. g. pr. Kr.¹⁴ U tom kontekstu poznat je Cezarov opis ratnih sukoba i napada Pompejeva legata Marka Oktavija (čak je podigao pet logora za opsadu) tijekom građanskog rata 48. g. pr. Kr. Tad je u Saloni već prisutan konvent rimskih građana koji je pristankom uz Cezara uspješno obranio mukotrpnu opsadu salonitanskih zidina. Uzaludne vojne nalete s kopna i mora opisao je sam Cezar donoseći pritom prve podatke o izgledu grada: „Taj je grad bio utvrđen po prirodnom položaju, dok ga je još branio brežuljak. Ipak su rimski građani brzo napravili drvene kule, da se njima brane.“ Dakle, u doba Cezarovog prokonzulata tj. prije 48. g. pr. Kr., salonitanski konvent rimskih građana nalazio se uz more u utvrđenom gradu (*oppidum*), ali njegov položaj još nije ubiciran. Svakako je, nakon rata, Cezar znao nagraditi Salonu za vjernost, a Issu kazniti za vjernost Pompeju. Tako je Salona profitirala: postala je glavni grad Ilirika, a postupno i najugledniji grad, dok je Issa izgubila, pretvorivši se u *oppidum civium romanorum*. Imala je, doduše, samoupravu, no ubrzo je došla u podređeni položaj prema Saloni, a kasnije čak i u direktnu zavisnost.¹⁵

¹⁴ Kuntić-Makvić i Marohnić, „Natpisi“, 79.

¹⁵ Cambi, „Uvod“, 10.

***Urbs vetus* – položaj i izgled**

Colonia Martia Iulia Salona osnovana je vjerojatno Cezarovom odlukom nakon završetka građanskog rata u znak zahvalnosti za vjernost u ratu protiv Pompeja i optimata te postaje glavnim gradom Ilirika i kasnije rimske provincije Dalmacije. Nakon gušenja Batonskog ustanka 9. g. za Salonu nastupa razdoblje mira i prosperiteta vidljivo u urbanističkom razvoju i snažnoj graditeljskoj aktivnosti. Nova kolonija nastala je na mjestu koje je Ejnar Dyggve nazvao *Urbs vetus*. Nakon osnutka kolonije, grad se širi prema istoku (*Urbs orientalis*) i zapadu (*Urbs occidentalis*). Tako se pored starijeg ilirsko-grčkog naselja javljaju noviji rimski dijelovi. Zbog toga se od tog vremena kod pisaca susreće i pluralni oblik za naziv grada *Salonae*. Najstarija gradska jezgra, zaštićena gradskim zidinama koje su zatvarale trapezni oblik grada, neznatno je otkrivena. Dosadašnja istraživanja gradskih bedema pokazuju različite faze nastanka i razvoja središnjeg dijela grada. Tako se opaža da se dobro sačuvan segment istočnog gradskog bedema pored *Porta Caesarea* ne pruža po pravcu, već se na mjestu ulaza u grad lomi pod tupim kutom. U ranije postojeće zidine umetnuta su vrata s kulama za vrijeme Augusta, što potvrđuju ulomci posvetnog carskog natpisa. U tom kontekstu može se istaknuti i nedavno otkriveni dio sjevernog bedema. Ne samo da se pruža na granici znatno različitih razina terena, već prema načinu gradnje izgleda kao južni bedem nekog nepoznatog utvrđenja na sjeveru. Na spoju istočnog i sjevernog bedema nalazila se ugaona četvrtasta kula građena u sličnoj tehnici masivnih kamenih blokova koja je tijekom vremena obnovljena.¹⁶

U tom središnjem dijelu Salone, Dyggve je sondažnim istraživanjima locirao forum s kapitolijem, odnosno osnovni oblik i prostornu organizaciju u razvojnim fazama. Na sjevernoj strani foruma nalazio se složeni sklop hramova. Radi se o najranijim simetrično postavljenim dvojnim hramovima tetrastilnog tipa na uzdignutim podijima. Između njih pružala se niska građevina u obliku tribine, vjerojatno u funkciji govornice (*rostra*), a potjecala je iz ranijeg arhitektonskog koncepta foruma. Sa sjeverne strane foruma bile su luksuzno ukrašene termalne građevine, *balneum*, prema sačuvanom ulomku natpisa što bi govorilo u prilog rano podignutog kompleksa. Premda je to jedan od prvih javnih objekata otkrivenih u Saloni, samo je djelomično istražen. Na istočnoj strani foruma nalazila se gradska vijećnica – kurija, pravokutna građevina s apsidom, sagrađena u 1.

¹⁶ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 7.

stoljeću poslije Krista, te kasnije obnavljana kako su pokazala istraživanja iz 1975. godine.¹⁷

Od ostalih forumskih građevina samo se naziru pojedini elementi, poput platforme podignute nad lukovima s južne strane. Tu su prepoznate supstrukcije skladišnih prostora u blizini luke, poput žitnice (*horreum*), nad kojima se mogla nalaziti uobičajena civilna bazilika namijenjena trgovačkoj funkciji na gradskom forumu. Sa zapadne strane foruma pružala se gradska ulica (*cardo maximus*) i omogućavala pristup teatru. Pozornica (*scaenae frons*) teatra, rastvorena arhitektonski oblikovanim trima nišama, bila je na uzdignutom podiju ispred polukružnog gledališta dijelom naslonjena na padinu brijega (*imma cavea*). Prema Dyggveovu istraživanju, smatra se da je teatar sagrađen sredinom 1. stoljeća poslije Krista. Tijekom vremena je obnavljan, a zapažene su različite faze preuređenja od kojih je posljednje izvršeno u Dioklecijanovo doba kad se ukrašava fasada skene. Nažalost, davno započeta istraživanja nisu dovršena niti objavljena. Nasuprot teatra nalazio se tetrastilni hram koji je jedina dosad potpuno istražena poganska sakralna građevina. Sagrađen na visokom podiju, prilagođen je poslije podignutoj građevini teatra s kojom je arhitektonski objedinjen i povremeno preuređivan, poput pregradnje trijema sa zapadne i vjerojatno istočne strane u posljednjoj fazi.¹⁸ To su, samo u glavnim crtama, nabrojani monumentalni javni spomenici dosad otkriveni u najstarijoj gradskoj jezgri Salone. O njima će više riječi biti kasnije.

Istraživanja

Znanstveni interes za Salonu postoji još od Marka Marulića, Dmine Papalića i splitskog humanističkog kruga uopće, ali istraživanja na terenu nisu počela prije kraja 18. stoljeća. Prošlost Salone postala je zanimljiva još u srednjem vijeku, kad je ulogu Salone preuzeo Split, započinjući borbu za prava i položaj grada koji su bili oštećeni prelaskom administrativne vlasti u Jader (Zadar). U srednjem vijeku nema arheoloških istraživanja (iskapanja) jer se arheologija tad još nije ni razvila kao znanstvena disciplina. Radi se uglavnom o radoznalosti za taj povijesni lokalitet bez pravog znanstvenog pristupa. Svakako valja izdvojiti Marulićev rukopis s popisanim natpisima (često vrlo uspješno pročitanim) koje je kasnije koristio Ivan Lucić. Istaknute ličnosti (npr. Marulić, Ivan Luka

¹⁷ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 8.

¹⁸ Isto, 9.

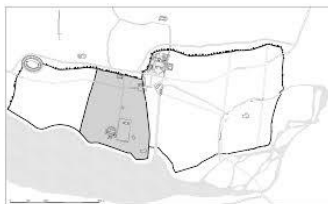

Garanjin i dr.) prikupljale su antičke spomenike i ostatke koji su bili dio privatne zbirke ili su to postajali poslije.¹⁹

Prva prava istraživanja Salone pa tako i *Urbs vetusa*, započela su u 19. stoljeću. Iz raznih su razloga istraživanja Salone nepotpuna te je stoga veći dio grada neotkriven, a dosad su najmonumentalnije građevine otkrivene tek u glavnim obrisima. Dakle, poznati su nam samo osnovni elementi glavnog grada rimske provincije Dalmacije. Kao što smo već naveli, oskudni pisani izvori govore nam o osnutku grada, a ujedno su i polazište arheoloških istraživanja. Razni kartografski i putopisni prikazi Salone i njezinih spomenika, kao i prikupljanje arheološkog materijala u privatnim i muzejskim zbirkama, pružali su dragocjene podatke o povijesti antičkog grada. Početak stručnih iskopavanja započinje osnivanjem Arheološkog muzeja u Splitu godine 1820. te imenovanjem Carla Lanze prvim ravnateljem i voditeljem istraživanja u Saloni. Poseban su zamah istraživanja dobila dolaskom Francesca Carrare na mjesto ravnatelja Arheološkog muzeja u Splitu. Otad se u brojnim arheološkim kampanjama otkrivaju salonitanski spomenici, u prvom redu oni monumentalni javnog karaktera, ali i oni svakodnevnog života. Vrijedi istaknuti i zasluge drugih istraživača Salone, prvenstveno don Frane Bulića, Dujma Rendića-Miočevića, Ejnara Dyggvea i Heinza Kählera, koji su najviše istraživali *Urbs vetus*. Premda se već dva stoljeća provode istraživanja na nekim arheološkim lokalitetima čija iskopavanja nisu u potpunosti dovršena i stoga su često neobjavljena, nisu razriješene mnoge uočene dileme o vremenu njihova nastanka i razvojnim promjenama uvjetovanim urbanističkim zahvatima ili svakodnevnim potrebama. Saloni nedostaju sustavna istraživanja, ne samo terenskog karaktera, već i ona na stvaranju osnovne baze podataka kako svim dosad poznatim spomenicima, tako i urbanističkim elementima razvoja antičkog grada. Stvaranje baze podataka o rezultatima svih dosad izvršenih istraživanja na brojnim lokalitetima temeljni je preduvjet upotpunjavanja povijesno-topografske slike antičke Salone.²⁰

¹⁹ Cambi, „Uvod“, 26.

²⁰ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 9.

Slika 1. Tlocrt Salone s označenim Urbs vetusom²¹

Fortifikacije

S obzirom na činjenicu da je otkriće najstarijih bedema i gradskih vrata bilo ključno za ubiciranje *Urbs vetusa*, logično je započeti najvažniji dio rada detaljnijim prikazom fortifikacija *Urbs vetusa*. Fortifikacije *Urbs vetusa* ispočetka su imale obrambenu svrhu, no ekspanzijom grada na zapad i istok, postale su „granična crta“ između stare i nove Salone. Opis fortifikacija sastoji se od dva dijela: prikaza bedema i gradskih vrata.

Obrambene zidine

Francesco Carrara započeo je istraživanja salonitanskih bedema sredinom 19. stoljeća. U svojim istraživanjima polazi od metode određenja površine koju zauzima antički grad te više pažnje posvećuje bedemima. U svojim se istraživanjima don Frane Bulić koristio Carrarinim topografskim prikazom Salone te službenim državnim katastrom. Prve dopune Carrarinog snimka potječu iz razdoblja suradnje Bulića i Dyggvea. Carrarin plan salonitanskih bedema, s novim nalazima prerađivan je i dopunjavan te je temelj svim kasnijim topografskim prikazima Salone.²²

Od najstarijeg dijela Salone najbolje je sačuvan istočni bedem u sklopu kojeg se nalaze *Porta Caesarea* s dvije oktogonalne kule. Širenjem grada na istok ovaj bedemski sklop gubi svoju izvornu obrambenu funkciju te se kule nalaze unutar grada što je zaista neobičan slučaj. Analiza salonitanskih bedema pokazuje da se radi o dvjema potpuno različitim građevnim i kronološkim fazama izgradnje bedema. Spomenuti bedem koji dijeli istočni, novi dio grada od njegove stare jezgre, i od kojeg je sačuvan samo sjeverni

²¹ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 8.

²² Isto, 13.

trakt, uključujući već spomenuta gradska vrata, građen je od većih, bunjastih, pravilnih blokova u tehnici koju već možemo jasno definirati kao *opus quadratum*, s vanjske strane, čini se, bez upotrebe vezivne mase (maltera), a unutrašnji je paramenat bio izrazito drukčiji: mnogo manji i glatkije obrađeni blokovi, međusobno povezani malterom. Ispuna je bila od zemlje i sitnog lomljenog kamena. Neki detalji tog sačuvanog bedema, posebno u najsjevernijem njegovu dijelu – i u nedavno oslobođenom dijelu sjevernog bedema – pokazuju i određena odstupanja od tog funkcionalnog graditeljskog sustava. Najnovija istraživanja u tom kompleksu gradskih bedema dala su i jedan nov, važan rezultat. Na sastavu spomenutih dvaju pravaca starih gradskih bedema (Z-I i S-J) otkrivena je četverokutna kula koja upućuje na pretpostavku da su bedemi – kako god bio oblikovan sam areal grada (u obliku kvadrata, izdužena pravokutnika ili višekutnika, peterokuta) – na uglovima imali pravokutne kule, kako su to imali i drugi antički gradovi ili po njima planirane monumentalne građevine (npr. Dioklecijanova palača, ranija faza palače u Gamzigradu, Mogorjelo i dr). Time se ideja o karakteru salonitanskih fortifikacija u ranije, Cezarovo doba (bez kula) iz temelja mijenja, a bit će potrebno još jednom preispitati situaciju u kompleksu spomenutih gradskih vrata (*Porta Caesarea*) za koja je Gerber, a za njim Kähler, ustanovio da su im „sadašnje“ osmerokutne kule, kao prve kule uz ta vrata, podignute tek u rano doba Carstva. Dujam Rendić-Miočević pravilno je uočio razliku u dijelu bedema sjeverno od gradskih vrata od onog južno od gradskih vrata. Razlika u veličini bunjastih blokova i malteru navela ga je na zaključak o dvjema različitim fazama gradnje. Predlaže dva rješenja problema: radi se o dvije građevne faze bedema ili su se tu, na mjestu gradskih vrata izgrađenih za Augusta, sastala dva bedema koji su pripadali dvjema različitim urbanim strukturama.²³

Zapadni bedem nije sačuvan, ali mu se može otprilike odrediti položaj. Južni salonitanski bedem neznatno je istražen. U najstarijem dijelu grada moglo se locirati tek nekoliko njegovih segmenata s obzirom na to da je teren bio močvaran i kasnije nasut iz zdravstvenih razloga. Sjeverni bedem nije bio sačuvan ni u doba don Frane Bulića, ali njegov je položaj poznat jer je gradnja seoske ceste provedena smjerom bedema te ih je njezina podzida potpuno prekrila. Dujam Rendić-Miočević ponovno je otkrio njegovo južno lice, građeno od dugih, masivnih, također bunjastih blokova. I taj sektor bedema građen je s dva lica koja, kao i onaj istočni, dijeli dosta široka ispuna sa sličnom zemljano-

²³ Rendić-Miočević, „Salona Quadrata“, 53.

kamenom građom. Vanjsko lice bedema građeno je, međutim, od povećih, no znatno manjih kamenih blokova, od onih koji karakteriziraju njegovu unutrašnju fasadu – prema gradu – i to s posve glatkom površinom i čvrsto vezanih malterom, dakle sasvim obratno od strukture južnog dijela istočnog bedema. Pretpostavio je da se radi o južnom obrambenom bedemu nepoznate urbane aglomeracije sjeverno od *Urbs vetusa*, a još se nalazi i na granici dvaju različitih razina terena koji tu počinje padati prema jugu. Na takvo razmišljanje navela ga je činjenica da je tu „unutrašnje“ lice bedema prema gradu (*oppidum*) zidano s blokovima u tehnici *bunja*, dok njegovo vanjsko lice nije tako građeno, već tehnikom kojom je salonitanski majstor većinom zidao unutrašnje dijelove fortifikacija. Dakako da se i tu istraživaču nameću određena pitanja, u prvom redu upravo to je li taj – u fazi koja nas zanima (Cezarovo vrijeme) – sjeverni bedem, koji je s te najosjetljivije strane štutio *oppidum*, mogao u jednoj ranijoj fazi, prije njegove eventualne transformacije i obnove, služiti kao južni bedem nekog drugog utvrđenog salonitanskog naselja. Poznato je da je taj bedem, koji je građen s tzv. pregracima (džepovima) radi lakše ispune i njezine čvrstoće, doživio još nekoliko kasnijih faza, od kojih je glavna bila ona iz 2. stoljeća kad je sasvim drugom tehnikom – sitni krš s obiljem maltera – bio podignut novi bedem koji je štutio čitavu Salonu (*longae Saloniae*), s obiljem kula koje su i same doživjele transformacije. Prigodom provedene revizije i na površini istočnog bedema ustanovljeni su slični pregraci, što pokazuje istovjetnost gradnje, odnosno jedno od zajedničkih kasnijih faza rekonstrukcije starih bedema. Potrebno je napomenuti i to da istočni bedem s unutrašnje strane, pri svom završetku, u sjevernom dijelu pokazuje još jedan, zasad nerazjašnjiv dodatak, nešto poput pojačanja ili ostatka nekog drugog, možda ranijeg bedema građena u istoj tehnici jakih *bunja*, koji s prvim nije sasvim paralelan. To, kao i još niz detalja koji se ne daju uklopiti u neku jasnu fortifikacijsku shemu, čine od ovog sjeveroistočnog ugla grada (*oppidum*) zanimljiv urbanistički problem čiju genezu još uvijek nije jednostavno razriješiti. Potrebna su daljnja sondiranja, kako u spomenutom prostoru tako i u prostorima istočno i sjeverno od toga, u kojima, po našem dubokom uvjerenju, leži rješenje zagonetke oko lociranja naselja koja su s konventom rimskih građana (*oppidum*) činila složenu aglomeraciju – *Saloniae*.²⁴

Već je odavno poznato da je Salona bila dobro opskrbljena vodom i da je zarana dobila vodovod koji je od izvora male rijeke Jadro najvećim dijelom tekao podzemnim

²⁴ Rendić-Miočević, „Salona Quadrata“, 55.

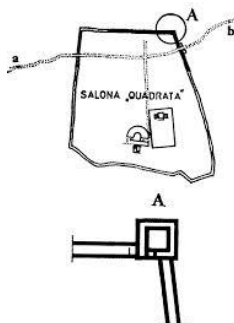
kanalima, a osobito zadnjom visokom terasom kasnije „velike Salone“ do točke gdje su novi bedemi, pod pravim kutom, skretali prema jugu. Ti su bedemi bili, dakle, istodobno i u funkciji nosača glavnog vodovodnog kanala koji je prenosio izvorsku vodu u južne, stare dijelove grada. Dio tog kanala, kao i čitave vodovodne konstrukcije, vidljiv je i danas na dijelu kroz tzv. *Porta suburbana*, kuda prolazi cesta, što idući novim, istočnim dijelom grada, izbija na ta vrata i nastavlja prema zapadu, izvana flankirajući sjeverni bedem središnjeg (*Salona quadrata*) i zapadnog, novog dijela „velike Salone“. Između ugaone kule i južnog lica sjevernog bedema *Salone quadratae* primijećena je uža zidna površina koja izvire kao tampon, poput pilona, čija je tehnika zidanja drugačija od one primijenjene kod samih bedema. Gornjom površinom sačuvanog dijela tog stranog tijela u sistemu fortifikacija tekao je kanal vodovoda koji je, došavši tu do kraja mogućnosti protjecanja u ravnoj liniji, jednom improviziranom „trompom“ u blagom luku skretao prema istoku prebacujući se na istočni bedem starog grada (*oppidum*) kojim je dalje tekao prema jugu, kako su tragovi konstrukcija pokazali, u dva kanala. Dakle, akvedukt je prolazio poviše ovih vrata, voda se ulijevala dalje u veliki rezervoar – *castellum aquae* pa u nimfej – veliku fontanu, i dalje se cijevima razvodila po cijelom gradu.²⁵

Između sjevernog i istočnog bedema otkopana je povećana ugaona kula četverokutne osnove koja je građena u sličnoj tehnici kao i oba bedema koja je štitila, iako su primjetne i neke kasnije faze obnove, dijelom i u drugom materijalu i tehnici. Njezini dijelovi bili su od ranije vidljivi s istočne strane, ali samo u temeljnim ostacima koji nisu dopuštali jasnu sliku niti su pružali sigurnu mogućnost restitucije. Kula je tu – mada građena kao *corpus separatum* (!) – u očekivanim proporcijama, a i položaju, koji odgovara tako masivnim bedemima izvan kojih ona, logično, strši. Njezina je struktura nešto drukčija od spomenutih bedema koji su građeni dvostrukim zidovima (dva lica), dok su kulini zidovi jednostruki, ali svejedno masivni. S južne je strane, uz sjeverni bedem, otkriven prolaz, no pitanje je jesu li to doista bila vrata (do njih se moglo penjati rampom) ili, što je manje vjerojatno, prozor. U kuli je pronađeno više kamenih kugli, vjerojatno za izbacivanje katapultima, što nesumnjivo pokazuje da je imala određenu praktičnu funkciju. Činjenica da je ustanovljena ova, zasad jedina ugaona kula, daje sasvim opravdano naslutiti da su i na ostalim uglovima četverokutno oblikovanih bedema (*Salona quadrata*) – ako nije osnova grada bila peterokutna – bile još tri takve kule. Ustanovljenje, mada zasad samo

²⁵ Rendić-Miočević, „Salona Quadrata“, 58.

jedne kule iz tog vremena, znatno mijenja sve ranije spekulacije i interpretacije prema kojima je cezarovska Salona bila bez kula.²⁶

Slika 2. Bedemi *Urbs vetusa* i ugaona kula u sjeveroistočnom dijelu zidina²⁷

Gradska vrata

U ovom dijelu prikaza fortifikacija, prikazat ćemo gradska vrata *Urbs vetusa* grada Salone – istočna *Porta Caesarea* i zapadna *Porta Graeca*. Heinz Kähler donosi podatak da je Francesco Carrara 1846. otkrio *Porta Caesarea*, a tad, da bi ih zaštitio od razaranja, ponovno ih je pokrio zemljom, dok ih nije don Frane Bulić 1906. godine konačno otkrio. W. Gerber je dao svoj snimak i pokušaj rekonstrukcije vrata te ih je datirao još u kasno republikansko doba, ali zato nije mogao donijeti odlučujuće dokaze. Frothingham, Bulić i Dyggve zastupali su dataciju u Augustovo doba.²⁸

Porta Caesarea gradska su vrata s tri prolaza, oko 8,5 m široki propust u istočnim zidinama čiji se sjeverni i južni krak ovdje sudara pod tupim kutom. Na vanjskoj strani omeđuju ih dvije osmerokutne kule. U tlocrtnom pogledu razlikuju se dva dijela vrata: istočni, čisto fortifikacijskog karaktera i zapadni dio, bliži gradu, koji je – između ostalog – služio i da se preko ceste prebaci akvedukt. Oba dijela odvojena su međuprostorom širine 1,80 m. Srednji prolaz služio je za kolski promet, dok su oba prostrana prolaza bila namijenjena pješacima. Na istočnom dijelu koji je nastao na vanjskoj strani, okrenutom predgrađu, postoje piloni s obje strane prolaza, izrađeni od zidnih blokova, 2,60 m duboki

²⁶ Rendić-Miočević, „Salona Quadrata“, 55.

²⁷ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 15.

²⁸ Kähler, „Porta Caesarea“, 205.

i oko 1,20 m široki, a koji se na prednjoj strani nastavljaju u 0,42 m široki i 1,30 m dug jezik pokraj postranih prolaza. Materijal je kamen modrac. Čelo tih jezičaka i lice zidova koji stoje uzduž postranih prolaza prema gradskom zidu izrađeno je od bračkog kamena. Debljina te obloge morala je iznositi, prema očuvanim ostacima i tragovima na zaštitnim pločama temelja, 0,45-0,50 m, tako da su postrani prolazi originalno ležali u 1,80 m istaknutim krilima poput rizalita. Vanjska strana srednjeg dijela vrata ostala je, naprotiv, neobložena.²⁹

Središnji prolaz širok je 3,51 m. Mogao je biti zatvoren rešetkom za spuštanje čiji su žljebovi za vođenje očuvani na oba pilona. Postrani prolazi širine 1,61 m - 1,20 m mogli su biti, naprotiv, zatvoreni drvenim vratima. Na sačuvanim pragovima nema rupa za šarke vrata koje bi upućivale na to da je zatvaranje postranih prolaza bilo uređeno za stalno. Ostaci polustupova ili tročetvrtinskih stupova, koji su prilikom iskapanja 1906. godine pronađeni istočno od vrata, nisu mogli, kako se pretpostavljalo, pripadati raščlambi zidova pokraj postranih prolaza jer je zatvaranje prolaza zatvorom poput vrata, što ga traži rubnik na pragu, moglo u nuždi biti postavljeno samo ako su zidovi bili okomiti i ravni, a ne ako postoje polustupovi. Oblogu pročelja, štoviše, treba tražiti među pravokutno oblikovanim blokovima. Među njima upada u oči jedan 0,73 m visoki blok (0,42 x 0,43 m) s ostacima prilično plitkog, 0,21 m širokog ugaonog pilastra, koji je, bez sumnje, bio upotrijebljen prilikom oblaganja rizalita. Širina njihova vijenca iznosi danas 3,70-3,80 m. U žbuci južno od *Porta Caesarea* nalaze se – na mjestu gdje se sama jezgra zida mogla ispitati, budući da je preko dijela sjeverno od vrata vodio put – osim ulomaka kamenja, i krovni crjepovi te posude od žute i crvene gline. Nedostaju, međutim, tragovi cigli. Istočni i zapadni dio građevine bili su izrađeni u jednom graditeljskom potezu. Vanjska lica zidova u sporednim prolazima ne pokazuju rez iz kojeg bi se zaključilo da jedan dio prethodi drugom.³⁰

Vrata leže, kao što je već rečeno, pod tupim kutom prema zidinama. Prema tome, kako traži sjeverni krak gradskih zidina, one bi se spojile približno na stražnjoj strani istočnog dijela vrata. Prednja strana južnog kraka, naprotiv, leži gotovo 1 m dalje na istoku. Tu nepravilnost u tlocrtu izjednačuju oktogonalne kule koje su postavljene u kutu između gradskih zidina i vrata. Njihov osmerokut nije kao kod Dioklecijanove palače jednom stranom oslonjen na gradske zidine tako da zidine i ta strana kule tvore

²⁹ Kähler, „Porta Caesarea“, 206.

³⁰ Isto, 208.

međusobno jedinstvo, nego se dodiruju jednim vrhom. Sjeverna kula je priljubljena, a da nije povezana uz gradske zidine. Spoj gradskih kula i zidina ostvaren je tako da je kut između ovih i sjeverne strane kule, koja je okrenuta ka zidinama, zatvoren velikim kvaderima koji su organski povezani samo sa zidovima kule, ali ne i zidinama. Budući da gradske zidine južno od vrata leže gotovo 1 m prema istoku, ovdje kula probija svojom zapadnom ivicom vanjski omotač prednje strane gradskih zidina. Točna zapažanja na ovom mjestu nisu moguća jer je ugradnja distributivnog bazena vodovoda razorila gornji dio gradskih zidina.³¹

Za vrijeme istraživanja 1906. godine južnije od vrata pronađen je popriličan broj arhitektonskih fragmenta i ulomaka jednog natpisa. Datiranje *Porta Caesarea* u kasno republikansko vrijeme, kako je to predlagao Gerber, nije moguće već zbog fragmenta carskog natpisa. Taj je natpis stajao na dva bloka. Po svoj prilici, pronađeni su samo ostaci gornjeg bloka, tako da postoji mogućnost da je donji odvučen i negdje drugdje ugrađen. Zbog nazivanja Augusta titulom *Pontifex Maximus*, natpis se mora staviti u vrijeme od 12. g. pr. Kr. (smrt dotadašnjeg *Pontifex Maximusa* i bivšeg trijumvira Marka Emilija Lepida) do 14 g. n. e. (Augustova smrt). Godine 12. pr. Kr. obnašao je August 12. *Tribunicia potestas*. O tome se, međutim, teško može sa sigurnošću odlučiti.³²

Valja upozoriti, ne samo što se tiče stila arhitektonskih detalja, nego i s obzirom na povijesnu situaciju, da natpis spada u period od 12. g. pr. Kr. do 14. g. n. Kr., što ukazuje na posljednje godine Augustova vladanja. Ako se razmisli o tome koji je morao biti povod izgradnji vrata, valja najprije uzeti u obzir rat protiv Delmata od 6. do 9. g. n. Kr. Neposredno nakon sloma ustanka došlo se na pomisao, kako bi se izbjeglo njegovo ponavljanje, da se izgradi mreža cesta preko zemlje. Dakako, to nije bio jedini i nikako glavni razlog za gradnju cesta. Ceste su bile jedno od sredstava romanizacije. Uz to, nametnula se potreba povezivanja istočne obale Jadrana s granicom na Dunavu. U njihovoj izgradnji sudjelovala je vojska. Najmanje je pet cesta vodilo u unutrašnjost nakon pokoravanja Delmata pod legatom Publijem Kornelijem Dolabellom. Sve su one počinjale na *Porta Caesarea*. Obje natpisne ploče koje se odnose na ovu gradnju putova, čitanje kojih dugujemo Abramiću, bile su upotrijebljene kao građevinski materijal u zvoniku splitske katedrale. Budući da su u ovom bila ugrađena i dva kapitela s *Porta Caesarea*, valja pretpostaviti da su ove ploče, kako nisu miljokazi, stajale na *Porta Caesarea* kao dokument

³¹ Kähler, „Porta Caesarea“, 211.

³² Isto, 226.

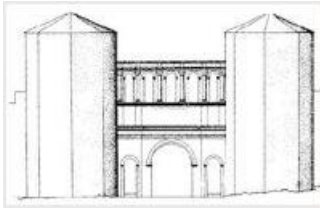

(povelja) gradnje. Ovakvo datiranje *Porta Caesarea* stoji u suprotnosti s Gerberovom i Dyggveovom pretpostavkom da je istočni dio grada uskoro nakon osnutka kolonije bio okružen zidinama jer bi okruživanje zidinama istočnog novog grada načinilo besmislenim istočni trakt zida u kojem stoji *Porta Caesarea*. Oba su arhitekta krenula od spomenutog vodovoda koji je tu dolazio od izvora Jadra. To bi bilo zbog toga što on navodno teče paralelno s dijelom gradskih zidina istočno-zapadnog pravca te što je čak bio uključen u zidine u kratkom dijelu njihova protezanja u pravcu sjever-jug, prije nego što će ući u stari dio grada.³³

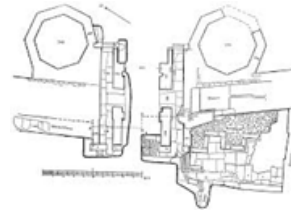
S obzirom na to da se *Porta Caesarea* nalaze na istočnom kraju *Decumanus Maximusa*, nameće se logična pretpostavka o postojanju zapadnih, ranijih, vrata na zapadnom kraju glavne gradske komunikacije. Dyggve je nasuprot istočnih vrata starog grada (*Urbs vetus*) – *Porta Caesarea* – na udaljenosti koja je nešto manja, odatle pa do njegovih zapadnih bedema, ustanovio u ostacima nisko sačuvanog bedema (?) još jedna gradska vrata, koja je nazvao, bez čvrstog razloga, *Porta Graeca*. To bi, prema njemu, bila zapadna ulazna vrata u stari, kako on misli, „grčki“ grad. Između tih i istočnih vrata – *Porta Caesarea* – vidi on i glavnu komunikaciju gradskim područjem koja se istočno, izvan bedema, nastavlja preko mosta (i danas dobro sačuvana) premošćujući tako jedan od glavnih tokova rječice Jadra koji je nekad, kako on drži, u luku tekao tim dijelom onda još ekstraurbanog područja. I letimičan pogled na tlocrt Salone pa i tog starijeg njezina dijela, prokazuje da ta vrata, i na jednoj i na drugoj strani bedema, nisu mogla biti jedina, niti je jedina mogla biti spomenuta gradska komunikacija s ekstraurbanim prostorom. Bilo kako bilo, možemo s velikom sigurnošću pretpostaviti da su imala približni oblik slova H s nepotpuno spojenom vodoravnom hastom, ostavljajući samo uzak prolaz za kola i ljude. Očito je da su gradska vrata u predrimskim desetljećima imala dosta jednostavne forme koje će se postupno razvijati.³⁴

³³ Kähler, „Porta Caesarea“, 230.

³⁴ Cambi, *Antika*, 76.

Slika 3. Rekonstrukcija Porta Caesarea³⁵

Slika 4. Tlocrt Porta Caesarea³⁶

Građevine na forumu

Forum

O forumu u Saloni poznati su samo smještaj i dimenzije; bio je dugačak 70 m, širok 45 m. Očito je da te relacije nisu primjerene veličini „dugačkih Salona“ kako ih naziva Lukan, već prvobitnoj gradskoj jezgri što ju je činila ona Dyggveova *Urbs vetus*. Važno je napomenuti da je salonitanski forum specifičan jer se, za razliku od klasičnih rimskih foruma, ne nalazi na sjecištu glavnog *carda* i *decumanusa*. Prostornu artikulaciju grada nije pratilo proširivanje gradskog areala, a ni forum nije izgubio svoju primarnu funkciju u isto doba kad je prvobitni kapitolij izgubio svoju. O njegovoj arhitektonskoj izgradnji gotovo ni nema pouzdanih dokumenata. Trijem koji je bio izgrađen u trećoj fazi sjeverno od nekadašnjeg kapitolija, sa stupovljem koje se dizalo iznad kockastih postamenata, zacijelo nema jačeg izravnog odnosa s forumom. Prije bi to mogao biti ostatak trijema jedne ulice s trijemom (*Via porticata*) izgrađenim kasnije, u doba posvemašnjeg prostornog i namjenskog prestrukturiranja nekadašnjeg kapitolija. U tom slučaju u ovoj bi ulici trebalo prepoznati jedan od glavnih, ako ne i glavni, dekuman stare Salone. U smislu komunikacijskog povezivanja foruma sa središtem grada, važnu je ulogu imala ulica (jedan kardo) koja se u padu spuštala i flankirala forum sa zapadne strane.³⁷

Razvoj foruma s kapitolijem

- Period I – Najstariji skup građevina koji uključuje dva hrama i jednu nisku međuzgradu u obliku tribine. Građevine su bile orijentirane prema jugu.

³⁵ Prema Kähleru; Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 10.

³⁶ Isto, 11.

³⁷ Suić, *Antički grad*, 249.

- Period II – Hramovi su žrtvovani prilikom potpune rekonstrukcije koja je prouzrokovala nestanak vanjskih zidova, popunjavanje prolaza između hramova i tribine, ojačanje njezinih zidova i podizanje (na snažnom postolju) nove proširene fasade čiji su sjajni ostaci sačuvani na sjeveru. Izmjene je moguće povezati s razdobljem 2. stoljeća, kad se Salona širi te postoji potreba i za rekonstrukcijom foruma.

- Period III – Reorganizacija uličnog tlocrta južnog dijela grada, možda zbog razine jadranskih voda koje sve više smetaju i dosežu najvišu točku u doba oko 3. do 4. stoljeća što potpuno mijenja raniji karakter rasporeda spomenika: smjer zidova se mijenja. Građevina postaje kompliciranija i proteže se po većoj površini. S tim je u vezi široko uređeno stepenište, od kojeg su na jugu sačuvani ostaci. Trijem je izgrađen na sjeveru, a razina ispred smještenog trga znatno je podignuta. Prostorije su bile bogato ukrašene, što se može procijeniti po ostacima inkrustacija od raznobojnog mramora i po hrapavoj žbuci s polikromnim i geometrijskim dekoracijama. Transformacije bi mogle spadati u Dioklecijanovo vrijeme.

- Period IV – Izgleda da je trijem bio srušen kako bi ustupio mjesto uređaju za mlin i vinsku presu; to nije moglo na forumu pripadati običnom privatniku. Naime, prema mnogim analogijama u samoj Saloni, možemo pretpostaviti da su dijelovi foruma postali crkveno vlasništvo.³⁸

Prema tumačenju E. Dyggvea (1933.) prostorna organizacija i tlocrtna situacija salonitanskog kapitolija približava se onima iz Pule. Kapitolij se diže uz kraću (sjevernu) stranu foruma i svojom širinom odgovara širini foruma. U kompleksu kapitolija razlučuju se tri zasebna arhitektonska elementa, postavljena na odjelitim podijima. S bočnih je strana po jedan hram, pročeljem okrenut prema forumu, a između njih je, na nešto nižem podiju konstrukcija gotovo kvadratnog tlocrta, također sa stubištem. To bi po Dyggveu bila prva faza izgradnje koja potječe s kraja Augustove vladavine. Tu treba zastati pred činjenicom da je Salona postala rimski grad već sedamdesetih godina prije Krista i da već u Cezarovo doba ovdje postoji organizirani rimski municipalitet koji će postati sjedište kolonije rimskih građana. Teško je zamisliti da Salona, ne samo rimska kolonija, nego k tome i glavni grad provincije, nije imala svoj kapitolij do tog doba, da nije bio izgrađen krajem Republike ili najkasnije početkom Carstva, kad se to dogodilo u manjim centrima provincije. On nije mogao imati ovakvu tlocrtnu i prostornu organizaciju, već je, bez svake

³⁸ Dyggve, „Salonitanski forum“, 247-250.

sumnje, reproducirao *consuetudo Italica*, tj. imao je tri odjelite cele ili pak hram s trodijelnom celom. Druga i treća Dyggveova faza negiraju funkciju kapitolija uopće. Teško će biti prihvatiti mišljenje da je druga faza bila u funkciji gradske kurije samo zato što je tu pronađen natpis koji govori o početku gradnje kurije ili o njezinoj dogradnji, dok je tumačenje treće faze kao javne gradske tribine moguće. U toj se fazi cijeli kompleks orijentira koso u odnosu prema forumu, dok je linija trijema, izgrađena sa sjeverne strane, usklađena s općom orijentacijom objekta na kapitoliju u ovoj fazi. To pokazuje da se nešto promijenilo, ne samo u funkciji i organizaciji prostora ranijeg kapitolija, nego i u funkciji samog foruma. Ne treba isključiti pretpostavku da su se sadržaj i izgradnja na mjestu prvobitnog kapitolija promijenili zato što je izgradnjom pretorija (monumentalnog središta s rezidencijom namjesnika) bio stvoren novi javni prostor s novim javnim trgom i središnjim svetištem. Da je kapitolij rano izgubio svoju prvobitnu funkciju, govori i činjenica da je u 4. stoljeću dospio u posjed biskupa i da su na prostoru nekadašnjeg kapitolija pronađeni ostaci agrarne ekonomije.³⁹

Opis arhitektonskih ulomaka

Pronađen je velik broj fragmenata arhitektonskih detalja (377). Premda su većina samo maleni komadi, pružaju korisne podatke o arhitektonskoj konstrukciji i o povijesnim etapama. Radi se o fragmentima stupova različite veličine od mramora ili vapnenca; o arhitravima bogato ukrašenim frizovima i o četiri tipa velikih vijenaca, također od vapnenca, od kojih neki potječu s kosih zabata.

Gotovo svi fragmenti mogu se razvrstati u četiri kategorije koje se dosta precizno mogu datirati:

- 1) najznačajnija; od sredine ili kraja 1. stoljeća
- 2) od kraja 2. stoljeća ili početka 3. stoljeća
- 3) oko 300. godine
- 4) sastoji se samo od nekolicine ostataka iz starokršćanskog razdoblja.⁴⁰

³⁹ Suić, *Antički grad*, 249.

⁴⁰ Dyggve, „Salonitanski forum“, 247-250.

Građevine uz forum

Centralni kompleks u užem dijelu stare Salone (*Urbs vetus*) predstavlja gradski forum. Dyggve je ustanovio čak četiri perioda (faze) njegove izgradnje od kojih je treća iz Dioklecijanova doba značila njegovu potpunu reorganizaciju. Sačuvani su ostaci krepidoma dvaju simetrično postavljenih manjih hramova. Zapadni hram, kao dio foruma, bio je nadomješten mnogo većom zgradom. Salonitanski forum ima jednu specifičnost koja se temelji na posebnoj konfiguraciji terena, što je uvjetovalo i osebujne oblike drugih arhitektonskih cjelina u tom dijelu gradskog areala. Tu se, naime, teren terasasto spušta te je, da bi se održala razina forumske plohe, njegov južni dio trebalo podignuti na supstrukcije. Pretpostavlja se da se s te uže forumske strane nalazila civilna bazilika: sačuvane duboke i s vanjske strane arhitektonski oblikovane supstrukcije mogle su služiti kao skladišni ili kakvi drugi prostori povezani s trgovačkom funkcijom građevine, posebno s obzirom na njezin položaj u blizini obale. Drugi su tim lukovima i konstrukcijama tražili drukčiju ili djelomično sličnu namjenu pa je tako Dyggve u njima prepoznao *horreum* (silose) uz obalu grada. Dok je sjeverna strana foruma bila flankirana velikim građevnim kompleksom forumskih termi (*balneum*), a zapadna samo ulicom, glavnim kardom – za južnu smo upravo iznijeli jednu moguću pretpostavku – istočna strana nije nam poznata. Ipak, nedavna istraživanja (1975.) u sjeveroistočnom arealu foruma iznijela su na vidjelo manju pravokutnu građevinu s apsidadom koja se identificirala s forumskom bazilikom, odnosno, što je mnogo vjerojatnije, s gradskom vijećnicom (*curia*). *Cardo maximus*, s kojim usporedno teku i neki drugi, dijelom istraženi ulični segmenti, išao je od sjevera prema jugu dodirujući salonitanski forum izdužena pravokutna oblika (oko 45 x 70 m) koji je imao istu orijentaciju sjever-jug. Zbog zgrade teatra i terena koji tu naglo pada, pretvarao se na tom dijelu u uski ulični odvojak, djelomično natkriven.⁴¹

Prema Clairmontu, područje na kojem je sagrađen forum ujedno je i lokacija najstarijeg (neilirskog) naselja u Saloni, a to je Cezarov *oppidum*. Svoju tezu temelji na činjenici da je mjesto na kojem je nastao forum nešto uzdignutije od okolnog terena. Clairmont je identificirao ostatke građevina koje potječu iz četiriju razdoblja.

⁴¹ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 19.

Prvom razdoblju pripada serija zidova i kanala čiju namjenu istraživači nisu uspjeli odrediti. Zidovi su građeni bez upotrebe žbuke. Na temelju keramičkih nalaza datirani su u vrijeme od (200.) 150. pr. Kr. do +/- 10. godine. Drugo se razdoblje datira od +/- 10. godine do +/- 100. - 125. godine. Južni dio uzvišenja postao je dio foruma kojem je s južne strane dodana platforma podignuta na lukovima. E. Dyggve tu je platformu, odnosno prostor pod lukovima, interpretirao kao *horreum*. *Capitolium* je podignut na mjestu gdje se dodiruju uzvišenje i platforma. S novopodignutom kurijom taj prostor postaje središte grada. U trećem razdoblju (2. i 3. stoljeće) dolazi do daljnjeg proširenja foruma, a na njegovoj sjevernoj strani podignut je monumentalni portik. *Curia* je tijekom tog razdoblja obnovljena. Posljednje, četvrto, razdoblje je vrijeme kad Salona postaje kršćanskim gradom i, po Clairmontovu mišljenju, uzvišenje na kojem nastaje forum ponovno postaje stambenim dijelom Salone.⁴²

Curia

Clairmontova istraživanja iznijela su na vidjelo ostatke konstrukcije koja je, dosta vjerojatno, identificirana kao *curia*. Uz forum su pronađeni i ostaci pravokutne građevine s apsidom – gradske vijećnice, tj. kurije. Sagrađena je u 1. stoljeću. Za vrijeme 2. i 3. stoljeća kad je i forum bio proširen, kurija je bila obnovljena i ponovno dekorirana freskama i štukaturama.⁴³

Horreum

Prema C. W. Clairmontu, do +/- 100.-125. godine, na prostoru na kojem nastaje forum, na južnom dijelu uzvišenja, dodana je platforma podignuta na lukovima. E. Dyggve je tu platformu, odnosno prostor pod lukovima, interpretirao kao *horreum*. Prema toj interpretaciji, stotinjak metara zapadno od teatra pronađeni su ostaci zgrade interpretirane kao *horreum* i jedne mlađe građevine koja se naslonila na nju sa sjeverne strane. Na tom dijelu posebne je probleme izazivala podzemna voda te nije bilo moguće istražiti teren u potpunosti.

⁴² Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 20.

⁴³ Isto

Od građevine interpretirane kao *horreum* otkrivena su dva masivna zida, od kojih je sjeverni dugačak 28 m. Čini se da je objekt bio otvoren na zapadnoj strani jer nije pronađen zid prema jugu niti su na zapadnom dijelu sjevernog zida uočeni tragovi njegova rušenja. Sjeverni zid ojačan je kontraforima. S istočne strane *horreuma* pronađeni su ostaci tijeska. Najbrojniji su nalazi bili ulomci amfora i to je, pored ostataka arhitekture i blizine luke, jedan od razloga zbog kojih je ta građevina interpretirana kao *horreum*. Otkriveni su i ostaci zidova koji su pripadali nekom ranijem objektu, ali ih zbog voda nije bilo moguće istražiti. Najranije slojeve nije bilo moguće definirati, ali zato je, posebno na temelju nalaza kasnoantičkog kapitela i obrađenog roga jelena, očito da je taj dio grada bio u upotrebi u vrijeme kasne antike.⁴⁴

Teatar

Najznačajnija građevina na forumu *Urbs vetusa*, a samim tim i forumu *Salone*, svakako je teatar. Promjer mu je 65 m (200 rimskih stopa) što ga čini osrednjim rimskim teatrom, uzevši u obzir postojanje nekoliko rimskih teatarâ promjera većeg od 100 m (Pompejev teatar u Rimu imao je promjer 150 m). Smješten je u *Saloni* zapadno od foruma, sa scenskom zgradom na južnoj strani. Orijentiran je nešto drukčije od foruma, prilagodivši se vjerojatno smjeru gradske komunikacije koja je tekla duž južne fasade teatra i pročelja hrama. Izgradnju kazališta, koju po konstruktivnim odlikama te po oblicima vrata i ničemu na pročelju scenske zgrade, valja smjestiti u Trajanovo doba (kraj 1. ili početak 2. stoljeća), prostor na pročelju hrama doživio je novu adaptaciju po kojoj su teatar i hram činili jednu arhitektonsku cjelinu. Salonitanski teatar izgrađen je najvećim dijelom na ravnoj površini (mali dio na prirodnoj niskoj padini) i zbog toga je čitava njegova kavea bila podignuta na supstrukcijama od koncentričnih i radijalnih zidova. Vanjski plašt kavee činili su redovi pilastara – nosača lukovlja koji su s vanjskim perimetrom supstrukcije tvorili unutrašnji hodnik. Klinaste ćelije supstrukcije donje kavee bile su nasute, dok je gornja kavea imala prolaze koji su vodili u središnji pojas gledališta što odgovara onoj u manjem kazalištu u Puli: doseže do srednjeg pojasa između gornje i donje kavee. *Frons scaenae* tlocrtom, funkcionalnim rješenjem, a vjerojatno i scenografskom dekoracijom, odgovara sceni teatra u Trstu. Središnji dio pročelja scene

⁴⁴ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke *Salone*“, 20.

ima oblik polukružne niše u tjemenu koje su se nalazila središnja vrata što vode na podij (*porta regia*), dok se bočna vrata nalaze u pličim nišama pravokutnog tlocrta. U tom se pogledu ova dva teatra podudaraju s „kanonskim“ rješenjima teataru s kraja 1. i početka 2. stoljeća, kad je artikulacija scenskog pročelja s izbočenim elementima i stupovima odvojenim od fasade dosegla najviši uspon. Važno je napomenuti da je salonitanski teatar prikazan i na Trajanovu stupu u Rimu.⁴⁵

Iza teatra, s južne strane, bio je izgrađen trg s trijemovima te hram, gotovo u osi orkestre, što je bilo u vezi s dionizijskim ritualima koji su se održavali oko teatra, tako da je salonitanski teatar vrlo kompleksno i skladno projektirano zdanje. O samom će hramu biti više riječi kasnije. Jednostavni nimfej na sjevernoj strani vanjskog plašta važan je element za zadovoljavanje potreba gledateljstva pošto bi zbog dužine predstava gledatelji ožednjeli. Salonitanski teatar pokazuje nekoliko razvojnih faza, što upozorava ne samo na normalni razvitak, nego i na promjene repertoara. Posljednje promjene izvršene su u Dioklecijanovo doba.⁴⁶

Za kraj, valja spomenuti jedan votivni natpis, originalno sa Škripa na Braču odakle je, u drugoj polovici 18. stoljeća, prebačen u Italiju. Natpis spominje Kvinta Silvija Sperata, centuriona kohorte Prva *Belgarum*, koji je učinio posvetu Nimfama. No, ono što nas zanima u kontekstu salonitanskog teatra dio je koji kaže da je on bio *curagens theatri*, dakle bio je nadzornik pri gradnji teatra. Ovaj izraz možemo tumačiti kao centurionovu privremenu funkciju vezanu uz jedan određeni građevinski zahvat na teatru. Natpis potječe iz 2. stoljeća i upućuje na zaključak da se Speratova zadaća odnosi na jednu od nekoliko građevinskih faza na teatru. Ostaje pitanje o kakvim je zapravo radovima riječ, a tu mu je zadaću mogao povjeriti namjesnik provincije.⁴⁷

Hram uz teatar

Hram uz teatar istraživali su don Frane Bulić, E. Reich, F. Weibach, Mate Suić i D. Rendić-Miočević. Kronologiju ovog objekta po građevinskim fazama, koja uz manje izmjene i danas vrijedi, dao je Weibach.

⁴⁵ Suić, *Antički grad*, 260-261.

⁴⁶ Cambi, *Antika*, 73.

⁴⁷ Matijević, „Natpisi Prve kohorte“, 194-195.

Hram je vrlo temeljito obrađen u svim razvojnim fazama. Sudeći po objavljenim rezultatima istraživanja danske arheološke misije, bilo ih je četiri. Stratigrafijski odnosi nekih relevantnih detalja (kako hrama, tako i teatra), koji su postali organski povezani susjedi, pokazuju jasno da je hram starija građevina od teatra i da je teatar podignut između druge i treće građevne faze hrama, točnije da je hram svoju čistu tradicionalnu arhitektonsku formu rimskih građevina tog tipa morao žrtvovati, da bi ustupio nužan prostor nastajućem teatru koji se morao smjestiti u uskom pojasu između tog hrama i spomenute kosine terena na kojoj je bila planirana izgradnja gledališta. Na prostoru gdje je bio podignut teatar prije toga, bilo je još nekoliko manjih hramova. Gradnja teatra zahtijevala je njihovo uklapanje; uz nužne amputacije, sačuvao se samo spomenuti, koji je u teatarskom kompleksu dobio novu ulogu. Nema sumnje da je taj prostor morao imati neku kulturnu ulogu u najstarijoj Saloni (Dyggveova *Urbs vetus*), za što govori i spomenuti hram, a napose njegova orijentacija (okrenut je prema sjeveru) koja je u kontrastu s drugim poznatim salonitanskim hramovima tog područja, nastalim u sklopu foruma (kao kompleks kapitolija ili slično). Taj dio gradskog areala dotad nije bio (barem ne u dovoljnoj mjeri) urbaniziran jer se samo tako može objasniti smještaj jedne toliko velike građevine na spomenutom mjestu.

U prvoj građevinskoj fazi to je bio samo ograničeni pravokutni prostor gdje se potom gradi tetrastil-prostil s dubokim pronaosom na visoku podiju i izduženim parastama između kojih je pristupno stepenište. U trećoj fazi, kad se gradi i teatar, uz pročelje hrama se uređuje komunikacija. Potom se uklanja veliko ulazno stepenište, a većina pročelnih stupova, osim dva središnja, međuprostorno se zazidavaju. Tako se dobiva uži ulaz, a istovremeno se sa stražnje strane hrama otvaraju dvoja nova vrata. U sljedećoj fazi hram dobiva bočni trijem, između kojeg se gradi i stepenište uz hram. Ova razvojna linija hrama vezana je kako uz evoluciju kulta, tako i uz urbanistički razvoj tog dijela grada. Što se tiče same posvete hrama, vjerojatno se radi o hramu Dionisa ili Libera, na što ukazuje hermetičnost ostvarenja tlorisa kulturnog objekta, a sasvim je logično ovdje očekivati i neke predrimске, grčke tradicije i utjecaje.

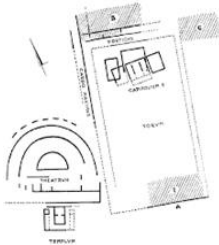
A. L. Frothingham datirao ga je u Augustovo doba, F. Weilbach u sredinu 1. st. n. e., a Dyggve se priklonio Weilbachovu mišljenju. U novije je vrijeme M. Suić tu dataciju pomakao u Trajanovo doba. Ipak, najčvršću osnovu za njegovo datiranje daje

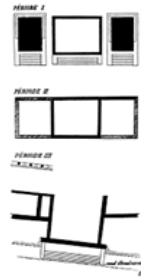
Weilbachova kronologija hrama uz teatar, temeljena na čvrstim stratigrafijskim momentima.⁴⁸

Terme

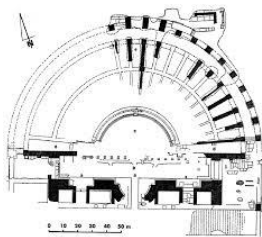
Sjeverno od foruma, a u punom kontinuitetu s njim, otkrivene su velike forumske terme, zapravo ranoantički *balneum*, kako ga spominje jedan djelomično sačuvani natpis - koji spominje rekonstrukciju *balneuma* i namjesnika Pompeja Silvana čija uprava u Dalmaciji pada u sam kraj Neronove vladavine odnosno sam početak Vespazijanove vladavine - ugrađen kasnije u pločnik ulice (glavnog odvodnog kanala koji je tekao širokom ulicom sa sjevera prema jugu – *cardo maximus*). Te su terme u svom istočnom dijelu bile ujedno i prvi uopće istraživani objekt antičke Salone, čije je otkopavanje započeo još ranih dvadesetih godina prošlog stoljeća C. Lanza.⁴⁹

Slika 5. Skica teatra s hramom⁵⁰

Slika 6. Tlocrti različitih faza foruma⁵¹

Slika 7. Teatar u Saloni⁵²

Slika 8. Prikaz teatra na Trajanovu stupu⁵³

⁴⁸ Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 25.

⁴⁹ Isto, 26.

⁵⁰ Prema Rendić-Miočeviću; Isto, 19.

⁵¹ Isto, 18.

⁵² Prema E. Dyggveu; Isto, 23.

⁵³ Isto, 24.

Slika 9. Rekonstrukcija hrama uz teatar⁵⁴

Salonitanska luka

U antici je prisutnost dobara bila znatnija i dostupnija na prostoru Solina negoli Splita te je, bez obzira na duži morski put koji uz to ima i znatnih prepreka, dolazak u Solin bio u trgovačkom smislu isplativiji. Stoga bi se moglo reći da je delmatsko pristanište u Saloni koje spominje Strabon, bilo sabirni centar dobara, možda bez većih građevina i fortifikacija. Zasad se jedini sigurni najraniji arhitektonski nalazi i keramički nalazi Salone nalaze na prostoru ispod foruma, odnosno kurije, uz sjeveroistočni dio teatra, a datiraju se u sredinu 2. st. pr. Kr.⁵⁵

Ako pogledamo na karte iz 17. i 18. stoljeća, Carrarinu kartu iz 1850. godine te današnje stanje na terenu, vidimo da se ušće Jadra nije znatnije promijenilo. No zanimljivo je da karte iz 17. i 18. stoljeća prikazuju tri odnosno četiri mola ispružena prema jugu. Nalaze se uz obalu s obje strane ispred amfiteatra, dakle i izvan perimetra gradskih zidina. Istočno od njih je uvala u kojoj je otok koji seže gotovo do ušća rijeke. Iz navedenog se može zaključiti da su molovi i otok sigurno postojali jer su nacrtani na trima različitim kartama te da u doba, kad je Carrara radio svoju kartu oni više nisu bili vidljivi. Sve upućuje na to da je od početka 18. pa do sredine 19. stoljeća spomenuti predio doživio znatne promjene: nestali su molovi ili su zatrpani muljem, nestao je otok, a teren je postao močvaran. Jesu li spomenuti molovi antički ili srednjovjekovni ne može se sa sigurnošću utvrditi. Molovi ne izgledaju dugi pa uz svakog od njih nije moglo pristati više brodova. Postavljeni su dobro, pogotovo za brodove koji plove pod jedrima. Osiguravaju mirno

⁵⁴ Prema Weilbachu; Jeličić-Radonić i Sedlar, „Topografija antičke Salone“, 25.

⁵⁵ Kirigin, „Salona i more“, 61.

more kad pušu vjetrovi bilo sa zapada ili sa sjeveroistoka i istoka, a to su dominantni vjetrovi ovog područja.⁵⁶

Prije no što se izvrše geomorfološka istraživanja na prostoru od Gradine i Gospina otoka do izvan današnjeg ušća Jadra u more (negdje po sredini linije između teatra i amfiteatra Salone), teško da će se doći do pouzdanijih pokazatelja o luci Salone. Stoga zasad najpouzdaniji izgled priobalja Salone ostaje onaj Luke Jelića iz 1889. godine. Sve u svemu, o salonitanskoj se luci može reći samo da je najvjerojatnije postojala na potezu od Gospina otoka pa do amfiteatra, u dužini od oko 1,5 km. Moguće je da je dio luke bio i na južnoj strani zaljeva (današnji Solinski bazen) na prostoru od Meteriza prema Vranjicu, odnosno Vranjičkog blata, na što upućuju neki arhitektonski ostaci. Prostor ispred antičke luke bio je dosta širok, oko 300 m, tako da je bilo dovoljno mjesta za privezivanje i manevriranje trgovačkim brodovima koji nisu imali veslače, već obično mali kaić (čamac) kojim se manevriralo prilikom vezivanja brodova uz obalu i tegljenja kad je bila bonaca.⁵⁷

Ovdje nećemo ulaziti u detaljnu analizu izgleda obale, dubine mora i vjetrova o kojima ovisi uplovljavanje i isplovljavanje. Općenito možemo reći da se uplovljavanje i isplovljavanje iz Salone nije moglo odvijati svakodnevno tijekom cijele godine. Prekomorska plovidba trgovačkih brodova na duže udaljenosti odvijala se tijekom toplijeg dijela godine, obično od svibnja do listopada. Obalna ili lokalna plovidba, kabotaža, mogla se odvijati tijekom cijele godine, ali zbog znatno težih i nepredvidivih vremenskih prilika hladnijeg dijela godine (kraći dan, oblačno vrijeme, loša vidljivost, kiša, veliki valovi i jaki vjetrovi), ona se tad odvijala samo kad su to prilike dopuštale, ili iz nužde, a one su bile rijetke. Zimi su se brodovi držali na suhom radi uobičajenih redovitih popravaka.⁵⁸

Pokretni arheološki materijal

U ovom ćemo dijelu reći nešto o pokretnom arheološkom materijalu – točnije mozaicima te jednoj carskoj skulpturi. Bogatstvu umjetničkog mozaičkog stvaralaštva salonitanskih mozaičara nesumnjivo doprinose i podni mozaici termi otkriveni na položaju Jankovače u blizini salonitanske luke. Premda su i danas *in situ* u nepoznatu

⁵⁶ Kirigin, „Salona i more“, 64-65.

⁵⁷ Isto, 67-68.

⁵⁸ Isto, 80-81.

stanju, na temelju dokumentacije istraživanja tridesetih godina 20. stoljeća možemo ih svrstati u ponajbolje primjerke klasičnog rimskog mozaičkog višebojnog figuralnog slikarstva salonitanske škole – radionice mozaika. Dakle, radi se o tapetima koji su krasili podove antičkih termi na predjelu zvanom Jankovače.⁵⁹

Na tom položaju unutar gradskih zidina, smještenu oko 200 m istočno od teatra, a u blizini luke na nekadašnjem ušću rijeke Jadro, ulomci mozaika pronalazeni su još 1897. godine. Godine 1923. otkriven je dio figuralnog mozaika s portretom, kako je tad protumačeno, Herakla, iako se radi o prikazu Tritona, da bi tek 1929. godine E. Dygge istražujući ranokršćansku baziliku blizu salonitanske luke otkrio da je bazilika izgrađena preko ranijih antičkih termi čije su gotovo sve prostorije bile ukrašene mozaicima. No upravo blizina mora i razina podzemnih voda onemogućili su podizanje tih mozaika o kojima je Dygge u svojoj arhivi ostavio neke skice, a o njihovu današnjem stanju *in situ* teško je bilo što reći bez novih arheoloških istraživanja. Jedino je na temelju tad sačinjenih crteža moguće dati detaljniji opis pojedinih tapeta, kojih je ukupno bilo 20, a označeni su slovima od A do T. Sa sigurnošću se mogu opisati tapeti A, D, E, F, G, H, I, J, N i O. Opisi tapeta F, J i O urađeni su na osnovi oskudnih skica s cjelovitog plana termi koji je rađen u velikom mjerilu pa su stoga greške moguće. To se posebno odnosi na tapet J s prikazom dupina. Za tapete B, C, K, L, M, P, Q, R, S i T nema detaljnijih crteža na osnovi kojih bi se mogli dati detaljniji opisi. Ova grupa mozaika logičan je slijed mozaičkih djela salonitanske radionice nastalih u Saloni tijekom 2. i na prijelazu u 3. stoljeće.⁶⁰

Salonitanska škola – radionica mozaika u 3. stoljeću izrasta u snažno kreativno i izvedbeno središte mozaičke proizvodnje u sklopu koje postoji dovoljno tradicije, iskustva i znanja akumuliranih tijekom više od tri stoljeća aktivna mozaičkog slikarskog i uporabnog stvaralaštva u provinciji Dalmaciji, napose u njezinu središnjem jadranskom dijelu. Mozaici antičkih termi ispod tzv. bazilike *iuxta portum* izvrstan su primjer slikarskog izričaja sa središnjim kompozicijama čije su geometrijske osnovice kvadrata i pravokutnika razvedene likovno dojmljivim i tehnički zahtjevnim okvirnim vrpčama. Bez obzira na to u kojem je stanju, ovaj korpus mozaika, koji se još uvijek nalazi *in situ*, zauzima vrlo važno mjesto u tumačenju salonitanskog mozaičkog stvaralaštva i stoga je njegova kataloška obrada tek početak njegove cjelovite valorizacije.⁶¹

⁵⁹ Matulić, „Podni mozaici“, 167.

⁶⁰ Isto, 168.

⁶¹ Isto, 169-170.

Uz mozaike spomenut ćemo salonitanski carski kip u oklopu (*loricatus, statua loricata*). Sredinom 19. stoljeća završio je u privatnoj kolekciji u Grazu (nabavio ga je kolekcionar Aloys Maximilian Neumann), a 2010. godine na aukciji brokerske kuće Sotheby's prodan je za nepoznat iznos američkom biznismenu F. J. Isemanu. Otad je bio izložen u nekim američkim muzejima. Stanje je kipa uglavnom nepromijenjeno i čini se da nije doživio znatnije restauratorske zahvate. Vidljivo je tek da su mu u natkoljenice uglavljene dvije šire cijevi od plemenitog čelika (prokroma), koje su učvršćene na šire kubično postolje koje s kipom sad predstavlja jednu cjelinu.⁶²

Kip sigurno potječe iz Salone i po svoj prilici otkriven je na širem prostoru foruma ili njegovih adjacencija, pri čemu se nipošto ne smije isključiti pretpostavljeni položaj kurije niti sjevernije smještena kupališta. Sačuvana su dva savršeno spojena dijela nekadašnjeg kipa između kojih je široka i prilično jasno uočljiva fuga. Gornji dio uključuje torzo s dijelovima nadlaktica, izrađen do kraja plastičnog ruba oklopa, a donji bedra i obje natkoljenice s pripadajućim dijelom oklopa (metalnim pterigama i kožnim trakama) i nošnjom ispod njega.⁶³

Sačuvana visina kipa iznosi 1,10 m, iz čega se s punim pravom izvodi zaključak da je bio izrađen otprilike u prirodnoj veličini. Prikazan je u kijastičkoj pozi: stoji na desnoj nozi, a lijeva je izbačena u koljenu, desni bok je stoga podignut u odnosu na lijevi, no desno rame spuštено u odnosu na lijevo. Objе su ruke nekoć bile položene blizu tijela, a lijeva savijena u laktu i gurnuta naprijed i u stranu. Osim „metalnog“ oklopa (*lorica musculata*) s dva reda zglobnih pteriga, čiji je rub na vratu i bokovima istaknut plastičnim okvirom, nošnju kipa čine kratka tunika vidljiva iznad koljena i na nadlacticama, kožnata podstava / oklop s bedrenim i ramenim trakama (pterigama) koje završavaju resicama te ogrtač (*paludamentum*) vidljiv na lijevom ramenu i leđima. Ogrtač je na prednjoj strani vidljiv samo u okrajku na lijevom ramenu, odakle pada na leđa u dva skupa nabora; jedan manji je okomito spušten, a drugi pada iza nadlaktice i očito je bio prebačen preko nedostajuće podlaktice ruke, i to s njezine vanjske prema unutrašnjoj strani. Od dviju naramenica (*epomides*) koje su u stvarnosti bile aplicirane na stražnjem dijelu oklopa i služile za povezivanje s prsnim dijelom, vidljiva je ona na desnom ramenu, dok je nasuprotna u polovici širine pokrivena draperijom ogrtača. Reljefna dekoracija oklopa koncipirana je u dva dijela odvojena valovitom linijom nalik motivu pasjeg skoka (položenu neposredno

⁶² Maršić, „O ikonografiji“, 7.

⁶³ Isto, 9.

ispod grudi), čija je svrha, čini se, simbolizirati morsku površinu. Gornji dio ispunjava frontalno prikazani Solov (Helijev) četveropreg. Ispod valovnice je prikaz tropeja s Viktorijama / Nikama. U donjem dijelu, dijelom iza tropeja, pridodaju se još dvije elegantne vitice i nadalje okrenuta palmeta.⁶⁴

Ispod istaknutog okvira reljefnog oklopa nalaze se dva reda „metalnih“ pteriga sa „zglobnom“ konstrukcijom (tzv. šarnirom). Prostor iznad zglobova svih pteriga prednje strane do ruba oklopa ispunjen je dekorom vegetabilnog karaktera. Izmjenjuju se tri motiva: nasuprotno postavljene vitice s palmetom okrenutom prema gore, identične vitice s rozetom i stilizirani trolisni lotos s pokrajnjim listovima okrenutim prema dolje. Pterige su nešto izduženije forme s izrazito jezičastim završecima. Rub im je formiran od uskog ravnog vanjskog okvira i unutarnjeg motiva gusto nanizanih perlica. Središte im ispunjava dekor čiji je vegetabilni dio izveden u nižem reljefu, a onaj animalnog i antropomorfog karaktera u višem reljefu, kao posljedica imitacije pravih aplika s brončanih kipova. Tri su glavna pitanja vezana uz kip. Prvo se tiče tehnologije izrade, tj. pitanja od koliko je dijelova kip bio izrađen (spojen) i na kojoj mu je strani stajao potporanj, drugo je pitanje vrijeme izrade i osobe koju je prikazivao, a treće je pitanje radioničkog podrijetla.⁶⁵

Kip je izvorno morao biti izrađen od najmanje pet dijelova: torza s nadlakticama (1), baze s potpornjem, nogama i bedrima (2), glave (3), većeg dijela desne ruke (4) i zapešća lijeve ruke (5). Kakvom su vrstom instalacije spojena dva preživjela dijela kipa nije poznato jer ispitivanje te vrste nije nikad provedeno. U izvornom i cjelovitom stanju kip je impostacijom, položajem potpornja, držanjem ruku i padom ogrtača (tj. shematski) mogao izgledati poput lorikata iz berlinskoga Državnog muzeja. Iako na fotografijama nije moguće zamijetiti tragove boje, s obzirom na to da su primjeri takve prakse bili česti, tragovi boje ne bi bili neočekivani.⁶⁶

Zbog nedostatka čvrstih kronoloških pokazatelja (portreta, počasnog natpisa i sl.) solinski kip u oklopu pripada brojnoj skupini akefalnih spomenika kojima su analiza i atribucija unaprijed osuđeni na parcijalan ishod. Analizom likovnih i stilskih elemenata vrijeme izrade može se s potpunom sigurnošću odrediti u julijevsko-klaudijevsko razdoblje, ali preciznija kronološka determinacija predstavlja velik problem. U

⁶⁴ Maršić, „O ikonografiji“, 10-11.

⁶⁵ Isto, 13.

⁶⁶ Isto, 16.

arheološkoj literaturi vrijeme izrade kipa stavljano je u kasnije Augustovo doba, Tiberijevo doba, kao i u nešto širi vremenski okvir od kraja Tiberijeve vladavine do Nerona (30. – 60. g. po Kristu). Najviše što možemo zaključiti iz izvedbe reljefa salonitanskog kipa jest činjenica da je neosporno riječ o izvrsnoj kopiji ili preradi nekog kipa iz grada Rima i da se takva kvaliteta i uopće posezanje za uzorom mogu objasniti jedino željom da se carsku osobu ili potencijalnog nasljednika predstavi u najboljem mogućem svjetlu.⁶⁷

Zaključak

Najveći dio našeg znanja o Saloni, pa tako i *Urbs vetusa*, temelji se na rezultatima arheoloških istraživanja, dok su pisani povijesni izvori skromniji. Iz raznih je razloga veliki dio Salone neistražen što, uz već spomenute oskudne pisane izvještaje o počecima Salone, ostavlja mnoga pitanja neodgovorena. Uza sva nedovršena istraživanja možemo navesti neke konkretne smjernice povijesnog razvoja Salone. U početku delmatsko naselje, Salona zahvaljujući svom izvanrednom smještaju uskoro privlači najprije Grke, a zatim i Rimljane, koji su u 1. st. pr. Kr. konačno uspostavili vlast nad gradom i uzdignuli ga na rang kolonije. Nadalje, Salona je u 1. i 2. stoljeću doživjela vrhunac svog razvoja i proširila se izvan *Urbs vetusa* na zapad i istok. Taj se procvat očitovao u pretvaranju Salone u veliki kozmopolitski grad te u nizu arhitektonskih zahvata, poput gradnje novih zidina i amfiteatra. Uskoro će kršćanstvo postati dominantna religija grada, pri čemu dolazi do osnivanja biskupije i gradnje ranokršćanskih objekata. Ipak, propast Salone i danas je predmet rasprave među povjesničarima. Iako je godinama dominirala teorija o uništenju Salone od strane Slavena i Avara 614. ili 630. godine, danas je uvriježena teorija o postupnom odumiranju grada, što će kulminirati bijegom stanovništva na obližnje otoke, a kasnije pod vodstvom Velikog Severa, u Dioklecijanovu palaču, čime započinje povijest Palače kao grada Splita.

Što se, pak, samog *Urbs vetusa* tiče, možemo također iznijeti neke konkretne podatke. Na početku, valja napomenuti da je povijesna interpretacija tog dijela grada posebno otežana jer je kao najstariji dio tijekom stoljeća bio podložan brojnim promjenama i različitim koncepcijama urbanističkih zahvata. Salonitanski *Urbs vetus* ima

⁶⁷ Maršić, „O ikonografiji“, 24.

trapezni oblik. Bio je omeđen zidinama koje pokazuju različite faze gradnje, što ukazuje na početne grčke, a kasnije i rimske tehnike izgradnje. Najbolje je sačuvan istočni bedem, dok sjeverni možemo ubicirati zahvaljujući seoskoj cesti koja prolazi tim dijelom zidina. Zapadni i južni bedem nisu se sačuvali pa njihov položaj možemo otprilike ubicirati. Zahvaljujući otkriću kule na sjeveroistočnom uglu *Urbs vetusa*, možemo s razlogom pretpostaviti postojanje još takvih ugaonih kula u najstarijim gradskim zidinama. Od gradskih vrata sačuvana su istočna *Porta Caesarea*, dok možemo pretpostaviti i postojanje zapadnih, tzv. *Porta Graeca*. U *Urbs vetusu* nalazio se i forum s kapitolijem, okružen javnim građevinama kao što su kurija, bazilika, terme te u neposrednoj blizini teatar s hramom. Na kraju, važno je naglasiti da su buduća istraživanja cjelokupne Salone, u nedostatku opširnijih podataka u pisanim izvorima, neophodna kako bi se odgovorila sva preostala pitanja u vezi *Coloniae Martiae Iulie Salona*.

Bibliografija

- Cambi, Nenad. *Antika*. Zagreb: Naklada Ljevak, 2002.
- Cambi, Nenad, ur. *Antička Salona*. Split: Književni krug, 1991.
- Cambi, Nenad. „Uvod“. U: *Antička Salona*, Nenad Cambi, ur. Split: Književni krug, 1991.: 7-37.
- Dyggve, Ejnar. „Salonitanski forum“. U: *Antička Salona*, Nenad Cambi, ur. Split: Književni krug, 1991.: 241-255.
- Jeličić-Radonić, Jasna i Ana Sedlar. „Topografija antičke Salone (I)“. *Tusculum* 2, br.1 (2009): 7-32.
- Kähler, Heinz. „Porta Caesarea u Saloni“. U: *Antička Salona*, Nenad Cambi, ur. Split: Književni krug, 1991.: 205-241.
- Kirigin, Branko. „Salona“. U: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić, ur. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010.: 144-147.
- Kirigin, Branko. „Salona i more – neke napomene“. U: *Munuscula in honorem Željko Rapanić*, Miljenko Jurković i Ante Milošević, ur. Zagreb, Motovun: Sveučilište u Zagrebu, Međunarodni istraživački centar za kasnu antiku i srednji vijek, 2012.: 59-85.
- Kuntić-Makvić, Bruna i Jelena Marohnić. „Natpisi“. U: *Antički Grci na tlu Hrvatske*, Jasminka Poklečki Stošić, ur. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010.: 73-91.
- Maršić, Dražen. „O ikonografiji i atribuciji salonitanskoga lorikata“. *Tusculum* 7, br. 7 (2014): 7-25.
- Matijević, Ivan. „Natpisi Prve kohorte Belga iz Salone“. *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, br. 104 (2010): 181-207.
- Matulić, Branko. „Podni mozaici iz termi u blizini salonitanske luke“. *Opuscvla archaeologica* 35, br. 1 (2011): 167-188.
- Poklečki Stošić, Jasminka, ur. *Antički Grci na tlu Hrvatske*. Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2010.
- Rendić-Miočević, Duje. „Salona Quadrata“. U: *Antička Salona*, Nenad Cambi, ur. Split: Književni krug, 1991.: 47-65.

Suić, Mate. *Antički grad na istočnom Jadranu*. Zagreb: Golden marketing, 2003.

Izvor za ilustracije

Sve ilustracije preuzete iz: Jasna Jeličić-Radonić i Ana Sedlar: „Topografija antičke Salone (I)“. *Tusculum* 2, br.1 (2009): 7-32.

SALONA – Urbs vetus

The paper deals with the oldest part of ancient Salona. Danish archeologist Ejnar Diggve excavated Salona and he named the oldest part of the city Urbs vetus. Although the researches of Salona have been attracting the scientists for quite some time now, only the most monumental edifices have been discovered so far, wherefore we have learned only the basic elements of the capital city of the Roman province of Dalmatia. The starting point in archaeological excavations is the historic backgrounds of founding of the city. Various cartographic and travellers' descriptions of Salona and its monuments, as well as collecting of archaeological artefacts in private in museum collections have provided valuable information of the city history. Professional excavations were started by founding of the Archaeological Museum in Split in the 19th century. Since then, numerous archaeological campaigns have revealed particular monuments of Salona, firstly those of monumental, public character, but also those related to the private life. In spite of the researches on particular archaeological localities continuing for two centuries now, the excavations, however, not completed and, therefore, published, still unsolved are numerous dilemmas about the time of their creation and the developmental changes resulting sometimes from urban development undertakings or daily needs. Salona requires systematic researches, not of the field character only, but also building of a fundamental data base of all the monuments known by now and of elements of the urban planning and development of this Roman city. Therefore, this paper contains information on the public edifices in the oldest part of the city, Urbs vetus, known to us. Efforts have been made in pointing out the fundamental problems related to the earliest history of Salona by presenting the relevant information on the most important monuments in the oldest part of the city, the Urbs vetus, and putting together the scattered and often overseen information, or various opinions made by researchers and scientists.

Keywords: Salona, Urbs, vetus, fortifications, forum

PROBLEM KONSTRUKCIJE IDENTITETA

- uloga arheoloških nalaza i priloga u konstrukciji etničkih identiteta

Sebastijan Stingl
Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za arheologiju / Odsjek za povijest
E-mail: sstingl@ffzg.hr

Rad se bavi mogućnošću određivanja etničkog identiteta od strane arheologije. Prikazana su, s jedne strane mišljenja Siân Jones i Sebastiana Brathera te Florina Curte s druge strane. Iznesen je naš kritički osvrt na njihove radove. Nastojali smo prikazati važnost uloge arheoloških nalaza i priloga pri određivanju etničke pripadnosti „naroda“ iz vremena velike seobe (4. - 8. st.).

Ključne riječi: *identitet, etnicitet, Siân Jones, Sebastian Brather, Florin Curta, arheološki nalazi, arheološki priloz*

Uvod

Što je to identitet? Je li identitet ono što pojedinac misli o sebi i svojoj okolini, možda mišljenje nekog vanjskog promatrača (ili više njih), ili pak kombinacija tih percepcija? Oko tog pitanja znanstvenici i danas lome koplja, a znak suglasja nije na vidiku. Upitno je hoće li do njega ikad i doći. Još kad shvatimo koliko različitih varijacija identiteta postoji (npr. kulturni, socijalni, etnički itd.), mnogi gube interes za bavljenje tim pitanjem. Marko Pijović dao je jednostavniju definiciju identiteta, definiravši ga kao: „...znanstveni konstrukt koji se odnosi na samopoimanje neke osobe kao odvojenog, odnosno specifičnog i samosvjesnog entiteta, odnosno na shvaćanje ljudi o samima sebi kao pripadnicima određene (specifične) grupe.“⁶⁸

Unatoč problematici tog pitanja, ljudi se njim i dalje bave. Prirodno je da čovjek želi znati tko je, od koga potječu on i običaji koje prakticira sa svojim bližnjima. Sukladno tome, običan čovjek sam sebe identificira na određen način. Međutim ne samo sebe, već i daljnje pretke koji identifikaciju nisu doživljavali kao mi danas. Tu dolazimo do problema. Mrtvi nam više ne govore. Dok iz novijih vremena (npr. 18. i 19. stoljeće), koja su gotovo u potpunosti različita od ranog srednjeg vijeka, što zbog samog identitetskog poimanja ljudi, što zbog vremenskog jačanja međusobne kohezivne snage utemeljene na etničkom identitetu, još postoje pisani zapisi, o vremenu koje nas zanima, razdoblju seobe naroda, gotovo da ih nema od samih pripadnika proučavanih grupa, a oni vanjskih promatrača

⁶⁸ Pijović, „Pristupi proučavanju identiteta“, 11.

(npr. Bizantinaca) nisu „objektivni“. Prije no što krenemo u daljnju raspravu, također bi trebalo pojasniti i pojam „objektivnosti“ odnosno „objektivnog svjedočanstva“. Kao najbolje objašnjenje opet se nameće Pijovićeva misao: „...nešto što bi se moglo nazvati objektivnim u „punom smislu“ te riječi zapravo i ne postoji, budući da su ljudska svjedočanstva gotovo uvijek obilježena nekim specifičnim kontekstima u kojima su nastajala, emocionalnim i drugim stanjima onih koji su ih bilježili i tome slično.“⁶⁹

Koji je cilj ovog rada ako ništa ne možemo sagledati na „objektivan“ način? Unatoč mnogim problemima koji se susreću na tom polju, znanstvenici se i dalje bave određivanjem identiteta davno izgubljenih ljudi i naroda. Prvenstveno se radi o određivanju etničkog identiteta neke zajednice. Laik bi smatrao da su arheolozi i povjesničari pobornici interdisciplinarnosti i suradnje tj. da prihvaćaju zaključke do kojih dolazi jedna, odnosno druga strana. Nažalost, nije uvijek tako. U novije vrijeme postoji veliki broj kritika upućenih arheološkim zaključcima koji idu do te mjere da arheologiji u potpunosti dokidaju mogućnost određivanja etničkih identiteta naroda iz razdoblja njihove seobe, na temelju arheoloških nalaza i priloga. Ovdje je važno naglasiti razliku između nalaza i priloga i to prvenstveno u grobovima jer se identiteti konstruiraju većinom na temelju pogrebnog ritusa određenih grupa. Prvima se smatraju predmeti koji su sastavni dio pokojnikove nošnje, kao na primjer fibule, kopče, pređice, lančići i slično, dok se priložima, kao što samo ime govori, smatra ono što se prilaže pokojniku u grob, kao što su mač, keramičke posude, hrana itd. Zašto nam je ta razlika bitna, vidjet ćemo u predstojećem tekstu. Objasnivši razliku između nalaza i priloga, trebamo se vratiti cilju ovog rada. On nastoji prikazati dvije strane „arheološko-povjesničarskog sukoba“. Jednu predvode Siân Jones i Sebastian Brather. Njihovo je stajalište da se arheolozi ne bi trebali baviti proučavanjem etničkih identiteta. Kao „branitelj“ arheologije i njezina prava na određivanje etniciteta, ističe se Florin Curta. U radu će se ukratko prikazati temeljne teze obaju „tabora“, a potom će se na primjerima nekih arheoloških lokaliteta pokušati pronaći kompromis između navedenih.

⁶⁹ Pijović, „Pristupi proučavanju identiteta“, 21.

„Antiarheološki“ front

Stavovi britanske arheologinje Siân Jones sintetizirani su u članku iz 1999. godine, pod nazivom *Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology*. Znanstvenica kritizira kolege, tvrdeći da se arheološki dokazi postavljaju u historijski okvir (pisani izvori), kako bi potvrdili ono što je u njima već napisano.⁷⁰ U našem konkretnom slučaju, to bi značilo da se, na primjer, fibula koja svojim oblikom i ukrasnom podsjeća na one koje su, pretpostavljamo, nosili Alamani, a još je k tome pronađena na području za koje neki izvor tvrdi da je bilo nastanjeno Alanimama, automatski pripisuje tradiciji istih, odnosno, da se posredno pokojnik (ako je riječ o grobnom nalazu) definira kao Alaman ili Alamanka. Unatoč važnosti pisanih izvora, ne možemo im slijepo vjerovati, ali ih se ne bismo smjeli niti odreći, kao što to čine neki znanstvenici smatrajući arheološki materijal mnogo „objektivnijim“⁷¹ od pisanih izvora. Jones smatra kako su i materijalni i pisani izvori produkt subjektivne perspektive, kako njihova autora (pisca, ako je riječ o tekstu, ili pak majstora ako je riječ o predmetu), tako i znanstvenika koji ih proučava, a njihova interpretacija ovisi o socijalnom kontekstu i situaciji u kojima su se navedeni nalazili.⁷² Stoga Jones smatra da ćemo bolje razumjeti izvore i materijal ako u obzir uzmemo procese koji su uključeni u konstrukciju etničkih identiteta.⁷³

Jones prihvaća Barthovu tezu nastanka identiteta kao pokušaj diferenciranja u odnosu na „druge“ u svojoj okolini⁷⁴, ali je nadopunjuje i problemom odnosa snaga unutar grupe koji ovisi o ekonomskim i političkim interesima. Tako razvijen etnički identitet jest, po mišljenju autorice, u odnosu s tipovima materijalne kulture dvosmislen i promjenjiv jer se izraz etniciteta mijenja u različitim kontekstima socijalne interakcije.⁷⁵ Uzevši sve navedeno u obzir, autorica odbacuje mogućnost da arheolozi mogu pronaći odraz „etničkih entiteta“ predstavljenih u pisanim i materijalnim izvorima, osim na nivou čiste apstrakcije.⁷⁶ Siân Jones se stoga zalaže da arheolozi: „*napuste potragu za homogenim, povezanim etničkim grupama i da se fokusiraju na načine u kojima se određeni stilovi*

⁷⁰ Jones, „Historical categories“, 222.

⁷¹ O problematici „objektivnosti“ već je bilo govora u uvodu.

⁷² Jones, „Historical categories“, 223.

⁷³ Isto, 224.

⁷⁴ Za više o toj problematici vidi: Fredrik Barth, „Introduction,” u *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, ur. Fredrik Barth (Boston: Little, Brown and Company, 1969), 9-37.

⁷⁵ Jones, „Historical categories“, 225.

⁷⁶ Isto, 228.

materijalne kulture možda mogu uključiti u aktivnu ekspresiju etniciteta u različitim kontekstima.“⁷⁷

Sebastian Brather još je radikalniji u svojim stavovima. Po njegovu mišljenju, arheološke kulture nisu stvarnost, već služe uvođenju reda u arheološki materijal, a pojam homogenosti kulture smatra fikcijom.⁷⁸ Činjenica jest da nema homogene kulture i sigurno je da su neke podjele nastale iz potrebe za pojednostavljanjem i klasifikacijom, ali uopćavati, tako da ne postoje „prošli narodi“ i da ih se „ne može otkriti pomoću arheološkog materijala“ smatramo krajnje neozbiljnim. Zar zbog nekih manjih ornamentalnih razlika na, primjerice fibulama, ne možemo određene ljude u prošlosti staviti pod okrilje neke šire društvene zajednice koja se poistovjećivala s istim precima i običajima, odnosno u današnjem smislu, smatrala pripadnicima određene etničke grupe?

Danas većina arheologa određuje pripadnost nekoj etničkoj grupi na temelju nalaza u ženskim grobovima, prvenstveno fibulama. To znači da se određeni tip fibule koji se prostirao na nekom geografskom području koje je u prošlosti nastanjivao neki narod, a to se vidi prvenstveno iz pisanih izvora, automatski pripisivao tom narodu. Pojednostavljeno, grob s dvije uparene orlovske fibule, ako je pronađen na teritoriju koji su nastanjivali Ostrogoti, bit će pripisan tom etniku. Tu su moguće brojne pogreške zbog trgovine, poklanjanja, miraza i mnogih drugih načina kojima je određeni materijal putovao tijekom prošlosti, ali je zbog količine nalaza na određenom prostoru, u određenom povijesnom vremenu, jasno koji je narod obitavao na kojemu području. Brather to u potpunosti odbacuje tvrdeći da etničke razlike ne postoje na temelju odjeće, već smatra da su određene razlike vidljivije u oružju iz grobova, sagledanih kroz cijela groblja, a ne pojedine grobove.⁷⁹ Taj način, koji je preuzeo od Franka Siegmunda, može biti koristan u praćenju nepokrštenih i bogatijih populacija jer pokrštavanjem, iako ne u potpunosti, prestaje prilaganje oružja i keramike u grobove, a kod nekih se naroda zbog skupoće sirovine i samog oružja, isto nikad nije niti prilagalo pokojniku.

Nadalje, Brather smatra krivim uvriježeno mišljenje da stilske promjene podrazumijevaju etničke. On to demantira tvrdeći kako nalazi i prilozima u grobovima odražavaju socijalni položaj, a ne razlike u odnosu na susjede.⁸⁰ Ta je tvrdnja djelomično točna jer su se samo bogatiji pripadnici društva pokapali s elitnim predmetima, dok su oni

⁷⁷ Jones, „Historical categories“, 229. (vlastiti prijevod).

⁷⁸ Brather, „Ethnic Identities“, 170-171.

⁷⁹ Isto, 153.

⁸⁰ Isto, 157.

siromašniji imali obične funkcionalne predmete od skromnijih materijala. Na taj se način može pratiti socijalna diferencijacija ljudi, što je jedno od pitanja kojima bi se, prema Bratheru, arheolozi trebali baviti.⁸¹ Međutim, ne možemo zanemariti određene stilske karakteristike na tim bogatijim predmetima koje su tijekom nekoliko generacija specifične za neki etnik. Iako imaju socijalnorazlikovnu funkciju, smatramo da se ne smije zanemariti niti njihova etničnost. Čak i ako je neki pripadnik elite nosio predmet karakterističan za neki drugi narod, kao što su rimske časničke fibule, na temelju ostalih predmeta pronađenih u tom grobu i u onim okolnima na nekropoli, mogu se uočiti stanovite međusobne sličnosti ili razlike u odnosu na druge narode.

Koliko su arheološke kulture homogene, ako imaju regionalne specifičnosti, koliko su pouzdane granice ako nema unutarne homogenosti, te jesu li ti pojedini znaci etničkog identiteta rješenje, tri su pitanja koja Brather postavlja.⁸² Granice nikad nisu bile pouzdane i u to su doba, ako se uopće o njima može govoriti, bile vrlo fluidne, ali to opet ne može biti argument za nepostojanje nekih zajedničkih karakteristika koje bismo danas preveli kao etnički identitet nekog naroda. Homogenost je nešto što ne postoji niti u današnjem modernom svijetu, a još je teže očekivati da je to nekad postojalo. Jednostavno nije moguće da jedna kulturna (etnička) grupa sadržava sve elemente kulturnih artefakata neke veće zajednice pod čijim se okriljem nalazi.⁸³ Brather smatra kako ljudi nemaju samo jedan, već više identiteta, te je onaj etnički, ako uopće postoji, samo jedan u „moru“ identiteta. On tvrdi da: „*ako materijalna kultura nosi simboličko značenje, i ako ga arheologija može pronaći, interpretacija tog značenja kao znaka etničke važnosti može biti samo jedna od više aspekata jer ljudi imaju više različitih identiteta.*“⁸⁴

U svom članku *Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case of the Alamanni*, Brather vrlo radikalno zaključuje kako je bilo koji dio materijalne kulture mogao dokazivati etnički identitet, a možda niti jedan od tih znakova tadašnjim ljudima nije bio bitan.⁸⁵ Po njegovu mišljenju arheološki su izvori nijemi svjedoci koji mogu davati informacije samo preko usporedbi i analogija.⁸⁶ Smatra da nema direktne veze između arheoloških nalaza i prošlih identiteta, a arheologiju kao znanost postavlja negdje između

⁸¹ Brather, „Ethnic Identities“, 150.

⁸² Isto, 168-169.

⁸³ Curta, „Some remarks on ethnicity“, 163.

⁸⁴ Brather, „Ethnic Identities“, 169.

⁸⁵ Isto, 172.

⁸⁶ Isto, 173.

kulturne antropologije i povijesti.⁸⁷ Socijalne strukture, ekonomska povijest i povijest kulture, pitanja su koja bi, po Bratheru, arheologija trebala proučavati⁸⁸, umjesto da „gubi“ vrijeme u potrazi za etničkim identitetima.

U uvodu za zbornik radova *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Walter Pohl donosi niz teza koje se djelomično poklapaju sa zaključcima Siân Jones i Sebastiana Brathera. Zanimljivo, Pohl ne odbacuje postojanje etničkih identiteta. Smatra da su se mijenjali, ali da nisu bili u potpunosti fluidni, što se kroz povijest ogledalo u mnogim slučajevima kad su ljudi zadržali svoju identifikaciju iako je bilo profitabilnije prikloniti se pobjednicima.⁸⁹ Pohl razlikuje čak deset vrsta etničkih identifikacijskih oznaka, počevši od manjih lokalnih seoskih grupa koje povijesni izvori gotovo i ne spominju, pa sve do izmišljenih ili ponovno upotrijebljenih imena davno nestalih ili pokorenih ljudi, za čiji primjer uzima Burgundane i njihovo kraljevstvo.⁹⁰ Unatoč navedenom, autor smatra da je arheološka potraga za etničkim identitetima teško moguća. Kao primjer naveo je pokop pape Ivana Pavla II. iz 2005. godine. U sarkofagu nije bilo položeno ništa što bi ukazivalo da je riječ o papi. Najbliže toj identifikacijskoj oznaci, budući istraživači (u slučaju da svi drugi pisani izvori o pokopu budu izgubljeni) mogli bi pronaći u 27 vatikanskih novčića koji su označavali godine njegova pontifikata.⁹¹ Autorov zaključak čini nam se najbolje prenijeti u cijelosti: „*It is up to debate whether, and in what cases, the agency and the ethnic practice of a people described in the sources may have left traces in the archeological record. If archeological methods can lead to historical conclusions, it is not the straightforward identification of any given material with the ethnic group. Many types of evidences are not ethnically significant. But I would hope that an archaeology of identity, where it is possible, can offer more than simple classification - rather, detect the traces of the many shades and changes of ethnic identity in the context of other forms of identification.*“⁹²

⁸⁷ Brather, „Ethnic Identities”, 174.

⁸⁸ Isto, 150.

⁸⁹ Pohl, „Archaeology of identity”, 12.

⁹⁰ Isto, 15-17.

⁹¹ Isto, 18.

⁹² Isto, 23.

Florin Curta – „branitelj arheologije“

Člankom *The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather*, Florin Curta se, napadajući Brathera da pokušava odvojiti arheologiju od povijesti, postavio kao svojevrsan zaštitnik prava arheologa da se bave proučavanjem etničkih identiteta. Napuštanjem etničkih interpretacija, arheologija bi, po Curtinu mišljenju, izgubila smisao povijesne discipline.⁹³ Od ustanovljenja arheologije, kao akademske discipline još krajem 19. stoljeća, identifikacija prošlih etničkih grupa bila je jedan od njezinih glavnih ciljeva.⁹⁴ Današnji se njemački arheolozi pokušavaju riješiti „Kossinnina duha“, odnosno njegove teze da se strogo definirana područja arheoloških kultura moraju podudarati s prostorom na kojem su živjeli određeni ljudi i plemena (narodi).⁹⁵ Za Bratherovu kritiku kulturne povijesti tvrdi kako je malo drugačija verzija iste jer ga njegovo odbacivanje etničkih interpretacija vraća natrag u kulturnu historiju.⁹⁶ Curtina ključna misao jest da: „ (...) *ako materijalna kultura odražava ekonomske, socijalne ili kulturne procese, nema razloga vjerovati da ne može odražavati, iako indirektno, socijalne identitete, uključujući etnicitet.*“⁹⁷ Na Bratherovu tvrdnju kako ne možemo shvatiti značenje, duhovnu pozadinu ili važnost kulturnih tradicija prošlih mentaliteta i ideja, unatoč tome što ih vidimo, odgovara potvrdno, da nećemo shvatiti motivacije koje stoje iza individualnih akcija prošlih ljudi, ali mu kontrira tvrdnjom kako su nalazi vrlo značajni u interpretaciji, jer se sastoje od produkata tih akcija.⁹⁸ Upravo nalazima Curta pridaje veliku važnost jer tvrdi kako baš stvari poput odjevnih elemenata (fibule, kopčice, pređice...), zajedno s govorom, načinom života i prehranom (što je također vidljivo kod populacija koje u pogrebnom ritusu, bilo da je riječ o incineraciji ili inhumaciji, prilažu hranu uz pokojnika) čine etnicitet. Iz toga, dakle, proizlazi da je materijalna kultura aktivni element etničkog identiteta, a ne samo njegova pasivna refleksija.⁹⁹

Posebno se oštro okomio na Bratherov zaključak o pitanjima kojim bi se arheolozi trebali baviti postavljajući mu protupitanje bi li, Franku ili Slavenu, u ranom srednjem vijeku ekonomski, socijalni i kulturnohistorijski fenomeni imali ikakva smisla.¹⁰⁰ Oni bi se

⁹³ Curta, „The elephant in the room“, 164.

⁹⁴ Curta, „Ethnic identity“, 2507.

⁹⁵ Curta, „Some remarks on ethnicity“, 161.

⁹⁶ Curta, „The elephant in the room“, 165.

⁹⁷ Isto, 167. (vlastiti prijevod).

⁹⁸ Isto, 168.

⁹⁹ Curta, „Ethnic identity and archaeology“, 2509.

¹⁰⁰ Curta, „The elephant in the room“, 168.

razlikovali od drugih korištenjem specifičnih broševa, oružja, ukrašavanja keramike i zapravo su bili nositelji arheoloških kultura, kojima su, vjerojatno svjesno predstavljali svoj etnički identitet drugima.¹⁰¹ Uloga tih predmeta bila je mobilizirajući faktor u borbi s nekom drugom grupom za resurse.¹⁰² Naglašavajući važnost ženske nošnje, koju je Brather olako odbacio, Curta tvrdi kako su žene simbolizirale etnički kolektiv i bile biološki reproducenti etničke grupe, jer je kultura te iste grupe često strukturirana oko institucija vezanih uz ženski rod, kao što su primjerice brak i obitelj.¹⁰³ Ova tvrdnja je, za razliku od ostalih, ipak malo „prenategnuta“ jer previše zanemaruje ulogu muškarca koji je u prošlim, mahom patrijarhalnim društvima, ipak imao važniju ulogu jer je on prehranjivao obitelj, dok se ženina važnost oslanjala na reproduktivnu funkciju i odgoj djece. Za Curtu, materijalna se kultura indirektno odražava na socijalne, ekonomske i kulturne procese. Njegovo mišljenje najbolje se vidi u završnom dijelu članka, a prenijet ću ga u cijelosti, na engleskom jeziku, kojim je članak pisan: *„For if the material culture patterning is not the result of deliberate choices inspired by a desire to mark difference, then the habitus is nothing but a cultural 'norm', whose consequences are always outside the awareness of the actors and always working 'behind their back'. In other words, the Franks and the Alamans were different without knowing it. Such a conclusion is in direct contradiction to Brather's otherwise firm conviction that ethnicity is a matter of complex representation of the entire culture and of common origin, and not an objective combination of traits.“*¹⁰⁴

Čitajući radove Danijela Džina čini nam se da je „na strani“ Florina Curte, odnosno da smatra da nam kulturna historija još mnogo toga može otkriti. Ta metodologija, tzv. *Culture-history*, bazira se na tipologiji predmeta temeljem koje su definirane arheološke kulture postale ključ za određivanje etničkog identiteta zajednica, dok je rasprostranjenost određenih predmeta u prostoru upućivala na migracije promatrane skupine.¹⁰⁵ Džino stoga smatra: *„Neosporno je da određeni predmeti nose poruke o ljudima koji su se njima koristili te da su konteksti i značenja koji su proizlazili iz korištenja tih predmeta aktivno prenosili i definirali širok spektar identiteta, uključujući i etnicitet.“*¹⁰⁶ Osim navedenog, izdvojili bismo još jedan citat istog autora, ovog puta iz knjige *Becoming*

¹⁰¹ Curta, „Ethnic identity and archaeology“, 2509.

¹⁰² Isto, 2511.

¹⁰³ Isto, 2512.

¹⁰⁴ Curta, „The elephant in the room“, 169.

¹⁰⁵ Džino i Domić Kunić, *Rimski ratovi*, 19.

¹⁰⁶ Isto

Slav, Becoming Croat: „However, it is important to note that ethnicity is usually formed out of a few cultural elements that are used to mark the identity, rather than through the wholeness of the culture.“¹⁰⁷

Znakovi etničkog identiteta na nekim grobljima

Čitajući Brathera i njegove pristalice, dolazimo do zaključka kako je potraga za korijenima današnjih modernih europskih naroda, u arheološkom materijalu seobe naroda, besmislena. Ta tvrdnja nije u potpunosti bez pokrića, ali je previše poopćena. Naravno, teško je očekivati da, u poimanju zajedništva i pripadnosti nekom narodu, ranosrednjovjekovni German i današnji Nijemac imaju slično mišljenje. To je nemoguće, ako ni zbog čega drugoga, onda zbog golemog razdoblja koje ih razdvaja i brojnih povijesnih događaja koji su se u međuvremenu dogodili. Ipak, ne možemo se prikloniti Bratheru jer je zaista nemoguće zamisliti da ti „pranarodi“ nisu posjedovali nikakav osjećaj zajedništva, odnosno pripadnosti nekom etnosu. Ne može se reći da su živjeli u svijetu u kojem smo „svi isti“, odnosno da nisu poznavali razliku između „nas“ i „drugih“. Neki znanstvenici, pobornici lingvističke teorije, daju zanimljiv primjer razlikovanja Slavena od Germana. Današnji naziv za Nijemce, očito potječe od staroslavenske riječi *němьci*, koja je označavala nijeme ljude, one koji ne znaju govoriti, odnosno zapadne germanske susjede starih Slavena. Ako uzmemo taj podatak točnim: „*Slaveni bi na taj način bili braća po jeziku*“.¹⁰⁸ Danas postoje i mnoge regionalne razlike. Tako će današnji Bavarci uvijek ponosno naglasiti tko su, istovremeno se ne distancirajući u potpunosti od ostalih Nijemaca, ali uz jasno naglašenu posebnost. Sličan primjer bi se mogao pronaći u Hrvatskoj u razlici između, na primjer, Dalmatinaca i Slavonaca. Iako se svi smatraju Hrvatima, većina će uvijek naglasiti svoju regionalnu odrednicu. Ako dakle i danas postoje takve razlike u modernim društvima, onda su zasigurno postojale i u vremenu seobe naroda. Osim razlike koju su, možda, izricali u usmenoj komunikaciji, vidljive su razlike i u „modi“ odnosno u materijalu koji arheolozi proučavaju. Zasigurno su neki predmeti bili odraz socijalnog položaja, ali se ne smije zanemariti i njihova potencijalna uloga etničkog razdvajanja od nekih „drugih“ ili uloga etničke identifikacije. U sljedećim ulomcima, na primjerima nekropola iz nekadašnje provincije Dalmacije i današnje Slovenije, pokušat

¹⁰⁷ Džino, *Becoming Slav*, 36.

¹⁰⁸ Pleterski, „Etnogeneza Slavena“, 10.

ću prikazati vidljivu razliku u materijalu, na temelju koje se jasno mogu razlikovati grupe ljudi koje su zasigurno posjedovale neki zajednički etnički identitet.

Knin-Greblje naziv je za lokalitet koji se nalazi na padini brda Spas. Riječ je o groblju na redove, na kojem ukopi počinju u 5. stoljeću, a koristi se tijekom cijelog 6. stoljeća. To je najveća nekropola u tadašnjoj provinciji Dalmaciji, a na njoj su se ukapali stanovnici tadašnjeg kaštela *Curcuma*.¹⁰⁹ U većini slučajeva, posrijedi su ukopi romaniziranih i kristijaniziranih starosjedilaca, ali postoji i nekoliko grobova koji pripadaju istočnim Germanima, prvenstveno Ostrogotima (grobovi 47, 55, 172 i 173), a definirani su ženskim ukopnim materijalom.¹¹⁰ I Jones i Brather ustaju protiv automatizma u pripisivanju određenog materijala nekom etniku na temelju pisanih izvora u kojima je zapisano da su u nekom trenutku u prošlosti na nekom mjestu obitavali pripadnici određene etničke skupine, no činjenica je da se navedeni ostrogotski grobovi na našem lokalitetu podudaraju s ostrogotskom vladavinom nad dalmatinskom provincijom, tj. razdoblje oko 500. godine, do najkasnije 537. godine, što je historijski potvrđeno za Burnum.¹¹¹ Od četiri navedena groba, valja izdvojiti grobove 172 i 173. Oba groba bogata su nalazima pa se jasno daje naslutiti kako je riječ o istaknutim pripadnicama višeg sloja. U grobu 172 pronađeno je 16 zlatnih pločica srcolikog oblika, srebrna stilus igla koja je služila kao ukosnica, srebrni prsten s ugraviranim slovom M na kruni, masivna rimska fibula sekundarne upotrebe, predmet nalik na ključ, željezni nožić, ulomci srebrnog lima i brončane žice, 20 komada zrna izrađenih od različitih materijala, brončana karičica i glineni pršljen.¹¹² Unatoč nespecifičnim ostrogotskim priložima, posljednji je najznačajniji za našu temu jer je stavljanje vretena s pršljenom u šaku pokopane žene izrazito germanski običaj, a grob je, kao i susjedni 173, datiran u rano 6. stoljeće koje se, kao što je ranije navedeno, podudara s vremenom boravka Ostrogota u Dalmaciji.¹¹³ Pršljeni su pronađeni i u grobovima 55 i 204. Dok se za grob 55 sa sigurnošću može tvrditi da je riječ o ostrogotskom ukopu, za grob 204 to nije moguće jer je gotovo u potpunosti uništen. Grob 173 ima manje nalaza od groba 172, ali su vrlo bogati i značajni. U njemu je pronađen ukrasni povež od zlatnih lamela, srebrna kopča s ostacima pozlate, srebrni prsten, brončana i željezna karika.¹¹⁴ Kopča pronađena u ovom grobu najraskošniji je ostrogotski

¹⁰⁹ Vinski, „Rani srednji vijek”, 53.

¹¹⁰ Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima”, 33.

¹¹¹ Vinski, „Rani srednji vijek”, 53.

¹¹² Simoni, „Knin-Greblje”, 100.

¹¹³ Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima”, 31.

¹¹⁴ Simoni, „Knin-Greblje”, 102.

artefakt na lokalitetu. Ukrašena je motivom dvoprutih pletenica, a na završecima alke su dvije zoomorfne glavice. Pravokutni je okov ukrašen rovašenjem i niveliranjem, a na rubovima su sačuvana ležišta za almandine.¹¹⁵ Ne možemo isključiti mogućnost importa te kopče iz ostrogotske Italije, ali druga podudarnost ide u prilog tome da je riječ o ostrogotskom grobu. Riječ je o ulomcima zlatne žice na glavi pokojnice. Ukrašen je u obliku slova V, a zlatne niti su teške otprilike 2,020 mg, a dimenzije su od 0,75 do 1,25 mm.¹¹⁶ Riječ je o preostatku nekadašnjeg brokata koji je služio kao ukras za glavu. Žica je bila vezana za tkaninu, ali ona nije sačuvana. Takvi, brokatni povezi na glavama, koristili su se za pridržavanje frizure, ali i kao ukrasna vela koja su, germanski vladajući slojevi 6. stoljeća, širom Europe nosili kao dijelove svečane nošnje.¹¹⁷ Slučajnost ne može biti ni tako blizak ukop dvaju osoba ostrogotske pripadnosti jer su dva groba jedan do drugoga. Na ostalim grobljima koja se nalaze u provinciji Dalmaciji, gotovo je identična situacija. Groblja su pretežno domaćeg, starosjedilačkog stanovništva uz poneki germanski ukop, većinom ostrogotski, a sva datiraju u razdoblje za koje smo utvrdili da pripada periodu ostrogotske vlasti nad provincijom (rano 6. stoljeće). Navest ću neke primjere: Rakovčani kod Prijedora, Duvno-Korita, Unešić kod Drniša, Han Potoci kod Mostara itd.¹¹⁸

Slovenska groblja 6. stoljeća slična su onima iz provincije Dalmacije. Uz grobove starosjedilačkog stanovništva, postoji i manji broj germanskih, većinom ostrogotskih i langobardskih ukopa. Primjeri su manja groblja Rifnik kod Celja i Ljubljana-Dravlje, a posebno se ističe nekropola kod Kranja. Riječ je o najvećoj nekropoli razdoblja seobe naroda na teritoriju bivše Jugoslavije, sa 700 do 750 grobova na redove.¹¹⁹ Ljudi koji su pokopani na nekropoli živjeli su u kaštelu *Carnium*. Ostrogotska posada u njemu je boravila u ranom 6. stoljeću do oko 540. godine, dok je langobardskim zauzećem panonske Savije, sredinom istog stoljeća, uz dopuštenje cara Justinijana stigla langobardska posada koja se ondje zadržala skroz do kraja 6. stoljeća. Langobardskih ukopa, zbog brojčano jače posade, ima više od ostrogotskih. Unatoč sličnosti nalaza u nekim grobovima, jasno se mogu razlikovati germanski od starosjedilačkih grobova, prvenstveno po tzv. S-fibulama i fibulama s ptičjim motivima koji su germanski predmeti. Langobardi se od ostalih razlikuju po specifičnom krstolikom nakitu, raznim iglama

¹¹⁵ Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima“, 22.

¹¹⁶ Dragičević, „Ukrasni povezi“, 239.

¹¹⁷ Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima“, 23.

¹¹⁸ Vinski, „Rani srednji vijek“, 54.

¹¹⁹ Isto, 55.

ukosnicama, ali i po oružju u muškim grobovima koje je karakteristično za Langobarde. Riječ je o opremi langobardskog ratnika.¹²⁰

Korištenje karakterističnih predmeta, osim što je vjerojatno pokazivalo različiti socijalni položaj, zasigurno je prikazivalo i razliku u odnosu na okolinu. Situacija na nalazištu Knin-Greblje uistinu je kompleksna jer su, zbog ostrogotske uprave, isti bili viši na društvenoj ljestvici. S druge strane, ta tvrdnja se lako može pobiti i bogatim starosjedilačkim nalazima kao što su oni iz groba 120 koji spada među najbogatije grobove na lokalitetu.¹²¹ Pod svjetlom Bratherove teorije bi se, ako pojedini nalazi ne prikazuju etnički identitet, moglo postaviti pitanje kako to da, iako jednako bogati, nalazi nisu toliko slični zbog raznih karakteristika koje pripadaju, u našem konkretnom slučaju, starosjedilačkom dalmatinskom etnosu, odnosno onom ostrogotskom? Važno je naglasiti kako ovdje nije riječ o antagonizmu pripadnika dvaju „naroda“, već vjerojatno samo o potrebi da se, uz naglašavanje socijalne razlike, prikaže i etnička pripadnost. Almut Schülke u svojem članku *On Christianization and Grave-Finds* pokušava dokazati različite načine na koje pojedini predmeti, bez da ih je pokojnik koristio, ili bez da su mu oni išta značili, mogu završiti u njegovu grobnom inventaru. Primjer za to motiv je križa koji se pojavljuje u nekim grobovima. Isti je sigurno proizveden u kršćanskom kontekstu, ali je, bilo putem trgovine, poklona, ratnog plijena, ili jednostavno ubačen od rođaka tuđom inicijativom (primjerice misionara ili jednostavno njih samih ako su bili vjernici), završio u grobu kao prilog.¹²² Iako se ovaj primjer prvenstveno odnosi na religijski identitet, može poslužiti i za temu etničkog identiteta. U krajnjem slučaju, zašto neka osoba, ako joj se određeni običaj novopridošli ljudi sviđa, ne bi preuzela neke elemente, što zapravo i jest bit asimilacije, temeljem koje su nastali današnji narodi. Međutim, ako je to istina, morao je doći predstavnik / predstavnici novog naroda, koji su vjerojatno pokopani u skladu sa svojim običajima. Zar je to nešto drugo negoli prikazivanje etničkog identiteta? Već samo postojanje „drugih“ ili „novih“ koji dolaze u razdoblju seobe naroda podrazumijeva postojanje nekog etnika. Identitet nije pasivan, već se i on razvija. Istočni, Zapadni i Krimski Goti, su, kao što im ime govori, Goti, ali su se vremenom odvojili jedni od drugih i počeli razvijati vlastite identitete, među kojima zasigurno i onaj etnički. Kao što Rimljaninu zasigurno nije bilo ugodno biti prozvan Barbarom, isto tako Gepidu nije bilo

¹²⁰ Vinski, „Rani srednji vijek“, 57.

¹²¹ Vinski, „Razmatranja o iskopavanjima“, 19.

¹²² Schülke, „On Christianization“, 91.

drago biti prozvan Ostrogotom. Napominjem da se ovdje ne treba baviti konkretnim nazivima jer su, prvo, vrlo vjerojatno mnogi nazivi tvorevina rimskog / bizantskog svijeta, a drugo jer su zasigurno sve grupe imale neki svoj naziv za vlastitu zajednicu, kao i neki drugi naziv za onu susjednu. Zar već to nije dovoljno da bi odredili postojanje etničkih identiteta i na samom početku ranog srednjeg vijeka?

Kojim putem krenuti dalje?

Arheologija je u uskoj vezi s poviješću. Povijest ne može ignorirati arheologiju, kao što niti arheologija ne može ignorirati povijest. Potrebna je čvrsta interdisciplinarnost tih dviju, u znanstvenom smislu, vrlo sličnih disciplina. Obje su, u ne tako davnoj prošlosti bile iskorištene u „prljave“ političke svrhe. Svijetu je najpoznatiji primjer uzvišavanja njemačke rase za vrijeme zločinačkog nacističkog režima. Čovjek bi pomislio da smo se u modernom vremenu ipak odmakli od tako niskog i poopćenog razmišljanja, ali nažalost nismo. Narodima na području bivše Jugoslavije, rat devedesetih vrlo je svjež primjer iskorištavanja arheologije i povijesti u propagandne svrhe. Članak Predraga Novakovića *The Present makes the past: the use of archaeology and changing national identities in former Yugoslavia* daje pregled nacionalističkih diskursa koji su se u zadnjem desetljeću razvili kod svih naroda bivše Jugoslavije. Oni su nastajali kroz tri fenomena usko povezana uz dvije spomenute znanstvene discipline: pojavljivanje autohtonističkih teorija, ponovno otkrivanje srednjovjekovne povijesti i jačanje utjecaja Crkve.¹²³ Unatoč našem neslaganju s nekim dijelovima rada, u njemu su prikazani apsurdni politika kojima su, pomoću pseudopovijesnih teorija i dvojbenih arheoloških nalaza, političari raznih nacija pokušavali dokazati svoja podrijetla od drevnih naroda, na primjer Slovenci od Etruščana¹²⁴ ili pak Srbi od Egipćana.¹²⁵

Ovo su ekstremni primjeri do kojih, nadajmo se, više neće doći. Naš je problem definiranje etničkog identiteta srednjovjekovnih populacija. Smiju li arheolozi njih određivati ili ne? Postoje li uopće, te ako postoje, kako ih odrediti? Nadam se da je ovaj rad doprinio potvrdnom odgovoru na ova pitanja. Po našem mišljenju, etnički identiteti postoje i njima se arheologija mora baviti. Ipak, ni s jednim se zaključkom ne smije

¹²³ Novaković, „The present makes”, 183.

¹²⁴ Isto, 184.

¹²⁵ Isto, 185.

prenagliti, bez traženja analognih primjera i iščitavanja povijesnih izvora, ako su dostupni. Međutim, ako postoje povijesni dokazi o prisustvu nekog „naroda“ na nekom području, te ako su arheološkim materijalom isti potvrđeni, zaista ne postoji razlog zašto neki arheolog pojedini grob ne bi smio pripisati Ostrogotu, Langobardu ili starom Hrvatu. Dok se radi metodološki ispravno i na ranije naveden način ne bi trebale postojati prepreke arheološkom pravu na određivanje identiteta. Skeptici se uvijek mogu prikloniti Keithu Jenkinsu i njegovu zaključku da nikad ništa ne možemo znati sa sigurnošću,¹²⁶ ali tako znanost ne ide naprijed već nazaduje. Međutim to je već neka druga tema.

Bibliografija

- Barth, Fredrik. „Introduction”, U: *Ethnic Groups and Boundaries: The Social Organization of Culture Difference*, Fredrik Barth, ur. Boston: Little, Brown and Company, 1969., 9-37.
- Brather, Sebastian. „Ethnic Identities as a Construction of Archaeology: The Case of the Alamanni”, U: *On Barbarian Identity*, Andrew Gillett, ur. Turnhout Brepols Publishers, 2002., 149-175
- Curta, Florin. „Medieval archaeology and ethnicity: where are we?”, *History Compass* 9, br. 7 (2011): 537-548.
- Curta, Florin. „Ethnic identity and archaeology”, U: *Encyclopedia of Global Archaeology*, Claire Smith, ur. New York: Springer Reference, 2014., 2507-2514.
- Curta, Florin. „Some remarks on ethnicity in medieval archaeology”, *Early Medieval Europe* 15, br. 2 (2007): 159-185.
- Curta, Florin. „The elephant in the room. A reply to Sebastian Brather”. *Ephemeris Napocensis* 23 (2013), 163-174.
- Dragičević, Magdalena. „Ukrasni povezi za glavu s nalazišta Greblje u Kninu”. *Starohrvatska prosvjeta* 3, br. 15 (veljača 1986): 237-241.
- Džino, Danijel. *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden, Boston: Brill, 2010.
- Džino, Danijel i Alka Domić Kunić. *Rimski ratovi u Iliriku*. Zagreb: Školska knjiga, 2013.
- Jenkins, Keith. *Promišljanje historije*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.
- Jones, Siân. „Historical categories and the praxis of identity: the interpretation of ethnicity in historical archaeology”, U: *Historical Archaeology: Back from the Edge*, Pedro Paulo A. Funari, Martin Hall, Siân Jones, ur. London, New York: Routledge, 1999., 219-232.
- Novaković, Predrag. „The present makes the past: the use of archaeology and changing national identities in former Yugoslavia”. U: *Auf der Suche nach Identitäten: Volk - Stamm - Kultur - Ethnos*, Sabine Rieckhoff, Ulrike Sommer, ur. Oxford: Archaeopress, 2007., 181-192.
- Pijović, Marko. „Pristupi proučavanju identiteta u prošlosti”, *Historijska traganja* 8 (2011): 9 – 60.
- Pleteriški, Andrej. „Etnogeneza Slavena – metode i procesi”, *Starohrvatska prosvjeta* 3, br. 40 (2013): 7 – 30.

¹²⁶ Za više o toj problematici vidi: Keith Jenkins, *Promišljanje historije* (Zagreb: Srednja Europa, 2008).

- Walter Pohl. „Archaeology of identity: introduction”, U: *Archaeology of Identity / Archäologie der Identität*, Mathias Mehofer, Walter Pohl, ur. Beč: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2010., 9-24.
- Schülke, Almut. „On Christianization and Grave-Finds”, *European Journal of Archaeology* 2, br. 77 (1999): 77-106.
- Simoni, Katica. „Knin-Greblje – kataloški opis grobova i nalaza.” *Starohrvatska prosvjeta* 3, br. 19 (siječanj 1991): 75-119.
- Vinski, Zdenko. „Rani srednji vijek u Jugoslaviji od 400. do 800. godine”, *Vjesnik arheološkog muzeja u Zagrebu* 5, br. 1 (srpanj 1972): 47-71.
- Vinski, Zdenko. „Razmatranja o iskopavanjima u Kninu na nalazištu Greblje”, *Starohrvatska prosvjeta* 3, br. 19 (siječanj 1991): 5-73.

THE PROBLEM OF THE IDENTITY CONSTRUCTION – the role of the archaeological finds and contributions of the ethnical identities

The paper discusses the ethnical identity and its definition given by archaeologists. The main sources used in the paper are the articles written by Siân Jones, Sebastian Brather and Florin Curta in order to demonstrate the different points of view on this subject given by those scientists. According to Jones and Brather, it is impossible to define the ethnical identity of the nation. On the opposite, Curta claims it is possible. The author of the paper gives his opinion on this topic which is supported by some Curta's ideas and excavations on the necropolis Knin Greblje and Kranj. He considers that ethnical identities exist and the archaeologists should discuss and define them. Their research should be supported by written sources and the results of the excavations. If they stick to this methodology, archaeologists could define “ethnical identities” from the 4th till 8th CE.

Keywords: *Identity, ethnicity, Siân Jones, Sebastian Brather, Florin Curta, archaeological finds, archeological contributions*

VITEZOVI TEMPLARI

– „Red siromašnih vitezova Krista i Salomonova hrama“

Josip Čaljkušić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: josip.cane@gmail.com

Ovaj se rad bavi templarskim redom, osnovanim za zaštitu hodočasnika u Svetoj Zemlji, gdje je ostavio traga u križarskim ratovima, da bi u 14. stoljeću bio ukinut pod nerazjašnjenim okolnostima što je dovelo do raznih kasnijih misterija o njegovu djelovanju. Naizgled jedan običan crkveni red koji se odlikovao skromnošću, poslušnošću i viteškom revnošću, a ostavio traga do današnjih dana izazivajući mnoge kontroverze. Svi misteriji koji su se pojavili nastali su iz optužbi koje su bile upućivane redu, a tajnovite okolnosti i neznanje dovelo je do pojave pravih misterija koje i danas privlače pozornost mnogih ljudi. Stoga se ovim radom želi pokazati prošlost reda i događaji koji su ga najviše obilježili, uključujući i okolnosti njegova ukinuća.

Ključne riječi: vitezovi templari, križarski ratovi, meštiri reda, Chinonski pergament, ukinuće reda, hereza, Jacques de Molay

Uvod

Tema ovog rada su vitezovi templari, red koji nastaje u 12. stoljeću, nedugo nakon križarskog osvajanja Jeruzalema (1099.). Njihova je glavna zadaća bila štititi hodočasnike u Svetoj Zemlji¹²⁷ koji su bili izloženi raznim napadima muslimanskih pljačkaša. Iako kršćanstvo zabranjuje ubojstvo te se protivi ratovanju, kršćanska Europa odlučila je braniti Svetu Zemlju od nasilja nad kršćanskim stanovništvom koje su činili muslimanski osvajači.¹²⁸ U ovom će se radu izložiti nastanak, djelovanje i propast tog reda u koji su polagane velike nade u oslobađanje Svete Zemlje da bi kasnije bio ukinut pod velom tajni. Upravo zbog takva slijeda događaja nastali su razni misteriji o tom redu i njegovu djelovanju koji često nemaju nikakvo znanstveno utemeljenje, ali još uvijek ostaju u globalnom mnijenju. Danas se često govori o njima kao o hereticima od kojih su potekli masoni ili se kaže da su za svog boravka u Jeruzalemu pronašli sveti gral ili glavu Ivana Krstitelja pa se čak spominje i Kovčeg Saveza.¹²⁹ Spominje se da su štovali razna poganska

¹²⁷ U ono vrijeme često se naziva *Outremer* doslovnog značenja *prekomorje*, a naziv dolazi iz francuskog jezika.

¹²⁸ Sveti Augustin (Aurelije Augustin), crkveni otac iz 4./5. stoljeća, pisao je da kršćani smiju ratovati jedino u smislu postizanja mira i obrane od drugog nasilja.

¹²⁹ Kovčeg u kojem su bile pohranjene dvije ploče s Deset zapovijedi koje je Jahve dao Mojsiju na brdu Sinaj, a za sveti se gral smatralo da je iz njega Isus pio vino na posljednjoj večeri sa svojim učenicima.

božanstva, da su izdali Boga i prigrlili islam, da su bili oholi i pohlepni za bogatstvom te da su prakticirali sodomiju. Sve su to bile optužbe na račun reda koje su nastale u 14. stoljeću, a zbog tajnosti koju je red obdržavao, optužbe su prihvaćene kao istinite. Nakon ukinuća, većina je optužbi ostala zapisana i zapamćena te su ostale kao loša i neistinita slika reda stvarajući od njega misterij. Čitava ta „misteriozna“ situacija oko reda templara ponukala me da ispitam okolnosti nastanka i ukinuća reda koji je izazivao strahopoštovanje svojih neprijatelja, a njegovi su mu podupiratelji „okrenuli leđa“.

Osnutak reda

Nakon križarskog osvajanja Jeruzalema 1099. godine osjetila se potreba za stvaranjem reda koji će se odlikovati ne samo molitvom i strogošću, već i viteštvom kako bi branili hodočasnike u Svetoj Zemlji. Potaknuti tom idejom, oko viteza Huguesa de Payensa¹³⁰ okupilo se osam vitezova koji su bili plemenitog roda iz područja Champagne i Burgundije. Oni su osnovali red oko 1118.¹³¹ godine, punog naziva *Red siromašnih vitezova Krista i Salomonova hrama*. Vilim Tirski¹³² kasnije o tome piše: „Iste su se godine [1118.] izvjesni vitezovi plemići, odani Bogu i bogobojažni, zavjetovali na službu Kristu pod nadzorom patrijarha. ... Njihova osnovna dužnost ... bila je štititi putove i ceste od napada pljačkaša i razbojnika. To su naročito činili kako bi zaštitili hodočasnike“.¹³³ U samom početku podršku im je dao i jeruzalemski kralj Balduin II. (1118. – 1131.)¹³⁴ koji ih prima u svoju palaču, a kasnije dobivaju prostore džamije Al-Akse gdje se prije nalazio Salomonov hram – odatle i njihov naziv templari po latinskoj riječi za hram *templum*. Budući da je red trebao papino odobrenje, Hugues de Payens se ujesen 1127. godine uputio s petoricom drugova u Rim k papi Honoriju II. (1124. – 1130.) od kojeg je zatražio odobrenje. Papa u Troyesu 13. siječnja 1128. godine okuplja koncil na kojem su okupljeni nadbiskupi, biskupi i opati raspravljali o ustanovljenju reda te o *Pravilu* reda koje treba ustvrditi, a to je povjereno Bernardu iz Clairvauxa (sv. Bernard),¹³⁵ nećaku Andréa de

¹³⁰ U nekim navodima njegovo ime je Payns.

¹³¹ Neki navodi spominju 1119. godinu.

¹³² Kroničar i nadbiskup u Tiru; napisao *Povijest pothvatâ u prekomorskim krajevima (Historia rerum in partibus transmarinis gestarum)*.

¹³³ Napier, *Uspon i pad*, 32.

¹³⁴ Izvorno Baudouin du Bourcq; Baudouin II.

¹³⁵ Bernard je rođen 1090. u blizini Dijona (Burgundija), a umro 1153. godine u Clairvauxu gdje je osnovao cistercitski samostan i bio njegov opat. Preuzeto s: <http://www.britannica.com/biography/Saint-Bernard-de-Clairvaux> (26. 5. 2015.)

Montbarda , jednog od prvih devet članova reda. Nedugo zatim Bernard je sastavio *Pravilo* po uzoru na cistercitsko, a na koncilu je odmah i bilo prihvaćeno. Službenim papinim odobrenjem nakon koncila stvoren je red koji je spojio dvije krajnosti, rat i molitvu, a vitez tog reda je „postojan križar, neprestano u dvojakoj borbi: protiv krvi i mesa, te protiv duhovnih sila na nebu. ... Prsa je opasao žičanom košuljom, a dušu štitom vjere. Naoružan takvom dvojnomoš zaštitom, ne boji se ni čovjeka ni vraga.“¹³⁶

Pravilo i ustroj reda

Templarsko pravilo koje je napisao Bernard iz Clairvauxa bilo je najstrože među svim redovima onog doba stvarajući „prvu discipliniranu, uređenu i jednoobraznu stajaću vojsku od antičkog doba“.¹³⁷ Osim pravila na latinskom jeziku koje je napisao Bernard nastali su drugi prijevodi (razlikuju se od izvornika u nekolicini pravila) od kojih je najpoznatija francuska verzija iz 1140. godine. Templari su se kao redovnici pri pristupanju zavjetovali na siromaštvo, krepost i poslušnost što će se kasnije jako odraziti i na život u redu. Kao svaki drugi red, i ovaj je imao svoju hijerarhiju koja se morala poštivati bez obzira na to kojem staležu se pripadalo,¹³⁸ a posebno se naglašavala poslušnost: „kad gospodar zapovijed izda, oklijevanju tad mjesta nema, nego zadatak treba bez odgađanja izvršiti, kao da je samo nebo zapovijed izdalo...“.¹³⁹ Vrh hijerarhije zauzimao je meštar¹⁴⁰ Hrama koji je bio jednak opatu samostana, a u vladanju mu je pomagalo vijeće te je u svojoj pratnji imao dva brata viteza, brata kapelana, službenika, pobočnika i slugu. Kad se raspravljalo o donošenju odluke koja se ticala cijele kuće¹⁴¹, sazivao se kapitul – skupština braće. Meštar je raspodjeljivao dužnosti u kući i u cijelom redu, a sva su mu braća bila obvezna na poslušnost, a on poslušan samostanu¹⁴² kako kaže *Pravilo*.¹⁴³ Osim meštra, koji se nalazio u Jeruzalemu s dva zapovjednika, postojali su zapovjednici (namjesnici) koji su bili njegovi zamjenici u drugim provincijama te su imali

¹³⁶ Pernoud, *Templari*, 13.

¹³⁷ Napier, *Uspon i pad*, 40.

¹³⁸ Grof od Chamagne pridružio se redu 1125. godine dok je upravitelj (meštar) reda bio Hugues de Payen, plemić iz grofove zemlje. Tim se pristupanjem grof obvezao na poslušnost svom vazalu.

¹³⁹ Napier, *Uspon i pad*, 41.

¹⁴⁰ Često ga se danas naziva velikim mešтром, ali to nije točno jer se taj izraz nikad nije koristio u *Pravilu* ili drugim spisima, već se javlja u 14. stoljeću i to vrlo rijetko.; Pernoud, *Templari*, 17.

¹⁴¹ Ovaj se pojam odnosi na pojedini samostan u kojem su se nalazila braća tj. vitezovi.

¹⁴² Ovdje se misli na svu braću zajedno.; Pernoud, *Templari*, 22.

¹⁴³ Isto

istu vlast kao meštar u redu. Još jedna važna osoba bio je maršal koji je imao isključivo vojna zaduženja te se morao brinuti o dostatnosti i valjanosti oružja i konjske opreme za kuću reda.

U redu su se nalazili i drugi članovi osim vitezova, a kako bi se razlikovali, svi su imali propisanu boju plašta. Vitezovi reda, koji su se potpuno odrekli zemaljskog života i zavjetovali se, nosili su bijeli plašt na kojem se nalazio crveni križ. Služeća braća, koja nisu živjela u kućama reda i koja su bila izostavljena od većine pravila, bili su obični vojnici i nosili su smeđi ili crni plašt od grube tkanine. Kapelani reda brinuli su se za vjerske obrede i sakramente u redu noseći zeleno ruho, a vršili su pisarske i upravne dužnosti. Osim razlika u odijevanju, *Pravilo* je zabranjivalo raskoš haljina i nošenje krzna, izuzev janječeg ili ovčjeg, te se naglašavala potreba izbjegavanja mode što je uključivalo nošenje, primjerice, šiljastih čizama i vezica. Opremu vitezova sačinjavala je: žičana košulja, kaciga, ratna košulja, naramenice, željezne čizme, a od oružja: mač, koplje, malj (buzdovan) te okrugli štit. Posjedovao je tri noža: jedan bojni nož (bodež), jedan nož za kruh i džepni nož. Osim navedenih stvari, još je propisano koliko konja tko smije imati, koliko košulja, deka, kaputa, donjeg rublja, obuće, ručnika, bisaga, bočica, kaputa, kapica itd.

Budući da je templarski red bio najstroži, postoje propisi koji su napisani do u tančine za svaku moguću situaciju vitezova redovnika. Tako *Pravilo* zabranjuje vitezovima poljupce kako ne bi pali u napast. „Držimo pogibeljnim u svakoj religiji (tj. redovničkoj zajednici) prekomjerno promatrati ženska lica, te neka se stoga nitko ne drzne poljubiti ženu, ni udovicu, ni djevojku, ni majku, ni sestru, ni tetu, ni bilo koju drugu ženu.“¹⁴⁴ Kao pravi redovnici naglašavali su potrebu šutnje „jer prekomjeran govor nije bez grijeha“¹⁴⁵ te su morali izbjegavati nepristojne zabave i ponašati se „pristojno i skrušeno, bez smijanja“.¹⁴⁶ Vitezovi onog vremena često su pristupali turnirima na kojima su se natjecali u raznim disciplinama, no templarima je to bilo zabranjeno jer oni kao redovnici nisu smjeli težiti ispraznim događanjima i slavi kako bi privlačili djeve, a i turniri su znali biti pogibeljni. Još jedna onovremena zanimacija bio je lov koji je također bio zabranjen uz iznimku lova na lavove. Uz *Pravilo* postojao je spis *Običaji*¹⁴⁷ koji su napisani oko 1165. godine, a uz *Pravilo* pruža obilne podatke o životu reda. Kao redovnici imali su tonzuru¹⁴⁸

¹⁴⁴ Pernoud, *Templari*, 19.

¹⁴⁵ Isto, 25.

¹⁴⁶ Hodge, *Tajna vitezova*, 72.

¹⁴⁷ Izvorni naziv je *Retraits*; Pernoud, *Templari*, 10.

¹⁴⁸ Šišanje tjemena u obliku kruga kod svećenika i redovnika.

i bili kratko ošišani, a za razliku od drugih redova templari nisu smjeli brižati bradu što ih je bitno razlikovalo od ostalih redovnika. Zavjetom siromaštva odrekli su se svega što su prije posjedovali i zapostavili svoje prethodne titule kao plemići: „među njima se ne ističe podrijetlo: cijeni se onoga tko je najvrjedniji, a ne onoga tko je najplemenitijeg roda“.¹⁴⁹ Smjeli su posjedovati nekolicinu osobnih stvari, ali ih nisu smjeli zatvarati lokotom u kovčezima kako bi se izbjegla ikakva tajnovitost. Spavali su zajedno u jednoj prostoriji koja je bila osvijetljena kako bi se izbjegla mogućnost skrivenih radnji,¹⁵⁰ a lijegali su u ponoć i ustajali u četiri sata.

Pravilo je sadržavalo i stroge upute o brizi za konje, i o održavanju oružja te su vitezovi, unatoč tomu što su imali sluge i paževe, morali nadgledati timarenje konja i čišćenje opreme. O strogoći reda zaključujemo iz ostalih točaka *Pravila* u kojima se zabranjuje kupanje, njegovanje, uzimanje lijekova, jahanje konja i odlazak u grad bez dopuštenja, a kad su išli u grad nisu smjeli ići sami već najmanje po dvoje. S dužim vremenom boravka u Svetoj Zemlji uvedeni su i ustupci braći zbog teškoća izazvanih drugačijom klimom – smjeli su nositi laganiju odjeću od Uskrsa do Svih Svetih te su smjeli ustati od stola samo zbog krvarenja iz nosa. Kašnjenje na molitvu i druge točke dnevnog reda nije se dopuštalo, a izuzeta od tog pravila bila su braća koja su imala „ruke u tijestu“ (kuhari, J. Č.), željezo spremno za kovanje, koji potkivaju konje ili ako koji brat pere kosu.¹⁵¹ Za raznovrsne prekršaje *Pravilo* je imalo predviđene kazne,¹⁵² a za ostale oblike kažnjavanja odluka se donosila na kapitulnu na kojem je počinitelj javno priznavao prijestup, a onda se udaljavao dočim su ostali članovi vijećali i određivali mu kaznu, ne govoreći tko je predložio kaznu kako bi se izbjegla mržnja i razdor. Najteže su kažnjavani prijestupi simonije, ubojstva, zavjere, krađe, razotkrivanje kapitula i sodomija, s najčešćom kaznom izгона iz reda ili gubitkom habita. Osim ovakvog vijećanja kapitula, sva su ostala vijećanja također ostajala u tajnosti tj. nitko od braće nije smio iznositi što se ondje raspravljalo i događalo. Primanje nove braće u red također se odvijalo u tajnosti.

Početak *Pravila* bio je usmjeren na sve koji su željeli pristupiti redu, ponajviše vitezovima: „Obraćamo se prije svega onima koji preziru vršiti vlastitu volju te žele odvažno služiti kao vitezovi suverenome kralju ... da slijedite one koje je Bog odabrao iz

¹⁴⁹ Pernoud, *Templari*, 13.

¹⁵⁰ Često se u nekim redovima govorilo o pojavi sodomije.

¹⁵¹ Pernoud, *Templari*, 27.

¹⁵² Ovisno o prekršaju bili su kažnjavani batinanjem, bičevanjem, zatvaranjem u tamnicu i stavljanje okova, jedenjem s poda, postom i izgonom iz reda što je bila najveća kazna.

mnoštva ... i naložio im ... da brane njegovu Crkvu“.¹⁵³ Prilikom primanja braće u red morao se sastati kapitul jer nije bilo dopušteno samom meštru prihvatiti sve koji to požele – iznimka su bile osobe koje su izrazile želju, a bile su u smrtnoj situaciji. Onaj koji je htio pristupiti redu (postulant) bio je pomno ispitivan od dvojice ili trojice „iskušanih muževa“ kako bi se provjerila istinitost i razlog njegove namjere pristupanja redu navodeći mu zahtjeve kuće. Potom bi pristupio pred kapitul i bio ponovno ispitan da potvrdi svoj status i želje, te su mu tad iznesene teškoće života u redu i postavljeno pitanje želi li pristupiti redu. Nakon što bi odgovorio, navodila su mu se tri zavjeta reda kojih se trebao pridržavati. Postulant bi opet bio udaljen od kapitula, a vitezovi su dalje vijećali i raspravljali o primanju postulanta u red. Kad bi završili s vijećanjem i odobrili ulazak, postulant bi bio pozvan natrag u prostoriju, i klečeći sklopljenih ruku izgovarao bi molbu primanja u red. Ostala su braća zajedno molila *Očenaš*, a novi brat u ruke primao Evanđelje te ga se ponovno potanko ispitivalo kako bi se otkrile moguće prepreke, a nadgledali su ga „starcu kuće“. Kad je sve bilo provjereno, prelazilo se na obećanja koja je dao novi brat te mu je predsjedajući rekao da je primljen u red, a novom se bratu oblačio plašt te ga je meštar podigao i poljubio u usta,¹⁵⁴ a potom bi to učinio i kapelan. Tad bi se bratu ponovno u skraćenoj verziji čitalo *Pravilo* i isticalo se što može dovesti do gubitka plašta tj. izгона iz reda.

Po meštrovj smrti njegovo je mjesto preuzimao maršal te se brinuo za njegov pokop, a svim se zapovjednicima poslala obavijest za okupljanje u Jeruzalemu¹⁵⁵ za izbor velikog zapovjednika koji je privremeno upravljao do izbora novog meštra. U prvih sedam dana od meštrove smrti sva braća zajedno moraju izmoliti dvije stotine *Očenaša* za pokojnika, a u iduća tri tjedna petkom postiti o kruhu i vodi. Veliki zapovjednik sa suradnicima odabire nekoliko prokušanih muževa koji se udaljuju od skupštine te se jednog od njih izabire kao voditelja izbora. Nakon izbora voditelja, biraju još jednoga brata koji će mu biti sudrug te izabranici tu večer provode u kapeli da bi se sutradan, nakon mise, opet sastao kapitul. Voditelj i drugi brat biraju još dvojicu muževa i taj se postupak ponavlja sve dok ih ne bude dvanaest – kao apostola, a od toga osam vitezova i četiri pobočnika. Njih dvanaestorica biraju kapelana koji će među njima predstavljati Isusa te slijedi zajednička molitva. Svi izabranici se povlače i vijećaju kojeg viteza postaviti na

¹⁵³ Pernoud, *Templari*, 28.

¹⁵⁴ Takav se poljubac davao u feudalno vrijeme kao znak povjerenja.

¹⁵⁵ Nakon gubitka Jeruzalema sele u Akru pa na Cipar da bi kasnije bio sagrađen veliki preceptorat u Parizu gdje je boravio veliki broj pomoćnika reda. Ondje je uhićen i posljednji meštar Jacques de Molay.

mjesto meštra, a ostala braća se mole za prosvjetljenje pri izboru, da taj izbor bude „na čast i dobrobit kuće i Svete Zemlje“.¹⁵⁶ Kad donesu odluku, svi prisutni na kapitulu zaklinju se na poslušnost meštru, a voditelj izbora dolazi do onog koji je odabran i objavljuje da je on meštar reda,¹⁵⁷ a braća kapelani zapjevaju *Te Deum laudamus*.¹⁵⁸

Povlastice i poslovne aktivnosti

Templarski je red uživao veliki ugled odmah od svog osnutka pa je tako dobivao mnoge povlastice i poklone od mnoštva plemića i kraljeva, a darivali su ih posjedima, dvorcima i blagom – sve to kako bi redovnici molili za njih i olakšao im se život na „onom“ svijetu. Glavne povlastice redu došle su od pape Inocenta II. (1130. – 1143.) 29. ožujka 1139. godine bulom *Omne datum optimum* po kojoj red dolazi pod direktnu upravu pape te ne ovisi o odlukama biskupa ili svećenika, nitko ih nije mogao ekskomunicirati osim pape, niti ih kazniti na bilo koji drugi način. Također, bili su oslobođeni feudalnih davanja, nisu morali plaćati poreze kralju, smjeli su zadržati ratni plijen, ubirati desetinu i imati vlastite svećenike i kapelane. Smjeli su graditi vlastite crkve, pokapati mrtve, suditi i pogubiti zločince što ih je bitno izdvajalo od ostalih redova.¹⁵⁹ Papa Celestin II. (1143. – 1144.) 9. siječnja 1144. godine objavljuje bulu *Milites Templi* u kojoj potiče sve kršćane da daruju redu koliko god mogu. Ujedno, tom je bulom proglašeno da, u koje god selo ili grad templari budu dolazili, crkve moraju biti otvorene, uključujući i mjesta pod interdiktom,¹⁶⁰ da bi ondje mogli služiti mise. Godine 1146. papa Eugen III. (1145. – 1153.) im daje za pravo nositi prošireni crveni križ na tunikama koji će simbolizirati njihovu spremnost za mučeništvo. Godine 1162. papa Aleksandar III. (1159. – 1181.) potvrđuje sva prava i povlastice prethodnih papa te im daje pravo na obred ukopa. Sve su zadobivene povlastice koristile redu, ali to je razljutilo i izazvalo ljubomoru mnogih velikaša i svećenstva što je dovelo do žestokog protivljenja, uključujući i tužbu nekoliko biskupa na Trećem lateranskom saboru 1179. godine. Odlučeno je da moraju popraviti

¹⁵⁶ Pernoud, *Templari*, 41.

¹⁵⁷ Isto, 41.

¹⁵⁸ Himan *Tebe Boga hvalimo*.

¹⁵⁹ Hodge, *Tajna vitezova*, 77-78.

¹⁶⁰ Interdiktom se kažnjavalo vladara i puk određenog područja zbog njihovih prijestupa i grešnosti, a u tom području nitko nije mogao ići na misu i primati sakramente na određeno vrijeme, što je za bogobojažnog srednjovjekovnog čovjeka bila strašna kazna; vrlo rijetko se davala.; Isto, 78.

svoje ponašanje, a papa Inocent III. (1198. – 1216.) poslao im je pismo opominjući ih da su postali oholi i da zloupotrebljavaju svoj položaj.¹⁶¹

Zahvaljujući brzom širenju reda i mnoštvu darovanih posjeda, osim borbe u Svetoj Zemlji, započeli su voditi mnoge poslove po Europi i bogatiti se. Zbog povlastica koje je red imao, zadržavao je mnoštvo prihoda sa svojih posjeda, što im je omogućavalo financiranje novih pohoda i bavljenje bankarskim poslovima. U to vrijeme mnogi su redovima davali svoja dobra na čuvanje ne odričući se vlasništva nad njima, a riznice opatija ili crkava bile su po tome slične današnjim trezorima banaka.¹⁶² Obuhvaćajući svojim posjedima gotovo sve krajeve Europe i prostor do Svete Zemlje, bili su u mogućnosti provoditi prijenose blaga i davanje zaloga gdje god je to bilo zatraženo. Sigurnost reda davala je povjerenje i jamstvo za davanje pologa te su uvijek imali braću rizničare koji su vodili računa o tim poslovima te na kraju dana izračunavali vrijednost i količinu primljenih pologa. Kao ratnici lako su mogli štititi blago pri prijevozu, riznice njihovih dvoraca bile su gotovo neosvojive, a na pisanim založnicama (sličnima današnjim čekovima) ispisivane su šifre; ako bi ih netko ukrao i otišao unovčiti, bio bi uhićen. Središte njihovih financija i bankarskih poslova bilo je u Parizu, a pouzdanost reda i povećanje bogatstva doveli su do posuđivanja novca europskim vladarima. Brojne povlastice dane redu i bogaćenje templara negativno će utjecati na javno mišljenje o njima, te će, u krajnjoj liniji, izazvati ljubomoru velikodostojnika, Crkve i država, a kasnije će odigrati ključnu ulogu pri njihovom ukidanju.

Vojna služba

Templari kao viteški red djelovali su u raznim vojnim sukobima, a da bi bili uspješni zahtijevali su veliku disciplinu i dobru obuku. O tome doznajemo više iz *Pravila* koja često stavljaju naglasak na poslušnost. Nadalje, jedan odjeljak zabranjuje u red primati djecu:

„... za viteštvo nije dovoljno da su mladići dosegli punoljetnu dob (četrnaest godina za dječake prema većini običajnih odredaba u Francuskoj), nego da budu u dobi kad smiju nositi oružje (osamnaest godina i više).“¹⁶³ Templari se nisu ustručavali stupiti u bitke jer je to za njih bila sveta dužnost i spremnost primanja mučeništva za Krista. Pri

¹⁶¹ Hodge, *Tajna vitezova*, 78-81.

¹⁶² Pernoud, *Templari*, 110.

¹⁶³ Isto, 29.

odlasku u bitke morao se podignuti tabor u kojem bi se vojska ulogorila, a nitko nije smio stati s radom dok se ne bi čuo uzvik „Utaborite se, časna braćo, u ime Božje!“.¹⁶⁴ Prvo bi se utaborio meštar, kapela, šator s namirnicama i zapovjednici, a mjesto utaborenja bi se označilo barjakom koji bi stajao u sredini tabora. Barjak je bio povjeren glavnom zapovjedniku, a zamjenski se nalazio na koplju zapovjednika konjice. Većina braće se tijekom bitke držala oko barjaka i tu su se odvijale najžešće borbe među suprotstavljenim stranama. Nije bilo dopušteno povlačenje sve dok barjak ne bi nestao iz vidokruga, što je bio slučaj kad je zapovjednik poginuo ili je barjak otet, a što je opet značilo poraz glavne templarskih snaga. Tad bi brat trebao potražiti barjak drugog reda (hospitalaca ili drugih kršćanskih snaga). Ako ni njih nije bilo, smio se skloniti. Bijeg iz bitke kažnjavao se izgonom iz reda, a vitezovi su morali nastaviti svoju borbu čak i ako izgube svoje oružje ili ako su ranjeni dok su se paževi i pomoćne postrojbe u takvoj situaciji smjeli povući. Pravilo kaže: „Nitko ne smije napustiti svoj položaj bez dopuštenja zapovjednika, čak ni kad je ranjen; a ako nije u stanju zatražiti napuštanje položaja, mora poslati svog suborca da to učini. A ako se slučajno dogodi da kršćani izgube bitku – Bože, pomози nam! – nijedan brat ne smije napustiti bojno polje dok se vije zastava templara, a svatko tko prekrši ovo pravilo bit će zauvijek izbačen iz reda.“¹⁶⁵ Barjak se nazivao *baucant*,¹⁶⁶ a sačinjavale su ga dvije boje: bijela – simbolizira blagost, milosrđe i čistoću templara kao redovnika, i crna – simbolizira vitešku stranu reda i propast za neprijatelje. Boje su bile simetrično raspoređene, a po sredini se nalazio crveni križ. Dok su templari boravili u taboru, vladala je tišina i spokoj, te nikome nije bilo dopušteno vršiti ikakve poslove, izuzev manjih poslova; nisu smjeli ništa učiniti bez dopuštenja, uključujući i napuštanje tabora ili sedlanje konja prije odlaska. Tabor su napuštali na izričitu naredbu tj. kad se barjak pokrenuo, kretali su i oni te su trebali spremati svoje stvari u kratkom vremenu kako ne bi zaostajali u daljnjem putovanju. Na putovanju su jahali svi zajedno u tišini te im je bilo zabranjeno izdvajati se od skupine. Ako je netko imao nekome što reći, morao se približiti svojim konjem, ne ometajući pritom drugu braću, i potiho drugu priopćiti što je potrebno. Kod prelaska potoka, vitezovi su smjeli napajati svoje konje, pod uvjetom da ne kasne za skupinom, osim ako su bili na neprijateljskom teritoriju. Tad je barjaktar određivao hoće li stati napojiti konje ili ne. Nisu smjeli uzimati koplje i štit koje je nosio štitonoša, ni

¹⁶⁴ Pernoud, *Templari*, 70.

¹⁶⁵ Hodge, *Tajna vitezova*, 88.

¹⁶⁶ Postoje varijacije tog naziva zbog promjena u francuskom jeziku kao *baucant*, *vaucent*.

zapodjenuti boj bez dopuštenja. Sva ova detaljna i stroga pravila činila su templare discipliniranima – svjedoci bitaka govore o templarima kao o najhrabrijima, najdiscipliniranijima i najsmirenijima. Jedan arapski kroničar u svjedočanstvu opisuje kako ih se smatra najrazboritijim ratnicima na svijetu,¹⁶⁷ a u mnogim su bitkama stjecali su poštovanje Arapa zbog svoje odvažnosti.

Od svog nastanka pa do ukinuća templari su sudjelovali u mnoštvu bitaka braneći ili osvajajući područja za sigurnost kršćanstva. Djelovali su na području Svete Zemlje i u Španjolskoj na poziv tamošnjih vladara kao pomoć pri oslobađanju teritorija, a zauzvrat su često bili nagrađivani velikim posjedima koje su, uglavnom, skromno odbijali. Većina njihovih snaga nalazila se u Svetoj Zemlji gdje su štitili hodočasnike i branili sveta mjesta kršćanstva. Godinama prije pada Jeruzalema u ruke Arapa, odigrale su se značajne promjene u Jeruzalemskom Kraljevstvu što je uzrokovalo slabljenje kraljevstva i, u sljedećim godinama, rezultiralo postupnim gubljenjem teritorija i na kraju gubitkom svih posjeda. Nesmotreni potezi i razmirice među kršćanskim vladarima i plemićima doveli su do slabljenja Jeruzalemskog Kraljevstva; kralj Amalrik (1162. – 1174.) prekinuo je savez s Egiptom što mu je inače olakšavalo položaj kraljevstva, budući da se mogao usmjeriti na napade koji su dolazili iz muslimanske Sirije. Na arapskoj se strani pojavio Saladin¹⁶⁸ (1137./8. – 1193.) koji je 1183. godine teritorije nekoliko suprotstavljenih arapskih vladara stavio pod svoju kontrolu i time zadobio veliku vojnu silu koja se mogla suprotstaviti kršćanima i povratiti sav teritorij pod islamsku vlast. Ionako oslabljeno, Jeruzalemsko Kraljevstvo samo je čekalo povod za rat koji će ga dovesti do propasti. Meštar reda, Eudes de Saint-Amand, po riječima Vilima Tirskeg: „vjeroloman i ohol; slabo se bojava Boga i njegova imena, nikome nije iskazivao časti, ne bojeći se Boga i ne poštujući čovjeka“,¹⁶⁹ dao je pobiti poslanike asasinskog,¹⁷⁰ meštra zvanog *Starac s planine* i time izgubio svoje pomagače,¹⁷¹ a odnosi između muslimana i kršćana su se zaoštrili. Kralja Amalrika naslijedio je trinaestogodišnji sin Balduin IV. (1174. – 1185.) koji je bolovao od gube. On se stalno pokušavao nagoditi sa Saladinom i održavati mir u kraljevstvu čemu su

¹⁶⁷ Pernoud, *Templari*, 74.

¹⁶⁸ Punog imena Salah ad-Din Jusuf Ibn Ajub; osnivač Ejubidske dinastije.

¹⁶⁹ Pernoud, *Templari*, 75.

¹⁷⁰ Šijitska sekta osnovana 1091. godine kao oporba sunitskim Seldžucima; sačinjavali su je snažni mladići koji su imali dobro obrazovanje; osposobljeni za prerušavanje i prikradanje, jako snalažljivi, lukavi i prikriveni bavili su se tajnim ubojstvima.; Hodge, *Tajna vitezova*, 74.

¹⁷¹ Budući da su bili šijiti, često su surađivali s templarima u borbi protiv sunita (Seldžuka); templari su sklopili još sličnih saveza; naučili arapski jezik i kulturu čime su osnažili svoj položaj u Svetoj Zemlji.; Hodge, *Tajna vitezova*, 74.

se protivili templari te je Saladin zbog njihovih razmirica poveo vojsku od 30 000 mameluka.¹⁷² Sedamnaestogodišnji je kralj s 500 vitezova, uključujući 80 templara, 22. studenog 1177. godine napao Saladina u klancu pokraj Montgisarda i izvojevao veličanstvenu pobjedu. Pobijeno je 90% arapskih postrojbi, a Saladin se jedva spasio i vratio u Egipat. Po smrti kralja Balduina IV., došlo je do borbe za vlast jer je njegov nasljednik, osmogodišnji nećak Balduin V., umro već sljedeće godine. Godine 1187. Saladin je napao Tiberijadu te su kršćani htjeli ići u obranu grada čemu se usprotivio Raymond od Tripolija (1140. – 1187.) i savjetovao kralja Guya de Lusignana (1150. – 1194.) da ne izlaže vojsku u pustinji bez izvora vode. Pod pritiskom velikaša, a najviše templarskog meštra Gerarda de Riderforta, kralj je odlučio ići u napad pa se kršćanska vojska od oko 20 000 vojnika (od čega samo 1 200 vitezova i 4 000 konjanika) utaborila 3. srpnja 1187. godine nedaleko od Hattina gdje se nalazila Saladinova vojska koja je brojala više od 30 000 vojnika. Kršćani, iscrpljeni vrućinom, žeđu i dimom zapaljenog grmlja te prorijeđeni cjelodnevnim napadima arapskih strijelaca, započeli su 4. srpnja bitku s nadmoćnijim neprijateljem, u kojoj su bili potpuno poraženi. Nekolicina je uspjela pobjeći do Jeruzalema, a ostali su bili pobijeni ili zarobljeni te im je oteta relikvija Kristova križa.¹⁷³ Svi su zarobljeni vojnici prodani u roblje, a vitezovi su pogubljeni bez milosti. Prema tekstovima ljetopisaca, templari su podnijeli svoju smrt ponizno i šutke.¹⁷⁴ Isto je bilo i s ivanovcima. Templarima je po *Pravilu* bilo dopušteno ponuditi svoj bodež i remen kao otkupninu, ali to nikad nije bilo dovoljno. Gerard de Ridefort je pod čudnim okolnostima pošteđen, te je pozivao ostale kršćanske utvrde na predaju zbog čega se o njemu govorilo da je izdao i red i vjeru.

Nakon ovog poraza, Jeruzalem je opkoljen i ubrzo osvojen, a sljedeće križarske vojne nisu donijele očekivani uspjeh te se u Europi počeo gubiti interes za ponovnim osvajanjem Svete Zemlje. Templari i ivanovci svojim su sredstvima financirali nekoliko vojni, ali ni one nisu polučile mnogo uspjeha, dok je templarski ugled opadao.

¹⁷² Zarobljenici uvršteni u vojsku; činili glavninu arapske vojske, a naziv mameluk znači rob.; Šentija, *Opća enciklopedija*, sv. 5, 3., 295.

¹⁷³ Križ na kojem je bio raspet Krist, a pronašla ga je carica Helena (o. 248. - o. 328.); Preuzeto s: <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/259898/Saint-Helena> (26. 5. 2015.)

¹⁷⁴ Hodge, *Tajna vitezova*, 134-135.

Ukinuće reda

U petak, 13. listopada 1307. godine uhićeni su svi templari u Francuskoj kojom je tad vladao Filip IV. Lijepi (1285. – 1314.). Tajnom naredbom izdanom 14. rujna 1307. godine, poslanom sucima i upraviteljima pokrajina, naređeno je da se templari uhite sljedećeg mjeseca, 13. listopada, čime je izvršeno masovno uhićenje templara na gotovo tri tisuće posjeda u istom danu. Već je sljedećeg dana (14. listopada) objavljen kraljevski proglas u kojem se obznanjaju optužbe sadržane u nalogu za uhićenje. Templari su optuženi za otpadništvo od vjere, oskrvnjivanje Kristove osobe, razvratne obrede, nevjeru u sakramente, zloupotrebu dužnosti, sodomiju te idolopoklonstvo. Navedeno je da se većina radnji za koje su optuženi odvijala pri samom primanju u red, prilikom kojeg su se, pri pristupanju, braća navodno odričala Krista i pljuvala na raspelo. Nakon toga bi ih, prema navodima optužnice, u dno kralježnice (stražnjica), u pupak i u usta poljubio primatelj, uz obećanje da će se podati sodomiji ako se to od njih zatraži, dočim bi se na kraju obreda klanjali kipiću zvanom Baphomet¹⁷⁵ i na sebe stavljali uže (zavjetni konopac) koje je prethodno bilo položeno na kipić. Gubitak Svete Zemlje nije išao u prilog reda već od prije, a ovakve optužbe samo su dodatno ukazivale da je kršćane zbog templarskog zastranjenja Bog napustio u bitkama i da će, ako ne uklone to zlo, odmazda stići sve do Europe. Optužbe su bile neistinite, a svi koji su ih priznali učinili su to zbog mučenja i kasnije povukli svoja priznanja.

Filip IV. Lijepi poslao je pisma svim vladarima u Europi i pozvao ih na borbu protiv templara, da ih uhite po uzoru na njega i da ih podvrgnu ispitivanju (inkvizicija), ali u početku većina vladara nije pristala to učiniti jer su smatrali optužbe lažnima. Kad je meštar reda, Jacques de Molay, dao svoje priznanje za dane optužbe, kralj je njegov iskaz proslijedio papi Klementu V. na što se ovaj usprotivio Filipu jer je bez njegova dopuštenja i u njegovo ime izvršio uhićenje reda pod njegovom zaštitom. Već je prije Filip dolazio u sukob s papama. S Bonifacijem VIII. sukobio se oko poreza u korist svećenstva, papu su kraljevi ljudi napali 1303. godine, da bi od posljedica napada Bonifacije nedugo nakon toga preminuo. Filip IV. sukobio se i s njegovim nasljednikom Benediktom XI. koji je umro pod nerazjašnjenim okolnostima. Tad je za novog papu postavljen Bertrand de Got (papa

¹⁷⁵ Danas poznata figura koja ima torzo žene, kozje noge i glavu, a između rogova baklju; povezano s poganskim božanstvom. U optužbi templara spominje se da je to bila balzamirana glava, a da naziv potječe od Muhamedova imena tj. srednjovjekovnog Mahomet.; Hodge, *Tajna vitezova*, 187.

Klement V.), Filipov poklonik koji je radio u njegovu korist.¹⁷⁶ Dana 22. studenog 1307. godine, bulom *Pastoralis praeeminentiae*, papa naređuje svim vladarima da u svojim zemljama uhite templare.¹⁷⁷ Njihovim uhićenjima započinju procesi ispitivanja, a svu imovinu koju su posjedovali preuzimaju vladari ili plemićke obitelji koje su im nešto darovale (posjede, dvorce...). Nedugo nakon tih događaja, u veljači 1308. godine, papa u svoje ruke preuzima ispitivanje templara i traži od Filipa izručenje potonjih što ovaj nevoljko prihvaća te kasnije predaje u papinu nadležnost samo nekolicinu, a zadržava nadzor nad njihovim dobrima. Sam Filip nije raspolagao s mnogo novca, zbog prijašnjih ratova koje su pokretali njegovi preci i vlastite rastrošnosti, a bogatstvo templarâ potaklo je u njemu misao za preuzimanjem njihove imovine. Tijekom ispitivanja svi su templari pred kardinalima porekli dana priznanja na ispitivanju provedenom od strane Filipa Lijepog, tijekom kojih su željeli izbjeći mučenje te su stoga dali iznuđena priznanja; nekolicina je zbog upornog poricanja hereza spaljena na lomači.¹⁷⁸

Mučenje u postupku inkvizicije bilo je dopušteno kao iznuđivanje priznanja papinskom bulom Inocenta IV. (1243. – 1254.) *Ad extirpanda* iz 1252. godine, pod uvjetom da se smije izvršiti samo jednom na pojedincu i to bez prolijevanja krvi i lomljenja kostiju.¹⁷⁹ Zbog okrutnih metoda i kraljevske uprave koja je vodila mučenja, to se gotovo uvijek kršilo i mnogi su podlegli ranjavanju izazvanom mučenjem. U francuskom su dvorcu Chinon tri papina kardinala od 17. do 20. kolovoza 1308. godine sastavila dokument¹⁸⁰ u kojem papa Klement V. oslobađa Jacquesa de Molaya i cijeli templarski red svih optužbi koje je iznijela inkvizicija. Uz trojicu kardinala bilo je prisutno još osam drugih svećenika koji su bili svjedoci tijekom ispitivanja petorice vrhovnih vitezova templara: Huguesa de Pairauda, Geoffroiya de Charneya, Geoffroiya de Gonnevillea, Raimbouda de Carona te meštra reda Jacquesa de Molaya. Načinjene su tri kopije tog dokumenta koji su potpisali i zapečatili ispitivači, optuženici i svjedoci. Budući da taj dokument nikad nije objelodanjen,¹⁸¹ templari su se i dalje nalazili na udaru kralja Filipa. Neke od onih koji su bili i oslobođeni jer su povukli svoja prethodna priznanja, kralj je dao

¹⁷⁶ Za njegova pontifikata započinje tzv. avinjonsko sužanjstvo koje je trajalo od 1309. do 1377. godine.

¹⁷⁷ Pernoud, *Templari*, 134.

¹⁷⁸ Jedan od templara je pred kardinala donio svoje spaljene kosti kao dokaz okrutnosti tijekom ispitivanja.

¹⁷⁹ Hodge, *Tajna vitezova*, 167.

¹⁸⁰ Danas poznat kao *Chinonski pergament* koji je 2001. godine u vatikanskom arhivu otkrila paleografkinja Barbara Frale.

¹⁸¹ Ne može se sa sigurnošću reći zašto dokument nije objelodanjen; razlog tomu je vjerojatno bojazan pape od kralja Filipa Lijepog, budući da je otprije bio njegov poklonik i radio u njegovu korist, te mu se sad nije htio suprotstavljati.

proglasiti ponovnim hereticima.¹⁸² Ostali, koji su se još uvijek nalazili u zatvorima, i dalje su tvrdili da su nevini. Ugled je templara uvelike bio narušen, s tim da se papa nije javno izjašnjavao ni o jednom događaju vezanom uz templare.

Papa je, pod pritiskom kralja, sazvao sabor u Vienneu na kojem se okupilo oko tri stotine kardinala, nadbiskupa i biskupa kako bi raspravili o ukidanju reda. Većina se tome protivila, ali pod pritiskom Filipa Lijepog, papa Klement V. izdaje bulu *Vox in Excelso* 22. ožujka 1312. godine kojom ukida red templara, a nedugo zatim, u svibnju, bulom *Ad providam*, svu imovinu templara predaje ivanovcima. Međutim, Filip je većinu imovine prisvojio sebi, a ivanovci su se morali zadovoljiti onim što im je on dao da uzmu. Kralj je također nastavio s osudom templara imenujući povjerenstvo kardinala koji su bili odani njemu, a svoju su osudu obznanili 18. ožujka 1314. godine.

Na podiju ispred crkve Notre-Dame u Parizu četvorici velikodostojnika reda Jacquesu de Molayu, Huguesu de Pairaudu, Geoffroiju de Charneyu i Geoffroiju de Gonnevillieu (Raimbaud de Caron je umro u zatočeništvu prije izricanja osude) izrečena je kazna doživotnog zatvora. Jacques de Molay i Geoffroi de Charney pobunili su se i rekli da su priznanja neistinita te da su svi pripadnici reda poštene i pobožni te da im je nanesena nepravda. Navečer istog dana obojica su izvedena i spaljena na lomači, a po predaji je navodno De Molay povikao da će do kraja ove godine susresti i kralja i papu pred Bogom. Mjesec dana nakon toga, 20. travnja 1314. godine, preminuo je papa Klement V. od nepoznate bolesti (najvjerojatnije od karcinoma), a 29. studenoga Filip IV. Lijepi umire od moždane kapi prilikom lova. U roku od četrnaest godina izumrla je tristogodišnja kraljevska dinastija Capet iz koje je i on potjecao. Ostali preživjeli templari uglavnom su se priključivali drugim vjerskim ustanovama, a mnogi su umrli u tamnicama, dok je mnoštvo onih za čiju se sudbinu ne zna.¹⁸³

¹⁸² Ponovni heretici su osobe koje su se pokajale za svoju herezu, ali su je opet počinile, te su zbog opasnosti daljnjeg širenja morale biti spaljene na lomači.

¹⁸³ Hodge, *Tajna vitezova*, 171-177.

Zaključak

Od osnutka red je templara uživao mnoštvo privilegija, a suvremenici su mu iskazivali veliko poštovanje. Takvim su razvojem situacije stekli veliko bogatstvo i ugled u skoro cijelom kršćanskom svijetu. Postupnim gubitkom Svete Zemlje i ostalih područja red je gubio na ugledu, a zbog njihovih bankarskih poslova i silnog bogatstva, koje zapravo nije bilo njihovo, javila se zavist kod vladarâ i širile su se razne klevete o njima. Sve je to utjecalo na javno mišljenje o vitezovima, mlade su templare na ulicama ismijavali.¹⁸⁴ Na osnovi tih glasina i u želji za apsolutnom kontrolom, Filip Lijepi dao je uhititi templare kao heretike uz potporu svojih namjesnika na važnijim položajima u Kraljevstvu i Crkvi. Iza svega je zapravo stajala Filipova želja za dodatnim prihodima i uspostavljanjem moći. Javno mnijenje o templarima ionako je bilo narušeno, a spomenutom optužnicom izgubilo se svako povjerenje. Mnogi vladari nisu vjerovali optužbama i nisu u svojim kraljevstvima mučili templare kao što je to bilo u Francuskoj, no nitko ih nije htio braniti jer je njihovo ukinuće zapravo samo išlo u prilog vladarima. Chinonski pergament svakako je svjedočanstvo da za osudu templara nije bilo nikakvih odlučujućih dokaza, oni su se jednostavno držali svojih pravila koja su bila najstroža među svim postojećim redovima. Očigledno je da je Filip IV. želio koncentrirati svu vlast i bogatstvo u svojim rukama, čemu su mu na putu stajali templari, te se vještim sudskim aparatom svojih pristaša okoristio da dovede do ukinuća njihova reda. U optužbama koje su pokrenule lavinu legendi i misterija u sljedećim stoljećima vjerojatno je bilo malo ili nimalo istine.

Popis meštara reda

- I. Hugues de Payen (1118. – 1136.)
- II. Robert de Craon (1137. – 1149.)
- III. Everard des Barres (1149. – 1152.)
- IV. Bernard de Tremelay (1152. – 1153.)
- V. Andre de Montbard (1153. – 1156.)
- VI. Bertrand de Blanchefort (1156. – 1169.)
- VII. Philippe de Milly (1169. – 1171.)
- VIII. Eudes de Saint-Amand (1171. – 1179.)
- IX. Arnold de Torroja (1180. – 1184.)
- X. Gerard de Ridefort (1185. – 1189.)

¹⁸⁴ Frale, *Templari*, 157.

- XI. Robert de Sable (1191. – 1193.)
- XII. Gilbert Erail (1194. – 1200.)
- XIII. Philippe de Plessis (1201. – 1209.)
- XIV. Guillaume de Chartres (1210. – 1219.)
- XV. Pedro de Montaignu (1219. – 1232.)
- XVI. Armand de Perigord (1232. – 1244.)
- XVII. Richard de Bures (1244. – 1247.)
- XVIII. Guillaume de Sonnac (1247. – 1250.)
- XIX. Renaud de Vichiers (1250. – 1256.)
- XX. Thomas Berard (1256. – 1273.)
- XXI. Guillaume de Beaujeu (1273. – 1291.)
- XXII. Theobald Gaudin (1291. – 1293.)
- XXIII. Jacques de Molay (1293. – 1314.)

Bibliografija

- Frale, Barbara. *Templari*. Zagreb: Profil, 2014.
- Hodge, S. J. *Tajna vitezova templara*. Zagreb: Profil, 2013.
- Napier, Gordon. *Usporičnica vitezova templara*. Ivančna Gorica: Mozaik knjiga, 2007.
- Pernoud, Regine. *Templari*. Split: Verbum, 2005.
- Read, Piers Paul. *Templari*. Zagreb: Stari Grad, 2003.
- Šentija, Josip, ur. *Opća enciklopedija*, sv. 5, 3. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod, 1979.

Internetni izvori

- <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/259898/Saint-Helena> (26. 5. 2015.)

KNIGHTS TEMPLAR: THE POOR FELLOW-SOLDIERS OF CHRIST AND OF THE TEMPLE OF SOLOMON

This paper deals with the Templar order, founded to protect pilgrims in the Holy Land, where it left his mark in the Crusades, in order to be abolished in the 14th century under mysterious circumstances, which led to various subsequent mysteries about his work. Seemingly an ordinary religious order, which was characterized with humility, obedience and knightly diligence and left a mark until today, causing much controversy. All mysteries, which have occurred resulting from charges that were addressed to the order and mysterious circumstances and ignorance, has led to the emergence of the real mysteries that still attract the attention of many people. Thus, this paper aims to show the history of the order and events that marked him, including the circumstances of its abolition.

Keywords: *The Knights Templar, The Crusades, masters of the order, Chinon parchment, abolition of the order, heresy, Jacques de Molay*

PREGLED IZVORA, LITERATURE I ZBIVANJA O MONGOLSKOJ PROVALI U HRVATSKE ZEMLJE U 13. STOLJEĆU

Jure Trutanić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: jure.trutanicffst@gmail.com
Stručni pregledni rad

Rad se bavi povijesnim prikazom provale Mongola na hrvatski povijesni prostor u 13. stoljeću. Fokus autora u radu usmjeren je na pregled najznačajnijih izvora i literature o ovoj temi te na prikaz povijesnih zbivanja, prilika koje su ih uvjetovale i njihove posljedice na društvo Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva u prvoj polovici 13. stoljeća. Od narativnih izvora naglasak je stavljen na prvorazredne izvore Historia Salonitana Tome Arhiđakona i Carmen miserabile Rogerija iz Apulije dostupne u objavljenjima verziji te na literaturu s naglaskom na postignuća hrvatske historiografije. Cilj je rada predočiti problematiku bavljenja ovom temom iz različitih kutova gledanja isticanjem nesuglasja koja proizlaze iz različitih interpretacija, fragmentarnosti, pa i nedostatka relevantnih povijesnih izvora. Povijesna autentičnost Grobničke bitke ogledni je primjer historiografskog spora vezanog uz provalu Mongola u hrvatske zemlje budući da se u historiografskim interpretacijama te bitke suprotstavljaju povijesne činjenice legendama i nacionalnim mitovima 19. stoljeća koji su operacionalizirali postojeću narodnu predaju.

Ključne riječi: *mongolska provala u hrvatske zemlje, Bela IV., Bitka na rijeci Šajo, hrvatska historiografija, Grobnička bitka, Toma Arhiđakon, Rogerije iz Apulije*

Uvod

Gledajući iz današnje geopolitičke perspektive gotovo je nezamislivo pronaći bilo kakve dodirne točke hrvatskih prostora s državnom tvorevinom Mongola koja se formirala u samom srcu azijskog kontinenta. No, postavljanjem problema u povijesni kontekst srednjeg vijeka, preciznije u 13. stoljeće, može se analizirati sudar dvaju naroda za vrijeme ekspanzije Mongolskog Carstva koje je, u jeku svog najvećeg teritorijalnog opsega, sezalo duboko u europski kontinent. Tad su, za vladavine kana Ogataja, pod vrhovnim vojnim zapovjedništvom Batu-kana Mongoli došli do granica Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i ozbiljno uzdrmali stabilnost državnopolitičke tvorevine koja je konstituirana kao rezultat unije između Hrvatskog i Ugarskog Kraljevstva.

U ovom radu bit će kratko prikazan objektivni tijek događanja vezanih uz mongolsku provalu na ove prostore, zatim zbivanja koja su prethodila provali Mongola te posljedice provale. Naglasak u radu postavljen je na stajališta renomiranih imena hrvatske historiografije o pojedinim diskutabilnim pitanjima vezanim uz boravak

Mongola na hrvatskim povijesnim prostorima koja još uvijek predstavljaju kamen spoticanja u hrvatskoj historiografiji.

Izvori za proučavanje Mongola

Podatke o mongolskoj provali na hrvatski povijesni prostor sredinom 13. stoljeća medievisti uglavnom crpe iz djela Tome Arhiđakona i Rogerija iz Apulije koji su kao svjedoci vremena u svojim izvještajima opisali mongolsku navalu iz prve ruke. Kapitalna djela te dvojice značajnih predstavnika dalmatinskog kulturnog kruga u razvijenom srednjem vijeku svakako su *Historia Salonitana*¹⁸⁵ Tome Arhiđakona i Rogerijeva *Carmen miserabile* (*Žalosna pjesma*).¹⁸⁶

Pri interpretaciji navedenih izvora, osobito *Historije Salonitane*, treba imati na umu autorova politička opredjeljenja koja dovode u pitanje njegovu nepristranost i objektivnost. Takav pristup interpretaciji djela Tome Arhiđakona zagovara velik broj povjesničara jer je očigledno da se autor u djelu razračunava s oponentima i kombinira one vijesti koje ima na raspolaganju dodajući im izmišljene, ovisno o potrebi.¹⁸⁷ Nemogućnost parcijalnog korištenja podataka, odnosno postojanje *Historije Salonitane* kao jedinog izvora o pojedinim događajima, znatno otežava ispravno vrednovanje spomenutog izvora.¹⁸⁸

Stoga se autentičnost *Historije Salonitane*, ali i *Carmen miserabile*, može potvrditi usporedbom s drugim izvorima.¹⁸⁹ Primjerice, franjevac Ivan de Plano Carpini u svojoj kronici donosi podatke o Mongolima koje je sakupio tijekom misije u srednjoj Aziji. Budući da Mongoli nisu imali izražena religijska uvjerenja koja bi nametali pokorenim narodima, bili su prilično otvoreni utjecaju kršćanske religije koju su sa sobom donosili misionari, uglavnom franjevci.¹⁹⁰ Tako se i Vilim od Rubrucka, flamanski franjevac u službi

¹⁸⁵ U radu je korišten objavljeni izvor: Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol. Studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Radoslav Katičić. Split: Književni krug, 2003.

¹⁸⁶ U radu je korišten objavljeni izvor: Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, s latinskog preveo i priredio Mirko Sardelić, Zagreb: Matica hrvatska, 2010.

¹⁸⁷ Margetić, *Iz ranije hrvatske povijesti*, 11.

¹⁸⁸ Matijević-Sokol, *Toma Arhiđakon*, 9.

¹⁸⁹ Taj je aspekt obradio Mirko Sardelić u radu „Europski klerici i misionari o Mongolima: Percepcija stepskih barbara u Europi sredinom 13. stoljeća“ koji nam je značajan po pitanju usporedbe podataka Tome Arhiđakona i Rogerija iz Apulije s ostalim izvorima.

¹⁹⁰ Goldstein, *Hrvatska povijest*, 338.

francuskog dvora, zaputio u Karakorum kako bi istražio je li Mongole moguće preobratiti na kršćanstvo te u svojim izvještajima akumulira podatke o mongolskom narodu.¹⁹¹ Pri istraživanju pitanja vezanih za Mongole neizostavna je i kronika Matthewa Parisa u kojoj autor pojedinim opisima Mongola pretjeruje uspoređujući ih s demonima.¹⁹² Takve usporedbe omogućavaju pogled na Mongole očima prestravljenog srednjovjekovnog čovjeka.¹⁹³ Nešto više pozornosti posvetio bih Rogerijevu djelu *Carmen miserabile*¹⁹⁴ koju europski historiografi smatraju jednim od najvrjednijih i najljepših prikaza svih okolnosti vezanih uz neku provalu barbara. Rogerije precizno opisuje događaje koji su prethodili provali Mongola: naseljavanje Kumana na ugarskom teritoriju, uzroke razdora između kralja Bele IV. i plemstva, govori o tatarskim vojskovođama, o tatarskom pustošenju susjednih zemalja i njihovim lukavstvima, Bitki na rijeci Šajo, nabraja biskupe i druge klerike koji su poginuli od mongolske ruke te opisuje kako je sam dospio u tatarsko zarobljeništvo i kako je iz njega pobjegao.

Pri obradi ove teme od velikog su značaja bile i isprave kralja Bele IV. kojima kralj nagrađuje zaslužne velikaše koji su se istaknuli u borbi protiv Mongola. Pomoću spomenutih isprava moguće je rekonstruirati okolnosti u kojima su izdane. Međutim, među njima postoje isprave koje su se pripisivale Beli IV., ali detaljnijom diplomatskom analizom uočava se falsificiranje pa njih treba držati po strani i, pri proučavanju cjelokupne problematike, ne referirati se na njihov sadržaj.¹⁹⁵

Hrvatska historiografija o Mongolima

Provala Mongola na hrvatski povijesni prostor veoma je kompleksna tema pa u suvremenoj hrvatskoj historiografiji još uvijek postoje prijepori vezani uz to pitanje. Upravo je takva situacija i kod tumačenja događaja iz zadnje faze mongolskog boravka u Hrvatskoj.

Kako je Šišić svojim argumentima umanjio značaj junačkih pobjeda hrvatske vojske,¹⁹⁶ nakon njega su se javili neistomišljenici koji su pošto-poto htjeli dokazati kako

¹⁹¹ Sardelić, „Europski misionari“, 2-3.

¹⁹² Isto, 13.

¹⁹³ Sweeney, „Thomas of Spalato“, 157.

¹⁹⁴ Zaslugom Mirka Sardelića *Carmen miserabile* dostupna je i u hrvatskom prijevodu te sam je koristio pri izradi ovog rada.

¹⁹⁵ Soldo, „Provala Tatara“, 381-383.

¹⁹⁶ Isto, 374.

su upravo sporne bitke spasile Europu od Mongola. Tu struju predvodio je književnik Antun Tresić Pavičić. Tresić Pavičić nadopunjava djelo Ivana Kukuljevića Sakcinskog¹⁹⁷ ukazujući pritom na neobjektivnost Tome Arhiđakona na kojeg se poziva Šišić.¹⁹⁸ Iako je utvrđeno da su na Tominu naraciju utjecali osobni politički interesi, ipak se ne može okarakterizirati čitavo djelo kao izmišljeno jer veći dio *Historije Salonitane* predstavlja prvoklasan izvor za proučavanje najstarije hrvatske povijesti.¹⁹⁹ Tu činjenicu potvrđuje usporedba s ostalim izvorima kao što je djelo arapskog kroničara Ibna Sayda i isprave Bele IV. iz kojih se može naslutiti da su prijelomne bitke s Mongolima odigrane u primorskim krajevima Dalmacije, kao što tvrdi Toma.²⁰⁰ Svakako treba istaknuti da i sam Tresić Pavičić u svojoj kritici Šišića nije bio objektivan i zanemarivao je relevantne izvore poput Rogerija iz Apulije, Tome Arhiđakona i isprava Bele IV. jer navedeni izvori dovode u pitanje njegove teze.²⁰¹ Dakle, Tresić Pavičić nastavlja se na djelo Ivana Kukuljevića za kojeg je mongolska provala u Hrvatsku bila vrlo zanimljiva tema.²⁰²

Naime, ova je povijesna epizoda još u 19. stoljeću smatrana jednim od najslavnijih događaja hrvatske povijesti. Tako se legenda o Bitki na Grobničkom polju počela koristiti u političke svrhe, kao dokaz o hrvatskim zaslugama u spašavanju Europe i kršćanskog svijeta od mongolskih osvajača. Stoga je o njoj pisano za vrijeme hrvatskog narodnog preporoda u svrhu prikazivanja slavne hrvatske povijesti i buđenja nacionalne svijesti. O Bitki na Grobničkom polju za vrijeme hrvatskog narodnog preporoda pisao je Dimitrija Demetar u djelu *Grobničko polje* iz 1842. godine, ali njegovo je djelo epski spjev lišen bilo kakvog znanstvenog karaktera.²⁰³

Dakle, najznačajnija je upravo povijesno-kritička rasprava Ivana Kukuljevića Sakcinskog koja je preplavljena nacionalnim subjektivizmom i domoljubljem. Kukuljević veliča slavne bitke na sjevernom Jadranu u kojima su Mongoli doživjeli katastrofalan

¹⁹⁷ Vidi: Ivan Kukuljević Sakcinski. *Borba Hrvatah s Mongoli i Tatari, povjestno-kritična rasprava*. Zagreb: 1863.

¹⁹⁸ Soldo, „Provala Tatara“, 375.; Vidi još: Antun Tresić Pavičić. *Izgon Mongola iz Hrvatske*. Zagreb: 1942.

¹⁹⁹ Sweeney, „Thomas of Spalato“, 156.

²⁰⁰ Soldo, „Provala Tatara“, 387.

U prilog takvom shvaćanju stvari govori i mjesna predaja šibenske okolice koja govori o boravku kralja Bele IV. na tim prostorima. Iako mjesnoj predaji u ovakvim slučajevima ne treba pridavati veću važnost, interesantno je spomenuti i taj podatak. Vidi: Isto.

²⁰¹ Isto, 375.

²⁰² Isto, 376.

²⁰³ Gračanin, „Satrlj Tatare“. *Večernji list*, 21. lipnja 2010.

poraz, među njima i spornu Bitku na Grobničkom polju kojoj u dosadašnjem dijelu rada nije pridavana veća pozornost jer o njoj većina izvora šuti.²⁰⁴

Grobničku bitku spominje, primjerice, Tadija Smičiklas u svojoj *Poviesti hrvatskoj* pozivajući se na narodnu predaju, ali joj ne pridaje veće značenje. Spomenutom djelu Tadije Smičiklasa također treba pristupiti s određenom dozom opreza jer je ustanovljeno da je Smičiklas počinio nekoliko kardinalnih grešaka. Primjerice, u nekoliko situacija zamijenio je mongolskog vojskovođu Kadana s Batu-kanom.²⁰⁵

Ivan Tomašić, historiograf iz 16. stoljeća spominje Grobničku bitku u blizini kastruma Jelen, naglašavajući ulogu Frankopana u obrani hrvatskih zemalja. Tomašić se u svojoj interpretaciji poslužio djelom iz 1497. godine. Riječ je o *Deset knjiga ugarske povijesti* poznatog humanista Antonija Bonfinija.²⁰⁶ Legendu je preuzeo i prosvjetiteljski pisac Andrija Kačić Miošić u djelu *Razgovor ugodni naroda slovinskoga* iz 1756. godine.²⁰⁷

Josip Ante Soldo u svom radu *Provala Tatara u Hrvatsku* predlaže zanimljivu tezu kojoj svakako treba pridati pozornost. Naime, u blizini Šibenika nalazi se selo Grebaštica čije ime podrijetlo vuče od riječi greben koja bi, prema Soldi, mogla imati analogiju s toponimom Grobnik, posebice ako se radilo o oštećenjima izvornog teksta ili o pogreškama u prepisivanju izvora kojima se služio Tomašić. Nadalje, Soldo navodi da se nedaleko spomenute Grebaštice nalazi brdo Jelinjak čije je ime analogno Tomašićevu kastrumu Jelen.²⁰⁸ Mora se priznati da Soldina teza predstavlja prilično inovativan, iako možda i suviše pretenciozan pokušaj da se „fantomsku“ Grobničku bitku ubicira u Dalmaciju, čime bi bila stavljena u prihvatljiv prostorni okvir koji potvrđuju izvori. No, Soldino tumačenje ne možemo prihvatiti kao ispravno jer se ne temelji na čvrstim argumentima pa će Grobnička bitka, njezina povijesna autentičnost, ubicacija, stvarni razmjeri i značaj u protjerivanju Mongola, i dalje ostati jedno od neriješenih pitanja hrvatske historiografije.

²⁰⁴ Soldo, „Provala Tatara“, 373-374.

²⁰⁵ Isto, 374.

²⁰⁶ Isto, 379.

²⁰⁷ Gračanin, „Satrli Tatare“

²⁰⁸ Soldo, „Provala Tatara“, 388.

Mongoli – podrijetlo i naziv

Za stanovništvo srednjovjekovne Europe azijska prostranstva bila su praktički nepoznata. Srednjovjekovna dekadencija znanosti u odnosu na antiku zahvatila je i poznavanje geografije, tako da podrijetlo Mongola u ono vrijeme nitko nije umio rastumačiti, što je izazivalo još veći strah od tih stranih osvajača grube vanjšine i barbarskih običaja. Srednjovjekovni putopisci i kroničari koji su na svojim misijama došli do srednje Azije, pradomovine Mongola, u svojim su izvještajima pokušali predočiti položaj tog prostora uspoređujući ga s položajem okolnih naroda. No, ti su opisi šturi i neprecizni, prvenstveno zbog elementarnog geografskog nepoznavanja azijskih prostora. Danas je poznato da su Mongoli u 12. stoljeću naseljavali prostore središnje Azije između Bajkala i kineske nizine Mandžurije pa se to područje može smatrati njihovom matičnom domovinom iz koje su započeli svoju ekspanziju u različitim pravcima.²⁰⁹ Osvajačke tendencije Mongola mogle su biti konkretizirane tek kad su mongolski poglavari izabrali Temudžina kao vrhovnog kana, čime je jedna osoba postala nedodirljivi vojni i politički autoritet, što je omogućilo ujedinjenje plemena pod zajedničkim vladarom u svrhu ostvarivanja zajedničkih interesa. Iako su Europljani mongolske osvajače smatrali primitivnima, oni su imali visok stupanj društvene organizacije sa strogom hijerarhijom, osobito vojnom, pa se njihovo društvo može okarakterizirati ratničkim.²¹⁰

Mongoli se u literaturi, osobito onoj starijeg postanka, često nazivaju Tatarima. Taj su naziv još u 8. stoljeću kineski i arapski povjesničari običavali upotrebljavati za uralsko-altajska nomadska plemena koja su nastanjivala stepe istočne Azije. Često se ta plemena svode pod jedan generalni naziv, uglavnom zbog nepoznavanja plemenskih struktura tog naroda. Tek su misijska putovanja Ivana de Plana Carpinija²¹¹ i Vilima od Rubrucka²¹² doprinijela širenju mongolskog imena koje su i sami Mongoli koristili za sebe, kao što tvrdi Toma Arhiđakon u konstataciji da je njihova zemlja smještena u onom dijelu svijeta gdje

²⁰⁹ Sardelić, „Europski misionari“, 7.

²¹⁰ Goldstein, *Hrvatska povijest*, 338.

²¹¹ Ivan de Plano Carpini – franjevac iz Umbrije, u franjevački red stupa u njegovoj najranijoj fazi. U službi pape Inocenta IV. u 13. stoljeću otputovao u srednju Aziju odakle izvještava o vjerskom i vojničkom aspektu Mongolskog Carstva. O njegovu životu i prijevod djela vidi u radu Marka Oreba, Ivan Karpin, „Povijest Mongola koje nazivamo i Tatarima“, *Starine JAZU*, knj. 56, Zagreb 1975., str. 37-107.

²¹² Vilim od Rubrucka - flamanski franjevac koji se u 13. stoljeću u službi francuskog kralja Luj IX. Svetog uputio u Karakorum kako bi istražio mogućnost preobraćanja Mongola na kršćanstvo. Njegovo je najvažnije djelo srednjovjekovni putopis *Itinerarium fratris Willielmi de Rubruquis de ordine fratrum Minorum, Galli, Anno gratie 1253 ad partes Orientale*. Djelo nije prevedeno na hrvatski, ali postoji engleski prijevod *The Mission of Friar William of Rubruck* (London, 1990.) koji su priredili Peter Jackson i David Morgan.

se istok spaja sa sjeverom te da se njihova plemena na svom vlastitom jeziku zovu Mongoli.²¹³

U srednjovjekovnim se izvorima spominje analogija u nazivu između Tatara i mitološkog podzemnog svijeta Tartara. Često su srednjovjekovni kroničari opisivali krvoločne Mongole s demonima iz Tartara, upravo na temelju sličnosti u nazivu. Jedan od izvora koji je u svom djelu često povezivao Tatara s podzemnim svijetom bio je i Rogerije iz Apulije koji piše da je onom koga Tatari zarobe bilo bolje da nije ni rođen jer se taj ne osjeća kao zarobljenik Tatara nego zatočenik Tartara.²¹⁴ Takva propaganda straha izazvala je još veću paniku u srednjovjekovnom društvu. Srednjovjekovni je čovjek bio duboko uronjen u religiju i duhovnost pa je u različitim događajima i pojavama tražio dublje vjersko značenje. Takvu praksu najbolje oslikava pisanje Tome Arhidakona koji često koristi biblijske alegorije i kaže da je Dalmacija opustošena po kazni Božjoj.²¹⁵ Toma Arhidakon donosi mnogo podataka o mongolskim običajima i načinu života, čime je njegova *Historia Salonitana*, tj. poglavlja XXXVI.-XXXIX. koja se dotiču Mongola, postala zanimljiva zapadnoeuropskoj historiografiji koja se bavi ovim pitanjima, između ostalog i J. R. Sweeneyu čiji je rad korišten u pisanju.²¹⁶

Mongolska osvajanja

Vrhovni kan Temudžin (1167. – 1227.), svijetu poznatiji kao Džingis-kan, uspio je svojim osvajačkim, ali i upravljačkim sposobnostima osnovati veliko Mongolsko Carstvo. Najprije je pokorio okolne narode, proširio državu sve do Koreje i Kine gdje su Mongoli zaustavljeni pred Kineskim zidom. Na jugu su osvojili područja sve do Indijskog potkontinenta, a na jugoistoku su porazili Alane i Kumane koji su se povukli sve do Dnjepra. Tad su Mongoli krenuli za njima prema zapadu gdje su ih u nekoliko navrata pokušali poraziti ruski kneževi, ali su doživjeli potpunu katastrofu.²¹⁷

Nakon što je umro veliki osvajač Džingis-kan, Carstvo je naslijedio njegov sin Ogataj (1227. – 1241.).²¹⁸ Ogataj je 1235. godine odlučio ponovno krenuti u osvajanje europskih zemalja pod vrhovnim zapovjedništvom Batu-kana. Navale su se odvijale u više smjerova

²¹³ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 239.

²¹⁴ Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, 25.

²¹⁵ Sardelić „Europski misionari“, 7-8., 11.

²¹⁶ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 168-171.

²¹⁷ Goldstein i Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 335.

²¹⁸ Morgan, *The Mongols*, 55-84.

što je donekle otupilo intenzitet mongolskih napada, ali i u takvom rasporedu Mongoli su se pokazali vojno i taktički superiornijima u odnosu na protivnike.²¹⁹

Mongoli svoja osvajanja i superiornost na bojnopolju mogu zahvaliti isključivo svojim vojničkim sposobnostima, a ne nadnaravnim moćima koje su im pripisivali praznovjerjem zalučeni fanatici²²⁰ koji su ih smatrali jahačima apokalipse.²²¹ Koristeći se metodama zastrašivanja, okrutnim odmazdama, sakaćenjima i krvoprolićima, Mongoli su potencirali stvaranje straha u neprijateljskim redovima.²²² Mongoli nisu napadali stihijski, kako bi se očekivalo od „neciviliziranih barbara“ koji konzumiraju žabe i sirovo meso. Naprotiv, njihove taktičke zamisli bile su odlično razrađene i gotovo redovito pretvarane u djelo. Koristili su se i ratnim lukavstvima što im je uštedjelo puno vremena i gubitaka u dugim opsadama.²²³ Uvježbane stepske konjaničke jedinice bile su osovina mongolske vojske, što potvrđuje i Rogerije iz Apulije. Kao najveću slabost u mongolskim redovima Carpini navodi potlačena plemena koja su bila uvrštena u mongolske bojne redove protiv svoje volje i bila spremna na pobunu ili kolaboraciju.²²⁴

Prelaskom mongolskih grupacija preko Volge počela su strahovita haračenja u kojima su pokorene čitave države i njihove prijestolnice, između ostalih Moskva i Kijev. Istočna je Europa potpala pod Mongolsko Carstvo.²²⁵ Nakon što su pokorili Bugarsku i južnu Rusiju, Batu-kan je 1240. godine podijelio golemu vojsku na tri grupe koje su nastavile osvajanja u različitim pravcima. Prve su se dvije grupe uputile prema sjevernoj Njemačkoj i češkim zemljama. Pod vodstvom Burundaja porazili su protivnike predvođene Poljacima i opustošili njihove zemlje te se zaustavili na granicama njemačke države, ne želeći neplaniranim djelovanjem riskirati poraz. Nakon što su opustošili češke zemlje, priključili su se vojsci koja je pod vodstvom Batu-kanom već bila prešla Karpate i spustila se u Panonsku nizinu, prešavši granice Ugarske i Hrvatske.²²⁶ Provala na hrvatski povijesni prostor zapravo predstavlja krajnji domet mongolskog osvajanja u Europi. Hrvatske su zemlje također pretrpjele mnogo štete i krvoprolića, a teže posljedice su

²¹⁹ Goldstein i Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 334-335.

²²⁰ U srednjem vijeku bio izražen strah od dolaska sudnjeg dana koji je nerijetko prerastao u paniku, a kulminirao je u nekoliko navrata. Možda je najpoznatiji primjer strah od 1000. godine, a provala Mongola također je izazvala apokaliptični kaos.

²²¹ Sardelić „Europski misionari“, 10-12.

²²² Prawdin, *Džingis-kan: osvajač*, 238.

²²³ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 235.

²²⁴ Sardelić „Europski misionari“, 14.

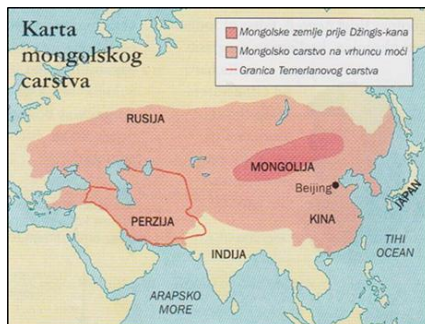
²²⁵ Goldstein i Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 334-335.

²²⁶ Klaić, *Povijest Hrvata*, 248.

izbjegnute prije svega zbog činjenice da je baš u to vrijeme umro veliki kan Ogataj pa su se Mongoli povukli na rijeku Volgu. Dakle, važnu ulogu u zaustavljanju Mongola odigrao je i faktor sreće te spasio hrvatske povijesne zemlje od sudbine istočnih susjeda.²²⁷

Upravo ovi događaji predstavljaju ključ razumijevanja mongolske provale u hrvatske zemlje pa će biti pobliže analizirani u nastavku te će se ustvrditi kako je povlačenje iz Hrvatske zapravo bilo početak kraja velikog Mongolskog Carstva.

Karta 1. Mongolska osvajanja Azije u 13. stoljeću²²⁸

Bela IV. i prilike u hrvatskim zemljama

Sredinom 13. stoljeća na hrvatskom je prijestolju kralj Bela IV. (1235. – 1270.) iz ugarske dinastije Arpadovića.²²⁹ Budući da su ugarski kraljevi uspostavili kontinuitet vlasti koji je potrajao dva stoljeća, hrvatske su se zemlje razvijale pod presudnim ugarskim utjecajem, posebice njezini sjeverni dijelovi. Ipak je u sklopu Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva Hrvatska zadržala svoju državnost.²³⁰ Toma Arhidakon o vladavini Bele IV. piše objektivno, iako je, vjerojatno, zbog vlastitog stava o neovisnosti splitske komune, barem načelno dolazio u sukob s kraljem koji je Splitu nametao vrhovnu vlast.²³¹

Za vrijeme mongolskih osvajanja u Europi, ugarsko-hrvatski kralj Bela IV. pokušavao je reformama povratiti moć kralja kao glavne političke figure i okosnice

²²⁷ Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, 118.

²²⁸ *Ilustrirana enciklopedija*, 59.

²²⁹ Tu je vladarsku lozu hrvatsko plemstvo prihvatilo kao vlastitu u Hrvatskoj i Dalmaciji još početkom 12. stoljeća stvarivši tako državotvornu zajednicu s Ugarskom temeljem personalne unije. Arpadovići će se na ugarsko-hrvatskom prijestolju održati do početka 14. stoljeća, a tad će ih zamijeniti Anžuvinci.

²³⁰ Goldstein, *Hrvatska povijest*, 65-67.

²³¹ Matijević-Sokol, *Toma Arhidakon*, 298.

središnje vlasti. Naime, Andrija II., prethodnik Bele IV., donacijama je ojačao položaj plemstva tako da su pojedine plemićke obitelji akumulirale velike zemljoposjede i velike količine ostalih dobara. Sva slabost kraljeva autoriteta došla je do izražaja izdavanjem *Zlatne bule* 1222. godine.²³² Bela IV. uvidio je da rast plemićke moći potencijalno može ugroziti njegovu vladavinu pa je stoga krenuo u ukidanje povlastica i povrat državnih posjeda. Provedene su konfiskacije nauštrb svećenstva i plemstva što je rezultiralo nenaklonošću tih slojeva prema osobi kralja.²³³ To neslaganje na relaciji plemstvo – kralj pokazalo se kao problemska okolnost pri mobilizaciji vojske za obranu od Mongola.²³⁴

Bitka na rijeci Šajo

Kad je Batu-kan 1241. godine došao na granice Belinog kraljevstva, uputio je ugarsko-hrvatskom kralju zahtjev za predajom. Bela IV. ignorirao je takvu opciju i počeo mobilizirati vojsku za pružanje otpora. Pozvao je narod, s naglaskom na velikaše, da se digne na oružje. Međutim, čitava situacija nije bila naklonjena Beli IV. jer nije uživao naklonost većine plemstva jer im je bio ukinuo povlastice i konfiscirao posjede, a i narod je s neodobravanjem prihvatio njegovo pružanje utočišta izbjeglicama Kumanima na teritoriju kraljevstva.²³⁵

U međuvremenu, poslao je svog palatina Dionizija s malobrojnomo vojskom da pokuša zaustaviti prodor Mongola već na Karpatima. Taj je potez pokazao da Bela IV. nije bio svjestan stvarne težine situacije i snage protivnika jer, po Rogerijevu kazivanju, Dionizijeva skupina teško je potučena, a sam palatin jedva je izvukao živu glavu.²³⁶

Kralj je postao svjestan opasnosti koja prijete njemu i njegovu kraljevstvu pa je 15. ožujka 1241. godine sazvao sabor na kojem je s velikašima dogovoreno okupljanje vojske. Mongoli su napredovali u pustošenju sjeverne Ugarske i Erdelja pa su se iz Budima mogli nazirati tragovi paleža u okolici. Ugarska vojska predvođena kraljem Belom IV. i hrvatskim hercegom Kolomanom, kraljevim bratom, te pojačana odredima splitskog nadbiskupa Guncela brojala je oko 65 000 ljudi.²³⁷ Nesnalaženje u ulozi vojskovođe kralj

²³² *Zlatna bula* Andrije II. kraljevska je isprava koju je 1222. godine izdao ugarsko-hrvatski kralj Andrija II. Arpadović. Bulom su razgraničena prava vladara i prava plemstva na području Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva na način da je vlast vladara ograničena u korist višeg i nižeg plemstva.

²³³ Klaić, *Povijest Hrvata*, 244.

²³⁴ Isto, 247.

²³⁵ Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, 31.

²³⁶ Isto, 47.

²³⁷ Prawdin, *Džingis-kan: osvajač*, 243.

je pokazao već u prvom potezu kad se suprotstavio Mongolima na brisanom prostoru Muhijske pustare nedaleko današnjeg grada Miškolca u Mađarskoj. Belina vojska kretala se prilično sporo pa su se agilni Mongoli okupili na pustari i utaborili se na lijevoj obali rijeke Šajo koja protječe tim područjem. Konfiguracija tla na kojem se bitka zametnula pogodovala je mongolskoj konjici koja je okružila neadekvatno raspoređene ugarsko-hrvatske snage. Kad je drugog dana po utaborenju počela mongolska ofenziva, kiša strelica i kamenja zasula je tabor Bele IV. i došlo je do općeg kaosa u ugarsko-hrvatskim redovima.²³⁸ Odredi pod zapovjedništvom hercega Kolomana hrabro su parirali osvajačima, ali nisu imali podršku ugarskog dijela vojske koji se dao u paničan bijeg, oglušivši se o zapovijedi svojih vojskovođa. Demoralizirani su ostaci ugarsko-hrvatske vojske dokrajčeni, a herceg Koloman smrtno je ranjen.²³⁹

Ishod bitke izgledao je katastrofalno po Belu IV. Izgubio je većinu vojnika i ugarski dio kraljevstva ostao je praktički nebranjen.²⁴⁰ Sam Bela IV. dao se u bijeg, a Batu-kanov vojskovođa Kadan,²⁴¹ Ogatajev sin, krenuo je u potjeru za njim pustošeći sela i gradove jer je bio svjestan činjenice da ne može uspostaviti čvrstu vlast na ovim prostorima dokle god je legitimni vlastodržac još živ i radi mu o glavi.²⁴² S obzirom na sve izneseno, nije iznenađujuće što se nedugo nakon Bitke na rijeci Šajo Bela IV. pojavio u Dalmaciji.

Mongoli u Dalmaciji i primorski gradovi kao posljednji stup obrane

Nakon katastrofalnog poraza u srazu s Mongolima, Bela IV. izgubio je nadzor nad događanjima koja su zahvatila njegovo kraljevstvo. Stanovništvo se pred nadirućim osvajačima panično povlačilo prema primorju. Bela IV. povukao se u Vojvodstvo Austriju gdje mu je zaštitu pružio Fridrik II. Babenbergovac. Ali, na opće iznenađenje, Belin

Broj koji iznosi Prawdina prilično je imponantan, posebice ako je usporedimo s vojskom Aleksandra Makedonskog koji je u 4. st. pr. Kr. sa „samo“ 30 000 ljudi pokorio pola tad poznatog svijeta. Takve usporedbe možda su ipak neprimjerene jer se radi o potpuno drugačijem vremenskom i političkom kontekstu. No sigurno je da su kapaciteti kojima su raspolagali Bela IV. i Koloman mogli i morali biti znatno bolje iskorišteni.

²³⁸ Prawdina, *Džingis-kan: osvajač*, 243.

²³⁹ Klaić, *Povijest Hrvata*, 60-62.

²⁴⁰ Isto, 249-251.

²⁴¹ Ovaj detalj treba posebno istaknuti jer je u zabludu doveden i Tadija Smičiklas koji je na pojedinim mjestima u svom radu pomiješao uloge i djela dvojice predvodnika mongolskih zavojevača pa konstatira da je u potjeru za Belom IV. krenuo sam Batu-kan. Ali, po pitanju imena mongolskih vojskovođa koji su predvodili Mongole u invaziji Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva uopće ne bi trebale postojati nedoumice jer nadbiskup Rogerije u XIX. poglavlju djela *Carmen miserabile* donosi podatke o najvažnijim tatarskim vojskovođama. Vidi: Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, 49.

²⁴² Sweeney, „Thomas of Spalato“, 167-168.

„dobročinitelj“ iskoristio je Belu IV., kojeg je prisilio na ustupanje tri ugarske županije.²⁴³ Ta neugodnost prisilila je Belu da se vrati u Zagreb i pokuša spasiti svoje obezglavljeno kraljevstvo čije je pustošenje od strane Mongola bilo u tijeku.

Mongoli su se već bili ugnijezdili u Mađarskoj gdje su počeli uspostavljati svoju upravu i pozivati izbjeglo stanovništvo da se vrati, ali uz uvjet da prihvati njihovu vlast. Mongoli su mirovali do zime 1241. godine.²⁴⁴ Za to vrijeme Bela IV. pokušavao je potražiti saveznike u borbi protiv Mongola pa je pismima slao apele za pomoć europskim vladarima. No njemački, češki, talijanski i francuski vladari redom su odbijali poslati vojnu pomoć, što zbog opterećenosti vlastitim problemima, što zbog izostanka vlastitih interesa u cjelokupnoj situaciji. Jedino je papa Grgur IX. iskazao želju da pomogne Beli, ali njegove molitve nisu bile od velike koristi za Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo koje je bilo preplavljeno Mongolima. Papa nije mogao poslati Beli IV. značajniju vojnu pomoć jer pape u 13. stoljeću sve teže pronalaze sredstva i resurse za križarski rat.²⁴⁵

Stoga je Bela IV., nemoćan da organizira bilo kakav otpor, nastavio svoje povlačenje pred Kadanom koji je sa svojim trupama u zimu 1241. godine prešao preko zaleđenog Dunava i nastavio napredovanje prema hrvatskim zemljama. Mongoli su razarali hrvatske srednjovjekovne gradove jedan za drugim, među njima i Zagreb, dok se jedino kalnička utvrda uspjela obraniti.²⁴⁶ Državu je zahvatio migracijski val, izazvan brojnim izbjeglicama koje su se iz Podravine i Posavine spustile prema primorju u potrazi za zaklonom. I Bela IV. sklonio se u Split, srednjovjekovni grad koji se nastavio na antički kontinuitet obližnje Salone, središta nekadašnje rimske provincije Dalmacije koja je doživjela kolaps pred avarsko-slavenskim provalama. Jezgra srednjovjekovnog Splita bila je palača rimskog cara Dioklecijana, izgrađena kao monumentalna građevina s izraženim fortifikacijskim elementima, nalik na rimski vojni logor – *castrum* (zidine, kule, propugnakuli...). Upravo su zidine palače poslužile izbjeglicama kao zaklon pred Mongolima. No Bela IV. procijenio je da se pametnije skloniti u obližnji Trogir gdje mu je gostoprinstvo ponudio knez Stjepko. Geomorfološke karakteristike Trogira, posebice položaj na poluotoku, davale su veće šanse braniteljima da odbiju napade.²⁴⁷

²⁴³ Soldo, „Provala Tatara“, 372.

²⁴⁴ Prawdin, *Džingis-kan: osvajač*, 245.

²⁴⁵ Klaić, *Povijest Hrvata*, 251.

²⁴⁶ Isto, 252.

²⁴⁷ Isto, 253.

Kraljevo odbijanje gostoprimstva u Splitu izazvalo je dosta polemike. Toma Arhidakon opisuje nenaklonost Bele IV. prema Splićanima čija je komuna, ustrojena po uzoru na one apeninske, smetala kraljevskoj vlasti.²⁴⁸ Splićani i Trogirani sporili su se oko zemljišta u Kaštelanskom polju pa su njihovi odnosi uglavnom bili napeti. Nakon privremenog zatišja, tenzije između Trogira i Splita opet su se podigle prelaskom kralja iz jednog grada u drugi, a kulminirat će nakon odlaska Mongola, kad je kralj dodijelio Trogiranima pravo na Ostrog koji su svojatali Splićani.²⁴⁹

Ostavljen na cjedilu od strane europskih vladara, Bela IV. bio je osuđen samo na pomoć hrvatskih velikaša s kojima je organizirao otpor.²⁵⁰ Dok su se izbjeglice u Splitu i Bela IV. sa svojim ljudima u Trogiru pripremali za obranu, Mongoli su se pojavili na obroncima Mosora. Prije napada na Split mongolska četa pod Kadanovim vodstvom naumila je osvojiti utvrdu na Klisu koja joj se našla na putu, a pretpostavljala je da se u njoj krije kralj Bela IV. Međutim, kliška utvrda zbog svog istaknutog položaja bila je gotovo neosvojiva, ne samo za Mongole, već i za mnoge napadače stoljećima kasnije, sve do 1537. godine i osmanskog osvajanja. Dakle, Mongoli su poraženi kod Klisa, uz znatne gubitke. Mongolska vojska bila je demoralizirana uoči još jedne teške bitke protiv debelih zidina, ovaj put splitskih.²⁵¹

No uoči same bitke, dolazi vijest o smrti velikog kana Ogataja. Ta je vijest označila prekretnicu u hrvatsko-mongolskom sukobu. Mongolski prioriteti iznenada su se izmijenili budući da je njihovoj državi zaprijetila kriza izazvana upražnjenim vladarskim mjestom koje je trebalo popuniti novim, zajednički izabranim kandidatom, a tom je izboru trebao prisustvovati i Batu-kan, vrhovni zapovjednik mongolskih četa u Ugarskoj.²⁵²

Ali Batu-kan nije želio tek tako povući svoju vojsku iz Dalmacije, neriješenih računa s Belom IV. Kad je doznao da se kralj krije u Trogiru, Batu-kanov vojskovođa Kadan odustao je od dugotrajne opsade Splita i pokušao osvojiti Trogir. No Bela IV. već je bio izvan dosega mongolskih ruku, deportiran na otok Kraljevac čiji eponim svjedoči o toj povijesnoj činjenici. Dobro utvrđeni Trogirani odbili su predaju pa su Mongoli morali prihvatiti još jedan neuspjeh.

²⁴⁸ Sweeney, „Thomas of Spalato“, 159.

²⁴⁹ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 185.

²⁵⁰ Svojom požrtvovnošću i odanošću kralju najviše su se istaknuli knezovi Krčki, tj. Frankopani. Naime, Frankopani su 1193. godine od kralja Bele III. dobili velike zemljišne posjede, čime je kralj svojoj lozi priskrbio naklonost Frankopana.; Klaić, *Povijest Hrvata*, 251.

²⁵¹ Sweeney, „Thomas of Spalato“, 163.

²⁵² Prawdin, *Džingis-kan: osvajač*, 246.

Od ovog događaja, kad su Mongoli saznali vijest o Ogatajevoj smrti i doživjeli neuspjeh u osvajanju dalmatinskih primorskih gradova, nastaju nesuglasice u hrvatskoj historiografiji. Naime, prema nekim su se izvorima Mongoli povukli s namjerom da se vrate istim putem kojim su došli, kroz Liku prema Ugarskoj, jer ih je u dalmatinskom kršu snašla nestašica paše za njihove konje. Međutim, samoinicijativno okupljene hrvatske trupe pod vodstvom braće Kresa, Krupiše i Raka iz Srijema blokirali su Mongolima prolaz preko ličkog krša.²⁵³ Iz te faze mongolskog boravka u Hrvatskoj potječe i slavna Bitka na Grobničkom polju čiju povijesnu autentičnost mnogi historiografi osporavaju. Prema predaji, u njoj su hrvatske snage pod vodstvom hrvatskih velikaša pobijedile jedan ogranak mongolske vojske pod vodstvom Kadana, a slavni je mongolski vojskovođa Bedaj ubijen.²⁵⁴ O toj bitki u literaturi nema puno podataka. Neki historiografi, poput Tadije Smičiklase, spominju je s oprezom, dok drugi, poput Vjekoslava Klaića, marginaliziraju njezinu povijesnu važnost pa je uopće i ne spominju.²⁵⁵ Stoga ona predstavlja nepoznanicu koja je obrađena u sljedećem poglavlju u kojem se razmatraju stajališta hrvatskih historiografa.

Što se tiče Bele IV., on se prebacio na otok Rab odakle je rukovodio obranom pa su se Mongoli još jednom pokušali dočepati kralja, ali opet bezuspješno. Improvizirana mongolska mornarica nije se mogla nositi s iskusnim hrvatskim pomorcima pa su Mongoli uz velike gubitke poraženi kod Raba.²⁵⁶ Ovakav slijed događaja iznosi Vjekoslav Klaić u svojoj *Povijesti Hrvata* koja je korištena zbog preglednosti u izlaganju, no treba napomenuti kako Ferdo Šišić u svom radu osporava autentičnost ovih događaja sa sjevernog Jadrana koje u svojim sintezama hrvatske povijesti donosi većina eminentnih hrvatskih historiografa. Naime, Šišić smatra kako su podaci o junačkim pobjedama u akvatoriju kvarnerskih otoka i na Grobničkom polju zapravo falsificirani od strane Frankopana i Pažana. Kao glavni argument navodi činjenicu da Toma Arhidakon koji je, po svemu sudeći, bio vrlo dobro upoznat s događajima vezanim uz provalu Mongola, u svojoj *Historiji Salonitani* ne spominje navedene bitke.²⁵⁷ Odlučujuće bitke prema Tomi Arhidakonu odvijale su se na relaciji Šibenik-Trogir, i u njima je sudjelovao samo dio mongolske vojske, dok je ostatak pokušavao ustrojiti vlast u Ugarskoj.²⁵⁸ Referirajući se

²⁵³ Klaić, *Povijest Hrvata*, 254.

²⁵⁴ Oslić, *Tatari u Hrvatskoj*, 66-67.

²⁵⁵ Soldo, „Provala Tatara“, 374.

²⁵⁶ Klaić, *Povijest Hrvata*, 254-255.

²⁵⁷ Šišić, *Pregled povijesti*, 189.

²⁵⁸ Toma Arhidakon, *Historia Salonitana*, 251-253.

na Tomu Arhiđakona, Šišić zaključuje kako su se presudne bitke odvijale u Dalmaciji, pred Trogirom i Splitom, s čime se slaže i povjesničar Šime Ljubić.²⁵⁹ Naime, činjenica da je Grobničko polje toliko udaljeno prema sjeverozapadu u odnosu na Dalmaciju čini bitku još neuvjerljivijom, ali ne treba odbaciti mogućnost da je negdje na tom području eventualno poražena manja tatarska četa u svom pljačkaškom pohodu, no bitka velikih razmjera teško je moguća.²⁶⁰ Podatke o mongolskom porazu u ovim krajevima donosi i arapski kroničar Ibn Sayd, a odlučujuće bitke o kojima govori, prema podacima iz njegova djela (doduše ne potpuno preciznima), mogu se ubicirati upravo na području grada Šibenika i njegove okolice.²⁶¹ U svakom slučaju, sigurno je da je Batu-kan bio prisiljen sa svojim desetkovanim trupama povući se iz Hrvatske, ali ne preko hrvatskog teritorija kako je bio naumio, već preko Bosne, Srbije i Bugarske koje su Mongoli opustošili svojim prolaskom. Treba napomenuti da ni najjužniji dijelovi Hrvatske, Dubrovnik i Kotor također nisu ostali netaknuti jer ih je pri povlačenju poharala jedna mongolska četa.²⁶² Ovim događajima završena je mongolska invazija hrvatskih krajeva.

Karta 2. Provala Mongola u Ugarsko-Hrvatsko Kraljevstvo (1241. – 1242.)²⁶³

²⁵⁹ Soldo, „Provala Tatara“, 374-375.

²⁶⁰ Gračanin, „Satrlj Tatare“

²⁶¹ Soldo, „Provala Tatara“, 386-387.

²⁶² Prawdin, *Džingis-kan: osvajač*, 246.

²⁶³ *Hrvatski povijesni atlas*, 135.

Hrvatska nakon Mongola

Mongolska invazija na hrvatski teritorij zadala je mnogo nevolja Beli IV. i njegovu kraljevstvu, ali i kulturno-povijesnoj baštini koja je nepovratno uništena u razaranjima gradova. Primjerice, oštećena je stolna crkva svetog Stjepana u Zagrebu, izgubljen je dio arhivske građe prilikom premještanja na Rab, itd.²⁶⁴ U mongolskim su pustošenjima najviše stradala gradska naselja u unutrašnjosti, a došlo je i do masovnog iseljavanja iz tih prostora. Tisuće ljudi odvedeno je u zarobljeništvo, a prema procjenama, nestalo je, ubijeno ili izbjeglo 15-20% stanovništva. Za vrijeme mongolske provale polja nisu obrađivana, što se manifestiralo u izostanku uroda i pojavi gladi od koje je stradalo dio stanovništva.²⁶⁵

Bela IV. pokušao je svojim političkim odlukama rehabilitirati stradala područja u čemu je velikim dijelom i uspio. Dvije najznačajnije mjere bile su osnivanje gradskih općina i naseljavanje stranaca – *hospites*. U strahu od povratka Mongola ponovno su naseljeni Kumani. Nedostatak čvrstih gradskih središta predstavljao je poteškoću, ne samo u upravnom, već i u sigurnosnom smislu. Stoga je Bela IV. počeo davati pojedinim gradovima, od veće strateške i povijesne važnosti, povlastice. Nastaju slobodni kraljevski gradovi koji dobivaju povlastice, ali i obavezu građenja gradskih bedema i organizacije obrane gradskog prostora. Svakako je najpoznatiji dokument o provođenju takve prakse Zlatna bula iz 1242. godine. Tim dokumentom Bela IV. proglašava Gradec, jezgru današnje metropole Zagreba, slobodnim kraljevskim gradom, izuzetim iz banske i županijske vlasti te izravno podvrgnutim kralju. Zlatna bula Bele IV. jedan je od najvažnijih hrvatskih srednjovjekovnih izvora koji je, između ostalog, koristan u rekonstrukciji zbivanja nakon povlačenja Mongola.²⁶⁶

Zaključak

U prethodnom tekstu o crtane su političke okolnosti, tijek i posljedice mongolske provale u Europu 13. stoljeću, s posebnim osvrtom na mongolska pustošenja hrvatskog povijesnog prostora. Očigledno je da su ključ obrane predstavljali primorski gradovi koji

²⁶⁴ Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, 117.

²⁶⁵ Isto, 124.

²⁶⁶ Prawdin, *Džingis-kan: osvajač*, 256.

su svojim izvrsnim strateškim položajem i zidinama iz antičkog naslijeđa, uz pojedine pogodne okolnosti (Ogatajeva smrt, nestašica paše) onemogućili Mongolima potpuno osvajanje Ugarsko-Hrvatskog Kraljevstva i trajniju inkorporaciju u sastav Mongolskog Carstva. Mongolska provala izmijenila je demografsku sliku ovih prostora jer je velik dio stanovništva izbjegao iz svojih matičnih krajeva. Posljedice ovih događaja ogledaju se i u političkim okolnostima, tj. u koracima koje je nakon odlaska Mongola poduzeo kralj Bela IV. te ponovno uspostavio čvrstu kraljevsku vlast. U radu je iznesen osvrt na sva značajnija stajališta hrvatskih historiografa o pitanjima vezanim uz mongolsku provalu, odnosno problematika je predočena iz različitih kutova gledanja. Zanimljivo pitanje veže se uz povijesnu autentičnost Grobničke bitke, odnosno odvajanje povijesnih činjenica koje se zasnivaju na relevantnim izvorima od legende i narodne predaje. No taj proces veoma je složen te hrvatski historiografi još uvijek nisu jedinstveni u njegovu definiranju.

Bibliografija

Izvori

Rogerije iz Apulije, *Carmen miserabile*, s latinskog preveo i priredio Mirko Sardelić, Zagreb: Matica hrvatska, 2010.

Toma Arhiđakon, *Historia Salonitana: povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika*. Predgovor, latinski tekst, kritički aparat i prijevod na hrvatski jezik Olga Perić. Povijesni komentar Mirjana Matijević Sokol. Studija *Toma Arhiđakon i njegovo djelo* Radoslav Katičić. Split: Književni krug, 2003.

Literatura

Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi Liber, 2003.

Goldstein, Ivo. Borislav Grgin. *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Zagreb: Novi Liber, 2006.

Gračanin, Hrvoje. „Satrli Tatare, ali u legendi“. *Večernji list*, 21. lipnja 2010. Preuzeto s: <http://www.vecernji.hr/hrvatska/satrli-tatare-ali-u-legendi-155250>

Hrvatski povijesni atlas. Priredili Krešimir Regan, Tomislav Kaniški. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2003.

Ilustrirana enciklopedija svjetske povijesti: srednji vijek. Split: Marjan tisak, 2007.

Klaić, Vjekoslav. *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX stoljeća*. sv. 1. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1980.

Margetić, Luj. *Iz ranije hrvatske povijesti: odabrane studije*. Split: Književni krug, 1997.

Matijević-Sokol, Mirjana. *Toma Arhiđakon i njegovo djelo*, Jastrebarsko: Naklada Slap, 2002.

Morgan, David. *The Mongols*. Oxford; Cambridge, Mass.: Blackwell, 1996.

Oslić, Mirko. *Tatari u Hrvatskoj*. Zaprešić: vlast. nakl., 2012.

Prawdin, Michael. *Džingis-kan: osvajač svijeta*. Zagreb: Mladinska knjiga, 1992.

- Sardelić, Mirko. „Europski misionari i klerici o Mongolima: percepcija stepskih barbara u Europi sredinom 13. stoljeća“. *Zbornik Odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti HAZU*, 29 (2011), 1-21.
- Soldo, Josip Ante. „Provala Tatara u Hrvatsku“. *Historijski zbornik*, 21/22, (1968-1969), 371-388.
- Sweeney, James Ross. „Thomas of Spalato and the Mongols: A Thirteenth-century Dalmatian view of Mongol customs“. *Florilegium* 4, (1982), 156-183.
- Šišić, Ferdo. *Pregled povijesti hrvatskoga naroda*, 3. izd. Zagreb: Matica hrvatska, 1962.

**THE REVIEW OF THE PRIMARY SOURCES, SECONDARY SOURCES AND THE EVENTS DURING
THE MONGOL INVASION ON CROATIAN HISTORICAL AREA IN THE 13TH CENTURY**

*The paper deals with historical review of the Mongol invasion on Croatian historical area in the 13th century. Author's focus is on the review of the most relevant sources and literature about this topic and the review of historical happenings, occasions which determined them and their consequences on society in personal union of Croatia and Hungary in the first half of the 13th century. From narrative sources the focus is set on first-rate sources as *Historia Salonitana* by Thomas the Archdeacon and *Carmen miserabile* by Roger of Torre Maggiore which are available in digitalised version and on the literature with focus on the achievements of Croatian historiography. The purpose of the paper is to present issues of dealing with this topic from different angles by pointing out misunderstandings derived from dissimilar interpretations, fragmentation and lack of relevant historical sources. Historical authenticity of the Battle on Grobnik field is typical example of historiographical dispute connected with invasion of Mongols in Croatian lands considering that in various interpretations of this battle historical facts have opposed to legends and national myths of the 19th century which operationalized the existing folk tradition.*

Keywords: *The Mongol invasion on Croatian historical area, Bela IV, Battle of the Sajó River, Croatian historiography, Battle of Grobnik field, Thomas the Archdeacon, Roger of Torre Maggiore*

ULOGA PORTUGALA U GEOGRAFSKIM OTKRIĆIMA

Josip Vdović
Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za povijest
E-mail: josip.vdovic@hotmail.com
stručni rad

Rad donosi kratak pregled povijesti Portugala u 15. stoljeću i pregledom adekvatne literature te internetskih stranica nastoji odgovoriti na pitanje zašto je Portugal bio prvi od europskih država koji je pokrenuo geografska otkrića i zašto se baš u Europi pojavila potreba za geografskim istraživanjima, a ne, na primjer, u Kini. Pri tome se koristi komparacija Portugala s drugim europskim državama i Kine s Europom. Komparacija se vrši na temelju tehnoloških dostignuća, uloge vjere, trgovačkih djelatnosti, geografskog položaja i mitova o otvorenim morima. Također, autor se kratko osvrće na stanje u hrvatskim školskim udžbenicima u vezi s geografskim otkrićima i Portugalom.

Ključne riječi: Portugal, 15. stoljeće, geografska otkrića, Henrik Moreplovac, školski udžbenici, trgovina, Afrika, pomorska tehnologija, karaka, karavela, Kina, džunka, Tscheng Hwo, topništvo, dinastija Ming

Problem geografskih otkrića opsežan je i zahtijeva poznavanje većeg broja izvora te konzultiranje brojne literature. Da bi se fenomen geografskih otkrića mogao adekvatno objasniti, potrebno je poznavati dio povijesti zemalja koje su sudjelovale u njima, kao i onih koje su bile njihove inicijatorice. Iz tog smo razloga odlučili problem ovog rada usmjeriti na jednog od dvaju inicijatora geografskih otkrića – Portugal. To smo učinili kako bismo odgovorili na pitanja zašto je baš Portugal pokrenuo geografska otkrića i zašto je taj početni impuls nastao na prostoru Europe, a ne, na primjer, u Kini.²⁶⁷

Portugal u 15. stoljeću

Na početku bi valjalo iznijeti povijesni kontekst prije geografskih otkrića u Portugalu, iz portugalske perspektive. Portugal je uspio postići političku stabilnost već krajem 14. stoljeća pobijedivši Kastilju kod Aljubarrote 14. kolovoza 1385. godine. To je zaokruženo 1386. godine Windsorskim sporazumom kojim su Portugal i Engleska postali saveznici.²⁶⁸ O Bitki kod Aljubarrote António Sergio, portugalski intelektualac i političar 19. stoljeća, napisao je da je taj dan označio propast konjice Iberskog poluotoka i pobjedu

²⁶⁷ Zahvaljujemo na stručnoj pomoći i redakciji teksta prof. dr. sc. Zrinki Blažević i izv. prof. dr. sc. Hrvoju Gračaninu.

²⁶⁸ Birmingham, *Povijest Portugala*, 30.

staleža koji će potaknuti geografska otkrića. Sinovi Ivana I. (1385. – 1433.) i Philippe od Lancastera, koja je bila unuka Edwarda III., engleskog kralja, uveli su Portugal u početak njegova modernog razdoblja. Duarte je postao kralj i pridobio plemiće za potporu, Pedro je štitio gradove i poticao je razvoj trgovačkih aktivnosti u Lisabonu, a Henrik, zvan Pomorac, postao je zapovjednik vojnog Reda Krista (preimenovani templarski red) i položio temelje za portugalsko globalno carstvo. Nezakoniti sin Ivana I., Alfonso, oženio se kćeri svog vojnog zapovjednika čime je stekao golem broj posjeda dobivenih tijekom rata s Kastiljom. Oni su začetnici najbogatije portugalske obitelji vojvoda Braganza.²⁶⁹

Fernando I. (1345. – 1383.) odobrio je *Povelju prava* 1377. godine kojom je potaknuo rast trgovačke flote, a čiji su brodovi već plovili prema Normandiji, Španjolskoj, Mediteranu itd. Time je htio promovirati prekomorsku trgovinu. Ivan I. (1385. – 1433.) stabilizirao je državu postigavši mir na polju vanjske politike.²⁷⁰ On je potpisao Sporazum u Ayllónu 1411. godine koji je okončao neprestane incidente na granici Portugala i Kastilje. To je omogućilo usmjeravanje energije plemića u drugom smjeru, a ne isključivo prema unutardržavnim događajima.²⁷¹ Fernando I. i Ivan I., kao i Dinis I. (1261. – 1352.), koji je razvio kraljevsku i trgovačku mornaricu, zaslužni su za osvajanje Ceute 1415. godine. Upravo se taj čin uzima kao početak pomorsko-geografske ekspanzije Portugala.²⁷² Princ Henrik je u Ceuti stekao slavu, a taj je događaj simbolizirao i završetak portugalskog srednjeg vijeka koji je obilježen usmjerenošću prema europskom kontinentu, te početak razdoblja ekspanzije okrenute prema ostatku svijeta.²⁷³ Tad se Henrik Pomorac mogao posvetiti geografskoj ekspanziji svoje države prema morskim prostorima, po čemu je ostao zapamćen. Godine 1420. opremio je prvu ekspediciju koja je istražila obalu zapadne Afrike (vidi kartu 1). Izgleda da ga je na istraživačke pothvate motivirala želja da obrati na kršćanstvo njemu podložna afrička plemena. Zadnja ekspedicija koju je opremio Henrik Pomorac, a koja je krenula tek nakon njegove smrti, doprla je do Liberije. Ti su podvizi omogućili Portugalu postizanje monopola nad trgovinom zlatom i robljem na tom prostoru. Zasluga Henrika Pomorca pri pokretanju portugalske pomorske ekspanzije jest u tome što je predvodio financiranje prvih istraživačkih pothvata.²⁷⁴

²⁶⁹ Birmingham, *Povijest Portugala*, 30-31.

²⁷⁰ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 12.

²⁷¹ Newitt, *A History of Portuguese*, 17.

²⁷² Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 13-15.

²⁷³ Birmingham, *Povijest Portugala*, 32.

²⁷⁴ http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (6. 5. 2015.)

Pretpostavke za početak geografskih otkrića iz Portugala

Zašto je baš Portugal prvi pokrenuo geografska otkrića? U odgovoru na to pitanje može nam pomoći sagledavanje situacije u kojoj se našla Europa u 15. stoljeću (za Iberski poluotok vidi kartu 2). Tad je Portugal, zahvaljujući kraljevima koji su vodili agresivnu i ekspanzivnu pomorsku politiku, po pitanju geografske ekspanzije bio u prednosti ne samo nad Europom nego i nad Španjolskom kao glavnim rivalom. Tako će ostati sve do 1492. godine kad će Kolumbo stići do Amerike.²⁷⁵ Teritorijalna ekspanzija Europe (bar zapadne Europe, J. V.) započela je prije nego što se Portugal upustio u ta istraživanja. Tako Archibald Lewis tvrdi da je „od jedanaestog do sredine trinaestog stoljeća razvoj zapadne Europe gotovo klasičan primjer širenja granica“.²⁷⁶ Da bi potkrijepio svoju tezu navodi različita osvajanja Europljana tijekom 13. stoljeća – od Španjolske do Palestine.²⁷⁷ S početkom „krize“ oko 1250. godine prekinuti su ekspanzija i procvat (zapadne, J. V.) Europe. Politički gledano, to je značilo ponovno jačanje Granade, izbacivanje križara s Bliskog istoka, ponovno bizantsko osvajanje Carigrada 1261. godine i mongolsko osvajanje Ruske nizine. Zato možemo zaključiti da su geografska istraživanja i atlantska ekspanzija bila drugi, a ne prvi teritorijalni prodor Europljana. To je bio prodor koji je uspio zbog čvršće društvene i tehnološke osnove te intenzivnije motivacije glavnih kolonijalnih sila.²⁷⁸

Godine 1250., pa i 1350., rijetko tko je mogao pomisliti da će Portugal biti taj koji će pokrenuti geografska istraživanja.²⁷⁹ Kastilja je tad bila najstabilnija sila na poluotoku, a portugalski su se kraljevi borili da ne potpadnu pod vlast drugih država Iberskog poluotoka, osobito kastiljskih vladara. No, postojali su slučajevi u kojima su portugalski kraljevi težili stvaranju Iberske unije, odnosno povezivanju Portugala s Kastiljom. Takva su nastojanja okončana s portugalske strane kad je nezakoniti sin Petra I. 1385. godine postao kralj Ivan I. S novom dinastijom započela je centralizacija moći u rukama krune i uspješno je provedeno definitivno odvajanje Portugala od Kastilje.²⁸⁰ To je doprinijelo povećanju mogućnosti Portugala da pokrene geografska istraživanja.

²⁷⁵ http://history-world.org/iberian_golden_age.htm (6. 5. 2015.)

²⁷⁶ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 32.

²⁷⁷ Prema: Isto

²⁷⁸ Isto

²⁷⁹ Isto

²⁸⁰ <http://eh.net/encyclopedia/economic-history-of-portugal/> (10. 5. 2015.)

Promotrimo to sa stajališta motivacije i sposobnosti Portugala za takav pothvat. Motivacije su gotovo sigurno bile slične kao u ostalim europskim državama, iako su se neke od njih možda jače manifestirale u Portugalu. Čitajući hrvatske školske udžbenike²⁸¹ naići ćemo na tvrdnju da su istraživači tražili dragocjene metale i mirodije.²⁸² Takva tvrdnja je točna, ali treba imati na umu da to nije sve. Spomenimo da nismo zadovoljni načinom na koji se obrađuje tema tzv. Velikih geografskih otkrića u onim našim školskim udžbenicima koje smo pregledali. Svi podaci na koje možemo naići u njima su nedovoljni čak i za školsku razinu. Naime, geografska otkrića opisana su kao fenomen koji se primarno dogodio zahvaljujući razvoju brodogradnje, pomorstva i kartografije, prevladavanju straha od otvorenog mora i zbog Osmanlija koje su zapriječile put za Indiju pa su trgovci tražili novi put.²⁸³ To je sve rečeno u nekoliko rečenica uz krhka obrazloženja zašto su baš to najvažniji čimbenici za početak geografskih otkrića. Trebalo je dodati još neke čimbenike, npr. *reconquistu*²⁸⁴ i želju trgovaca za kontrolom Zlatne obale.²⁸⁵ Recimo i to da je o Portugalu napisano tek nekoliko rečenica uz spomen Henrika Moreplovca²⁸⁶ kao poticatelja geografskih istraživanja te uloge Portugala u kartiranju afričke obale i otkrića puta do Indije putovanjem Vasca da Game. Jedino što je spomenuto izvan tog konteksta jest Lisabon kao trgovačko središte i to samo u udžbeniku *Koraci kroz vrijeme II* (str. 187). Iako niti za Španjolsku nema puno više podataka, smatramo da je Španjolskoj dano prvenstvo nad Portugalom u smislu da se više ističu španjolski pothvati nego portugalski (npr. Kolumbova putovanja i Magellanovo putovanje). Nije dovoljno naglašena uloga Portugala u početku geografskih istraživanja s kraja 15. stoljeća. Spomenuta je tek njegova uloga u razvoju brodogradnje. Mislimo da se moglo dodati još nekoliko rečenica o ulozi arapske kulture, stabilnosti portugalske države koja je omogućila da Portugal bude prvi te o vlastelinskoj potrebi za novim zemljama. Toliko o

²⁸¹ Uzeli smo četiri primjera: Alfirević Talargić, Nikolina, Anita Budor Despot, *Koraci kroz vrijeme II - udžbenik iz povijesti za 2. razred gimnazije*, Zagreb: Školska knjiga, 2008., Alfirević Talargić, Nikolina, Anita Budor Despot, *Koraci kroz vrijeme II - pametna bilježnica iz povijesti za 2. razred gimnazije*, Zagreb: Školska knjiga, 2008., Petrić, Hrvoje, Gordan Ravančić, *Povijest 2. Udžbenik iz povijesti za 2. razred gimnazije*, 1. izd., Zagreb: Izdavačka kuća Meridijani, 2003. i Čokonaj, Emil, Hrvoje Petrić, Jakša Raguž, Gordan Ravančić, *Povijest 1. Svjetska i hrvatska povijest u starom, srednjem i ranom novom vijeku*, Samobor: Izdavačka kuća Meridijani, 2007.

²⁸² Alfirević Talargić i Budor Despot, *Koraci kroz vrijeme II*, 68.

²⁸³ Isto, 186-187.; Petrić i Ravančić, *Povijest 2*, 198-199.; Čokonaj et al., *Povijest 1*, 146.

²⁸⁴ Spomenuta je tek usput u potpoglavljima o „zemljama Pirinejskog Poluotoka“ (Alfirević Talargić i Budor Despot, *Koraci kroz vrijeme II*, 126.; Petrić i Ravančić, *Povijest 2*, 105.; Čokonaj et al., *Povijest 1*, 99.).

²⁸⁵ Tek je u dodatku udžbeniku *Koraci kroz vrijeme II*, tzv. „pametnoj bilježnici“ spomenuta potreba za „dragocjenim kovinama i mirodijama“ (Alfirević Talargić i Budor Despot, *Koraci kroz vrijeme II - pametna bilježnica*, 68.).

²⁸⁶ Osim u Čokonaj et al., *Povijest 1*, 99. u kojem o tome nema spomena.

hrvatskim školskim udžbenicima. Ne bismo dalje o tome jer bismo otišli predaleko od naše glavne teme. To je tema za zaseban rad.

U srednjem su vijeku kršćanska Europa i arapski svijet bili u simbiotskom odnosu kad govorimo o plemenitim metalima. Andrew Watson čak kaže da „u monetarnom smislu (...) te dvije regije valja tretirati kao jednu“.²⁸⁷ Europa je kovala srebrni novac, a Azija zlatni. Kako su cijene bile neuravnotežene, srebro je kolalo prema istočnim prostorima uzrokujući obilje u arapskom svijetu. Tako je došlo do situacije da izvoz srebra više nije mogao dovesti do uvoza zlata.²⁸⁸ Također, muslimani su preuzeli kontrolu nad istočnim karavanskim rutama, što je dovelo do povećanja cijena, a time i pada ekonomske moći u odnosu na Osmanlije. Zato je trebalo pronaći nove trgovačke putove.²⁸⁹

Godine 1252. Firenca i Genova iskovale su novi novac – od zlata. Jedan od važnih faktora koji je to omogućio bila je ekspanzija transsaharske trgovine zlatom u 13. stoljeću. Stoga Watson smatra da je u zapadnoj Europi između 1250. i 1500. godine nastupilo razdoblje sve veće ponude zlata na europskom tržištu.²⁹⁰ Ipak, plemeniti metali neprestano su odlazili iz Europe u Indiju i Kinu preko Bizanta i arapskog svijeta, iako se s vremenom nesrazmjer počeo smanjivati. Stoga je potražnja za nekovanim zlatom i srebrom u Europi ostala vrlo visoka. Između 1350. i 1450. godine u Srbiji i Bosni započeli su djelovati rudnici srebra koji su postali važnim izvorom srebra sve dok osmanski upad u drugoj polovici 15. stoljeća nije prekinuo njihove veze sa zapadnom Europom. Zato je, počevši od 1460. godine, porasla proizvodnja srebrne rude u srednjoj Europi i to zahvaljujući tehnološkim poboljšanjima. No to nije bilo dovoljno da zadovolji potražnju, pa je potraga za zlatom koje bi došlo pomorskim putevima (čime bi se izbjegli sjevernoafrički posrednici) bila jedan od razloga koji su poticali prve portugalske moreplovce za otiskivanje na pučinu.²⁹¹ U Europi je također postojala potreba za zapošljavanjem pojedinih grupacija stanovništva.²⁹² H. V. Livermore podsjeća na činjenicu da su upravo iberski kroničari tog doba prvi zapazili da je „zamisao o *reconquisti* u sjevernoj Africi potakla potreba za pronalaženjem korisnog zaposlenja za osobe koje su gotovo četvrt stoljeća živjele od pljačkaških pohoda preko granice“.²⁹³ Na temelju toga

²⁸⁷ Prema: Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*.

²⁸⁸ Isto, 33.

²⁸⁹ http://history-world.org/iberian_golden_age.htm (6. 5. 2015.)

²⁹⁰ Prema: Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*

²⁹¹ Isto, 33.

²⁹² Isto, 36.

²⁹³ Prema: Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*

možemo zaključiti da su Portugalci bili prirodno usmjereni prema istraživanju sjeverne Afrike. Dugi ratovi protiv Maura ostavili su traga u Portugalu u vidu održavanja specifične vjerske ideologije koja je inzistirala na obraćenju nevjernika ili njihovu uništavanju u Kristovo ime. Radi toga su Portugalci prekomorsku ekspanziju vidjeli kao sveti rat.²⁹⁴

Ključni je problem Europe bilo opadanje prihoda vlastelina u 14. i 15. stoljeću. M. M. Postan ponašanje engleskog plemstva u tom procesu okarakterizirao je kao „gangsterizam“.²⁹⁵ Oni su primjenjivali nezakonito nasilje u cilju povrata izgubljenih prihoda, a slično se dogodilo u Švedskoj, Danskoj i njemačkim zemljama. Ekspanzija je svakako spadala u oblik tog nasilja. Ako zemljoposjedničko plemstvo dobiva manje prihoda od zemlje, ono će se nastojati domoći što više zemlje iz koje će izvlačiti prihod i vratiti svoj dohodak na razinu društvenih očekivanja. Ako u tom kontekstu sagledamo ulogu Portugala kao začetnika geografskih istraživanja, zaključit ćemo da je plemstvo u drugim zemljama bilo sretnije nego portugalsko. Plemstvu drugih zemalja ekspanzija je bila lakša, udaljenosti manje i moglo je koristiti konje, a nije trebalo brodove. Portugalsko plemstvo, zbog geografskog položaja zemlje, nije imalo drugog izbora nego potražiti prostor za ekspanziju preko mora.²⁹⁶

Nije dvojbeno da je prekomorska ekspanzija bila povezana i s interesima trgovaca, kao i s interesima vladara. Za trgovce je to značilo profit, a za vladare osiguranje slave i prihoda za krunu. Ipak, vrlo lako je moguće da je početna motivacija iberskih pomorskih putovanja proizlazila u prvom redu iz interesa plemstva, osobito „mladih sinova“ bez zemlje. Trgovci su postali zagovornici prekomorske ekspanzije tek onda kad je prekomorska trgovačka mreža počela funkcionirati. Braudel tvrdi da je portugalsku ekspanziju mogla izazvati i prenapučenost. On, naime, tvrdi da je zapadno Sredozemlje bilo prenapučeno, o čemu svjedoče izgoni Židova, i kasnije, španjolskih Maura iz različitih mediteranskih zemalja.²⁹⁷ Za razliku od njega E. E. Rich smatra da je kao motivacija za ekspanziju u 15. i 16. stoljeću „mogućnost prelijevanja suvišnog stanovništva bila zanemariva“ i da je „suvišak stanovništva vjerojatno (jer može se raditi samo o vjerojatnosti) odlazio u rat ili u gradove“.²⁹⁸ Walerstein se djelomično slaže s Richom, ali se pita kako su oni koji su odlazili u gradove ili u rat preživljavali i opskrbljivali se svim

²⁹⁴ http://history-world.org/iberian_golden_age.htm (6. 5. 2015.)

²⁹⁵ Prema: Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*.

²⁹⁶ Isto, 36.

²⁹⁷ Isto

²⁹⁸ Prema: Isto

bitnim za život. S druge strane, istraživanje Colin McEvedy i Richarda Jonesa pokazalo je da su Portugal i Španjolska između 1400. i 1600. godine doživjeli dramatičan porast stanovništva. Populacija Španjolske povećala se s pet na osam i pol milijuna ljudi, a u Portugalu s 900 000 na 2 000 000.²⁹⁹ Stoga se može zaključiti da je višak stanovništva mogao biti dobar motiv za prekomorsku ekspanziju zemalja Iberskog poluotoka.

Wallerstein pak tvrdi da je Europa imala fizičkog prostora za još stanovnika (zbog velike kuge polovicom 14. stoljeća, J. V.) i da je mogla podnijeti i pozitivan prirodni prirast stanovništva. Taj je fizički prostor predstavljao dio problema koji je u povijesti dovodio do teritorijalnih ekspanzija, pa tako i u 15. i 16. stoljeću. Zemlja je predstavljala važan segment snage seljaštva, ali i jedan od vitalnih resursa za plemstvo, pa je stoga nedostatak zemlje bio jedan od važnih čimbenika opadanja prihoda vlastelina tijekom „krize“ vlastelinskog sustava. U takvim okolnostima svaka europska država mogla je reagirati na svoj način. Zapravo, plemstvu je najviše trebala poslušna radna snaga. I ne samo njima, nego i sve većoj građanskoj aristokraciji.³⁰⁰

Konačno, valjalo bi se zapitati može li se prekomorska ekspanzija objasniti „križarskim duhom“, odnosno potrebom za evangelizacijom. Nema sumnje da je kršćanstvo poprimilo osobito borben oblik na Iberskom poluotoku, gdje su etnički sukobi dugo vremena bili ujedno i vjerski. Uz to, kršćanstvo se na jugoistoku Europe našlo u defenzivi pred Osmanlijama. Stoga Chaunu tvrdi da je atlantska ekspanzija vrlo lako mogla biti odraz psihološke reakcije na te događaje.³⁰¹ Gotovo je sigurno da kršćanske aspiracije mogu objasniti mnoge odluke Portugalaca i Španjolaca, a možda dijelom i intenzitet njihova angažmana u geografskim istraživanjima i prekomorskim osvajanjima.³⁰² Kao primjer možemo navesti portugalsko osvajanje Ceute 1415. godine. Posjedovanje tog grada Portugalcima je otvorilo put prema novoj zemlji u Maroku, kao i prema saharскоj trgovačkoj ruti. Ipak, plemstvo je izgubilo početni interes za osvajanje novih zemalja u Maroku putem *reconquiste*, tako da je pokušaj nastavljanja vjerskog rata bio neuspješan. No ustrajanje na neprijateljskim odnosima prema islamskim zemljama i prevlast križarske ideologije na dvoru učinili su napuštanje Ceute nemogućim jer bi to značilo da

²⁹⁹ McEvedy i Jones, *Atlas of World*, 100-103.

³⁰⁰ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 36.

³⁰¹ Prema: Isto

³⁰² Isto, 37.

su portugalski kraljevi iznevjerili svoje poslanje – *reconquistu*.³⁰³ Ali, ne možemo tvrditi da su vjerski razlozi bili presudan faktor za prekomorsku ekspanziju iberskih zemalja.³⁰⁴

Tako smo se opet vratili na pitanje uloge Portugala u geografskim otkrićima. Kao jedan od odgovora na pitanje „Zašto Portugal?“ spomenuli smo posebnu zainteresiranost upravo te zemlje za rješenje problema opće krize vlastelinskih prihoda geografskim istraživanjem Atlantika, ali Wallerstein smatra da to ne može biti dovoljno uvjerljiv razlog.³⁰⁵ Zato se valja zapitati kakve su bile mogućnosti Portugala da učini takav pothvat. Wallerstein postavlja zanimljivo pitanje: „Zašto je Portugal od svih europskih država bio najsposobniji da izvrši početni prodor?“. Ono što možemo zasigurno ustvrditi jest da je položaj države na Atlantiku, u blizini Afrike, uvjetovao taj prodor.³⁰⁶ Mala portugalska država praktički je bila izolirana od ostatka Europe, a prvi susjedi bili su joj Španjolci s kojima nije bila u dobrim odnosima. Jedini izbor bio joj je okretanje prema Atlanku.³⁰⁷ Ako uzmemo u obzir da je došlo do postepenog prijelaza europske trgovine s Mediterana na atlantsku obalu, postaje očito da je Portugal bio dobro geografski pozicioniran da bude prvi koji će krenuti u prekomorsku ekspanziju.³⁰⁸ Imajući na umu portugalsku kolonizaciju atlantskih otoka i istraživanje zapadne obale Afrike, postaje jasno da je Portugal izvrsno iskoristio svoj geostrateški položaj. Također, činjenica je da su oceanske struje bile takve da je, s obzirom na tehnologiju tog vremena, bilo najlakše krenuti na pomorsko putovanje iz portugalskih luka (kao i onih u jugozapadnoj Španjolskoj). Uz to, Portugal je bio zemlja s bogatim iskustvom u trgovini s udaljenim krajevima. Portugalu je logika njegove geohistorije nametala atlantsku ekspanziju kao najrazumniji trgovački pothvat za državu.³⁰⁹

Nije samo geografski položaj natjerao Portugal da se okrene Atlantiku. Bila je to i glad jer je zemlja za obrađivanje bila jako loše kvalitete i nije više mogla prehraniti stanovništvo. Uz to, velika epidemija kuge polovicom 14. stoljeća smanjila je broj stanovništva, što je uz glad doprinijelo odlasku preživjelih u nepoznato u potrazi za novim tлом i boljim životom. Kao motiv prekomorske ekspanzije treba spomenuti i *reconquistu*, odnosno želju Portugala da proširi afričke posjede i utvrdi dokle se islam proširio na jug

³⁰³ Newitt, *A History of Portuguese*, 19.

³⁰⁴ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 37.

³⁰⁵ Isto

³⁰⁶ Isto

³⁰⁷ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 13.

³⁰⁸ http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (10. 5. 2015.)

³⁰⁹ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 37-38.

(usp. str. 125-126). Ne smijemo zanemariti i želju Portugalaca da dođu do mitskog kralja Etiopije Prestera Joãoa³¹⁰ (Prezbiter Ivan, J. V.) koji je trebao pomoći kršćanskoj braći u borbi protiv islama.³¹¹

Treba spomenuti i ulogu talijanskih trgovaca u poticanju prekomorske ekspanzije Portugala. Iako Lisabon (vidi prilog 1) nije bio ravan Mlečanima ili Đenovljanima, istraživanja su pokazala da je imao značajnu ulogu u trgovačkoj tradiciji i da je vjerojatno bio gotovo jednak sjevernonjemačkim gradovima. Ako bismo tome pridružili raspoloživost kapitala, dobili bismo cjelovitiju sliku. Đenovljani su rano počeli ulagati u trgovačke pothvate na Iberskom poluotoku i poticati Portugalce i Španjolce na prekomorsku ekspanziju. Krajem 15. stoljeća Đenovljani su davali Španjolicima prednost u odnosu na Portugalce. Razlog su našli u tome što su se Portugalci već mogli riješiti đenoveškog pokroviteljstva i tutorstva te se uključiti u diobu trgovačkog profita.³¹² Iz tih razloga Verlinder Italiju naziva „jedinom stvarno kolonizirajućom nacijom srednjeg vijeka“.³¹³

Trgovci iz Genove i Pise pojavili su se u Kataloniji u 12. stoljeću, a u Portugalu u 13. stoljeću, što se uklapa u nastojanje Talijana da privuku stanovnike Iberskog poluotoka u „međunarodnu“ trgovinu svog vremena. Došavši na Iberski poluotok, Talijani su vrlo brzo postali inicijatori u portugalskim i španjolskim kolonizatorskim aktivnostima jer su imali priliku zauzeti ključne položaje na poluotoku. Već 1317. godine Lisabon je postao veliko središte đenoveške trgovine. Krajem 14. i početkom 15. stoljeća trgovci se počinju žaliti na pretjerano uplitanje Talijana u maloprodajne aktivnosti u kraljevstvu, što je ugrozilo položaj portugalskih trgovaca. Rješenje se našlo u tome da su se Talijani asimilirali brakovima i postali aristokrati i zemljoposjednici u Portugalu i na Madeiri.³¹⁴

Postojao je još jedan aspekt trgovačke privrede koji je pridonio većoj poduzetnosti Portugala u odnosu na druge zapadnoeuropske države. Portugalsko je poduzetništvo bilo usredotočeno na veze s islamskom zonom Sredozemlja. Stoga je portugalska privreda bila više monetarna, a njegovo je stanovništvo bilo urbaniziranije. Prednost Portugala treba tražiti i u snazi državnog aparata, po čemu se Portugal uvelike razlikovao od ostalih zapadnoeuropskih zemalja 15. stoljeća. Dok su druge države bile zaokupljene unutrašnjim

³¹⁰ Ovo je bilo viđenje Portugalaca o položaju kraljevstva Prezbitera Ivana. Zapravo se njegovo kršćansko kraljevstvo nalazilo negdje u Aziji (ne znamo točno gdje).

³¹¹ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 13.

³¹² Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 37.

³¹³ Prema: Isto

³¹⁴ Isto

ratovima, u Portugalu je bio mir. Stabilnost države stvorila je klimu u kojoj su poduzetnici mogli djelovati uspješno i poticala je plemstvo da nalazi oduška na drugim stranama, a ne u unutardržavnim ili unutareuropskim ratovima. Stabilnost je bila presudna jer je država mogla biti glavni poduzetnik. Takva je država mogla usmjeriti energiju prema profitabilnim trgovačkim aktivnostima.³¹⁵

Kruna kao institucija odigrala je važnu ulogu u povećanju ekonomskih aktivnosti. Od 13. stoljeća vladari počinju pokazivati povećani interes za dobro organiziranu ekonomiju koja će biti sposobna stvoriti dobru bazu za poreze. Monetarne reforme, fiskalne reforme, privlačenje stranih trgovaca (ponajprije Đenovljana) i promocija lokalnih sajмова i trgovišta dovela je do toga da su portugalski vladari povećali svoj interes za stvaranje pogodne klime za ekonomske aktivnosti. Portugalski kraljevi, iako su dali poticaj ekonomiji, i dalje su vladali prilično arbitrarno te su jednom svojom lošom odlukom mogli sav razvoj ekonomskih aktivnosti učiniti beskorisnim i time upropastiti sav trud prijašnjih vladara.³¹⁶ Uz to, portugalski su kraljevi bili živo zainteresirani za početak geografske ekspanzije jer su u njoj vidjeli mogućnost rješavanja financijskih problema. Između ostalog, trebali su nečim odvratiti pozornost stanovništvu od svoje vladavine, koja bi inače bila podložna analizi i propitivanju. Zato su portugalski kraljevi davali posebne porezne privilegije i osnivali posebne fondove sa svrhom zaštite ulaganja brodovlasnika i brodograditelja.³¹⁷

Uz zemlju kao prvi mamac za širenje u Afriku, drugi mamac bilo je zlato. Diljem islamskog i kršćanskog svijeta bilo je poznato da znatan dio zlata u Sredozemlje dolazi iz zapadne Afrike preko marokanskih pustinjskih karavana. Portugalski su trgovci željeli osvojiti pustinjske sajmove sjeverne Sahare i zavladati europskim dotokom zlata kao što su to učinili Almoravidi u 11. stoljeću. Unatoč vojnim pothvatima, Portugalci nisu mogli osvojiti Maroko koji bi poslužio kao odskočna daska za daljnja osvajanja. Njihova se gospodarska špijunaža usavršila pa su polako počeli kružiti rubom Sahare u potrazi za alternativnim pristupom rudnicima. Do 60-ih godina 15. stoljeća počeli su kupovati zlato u Senegal, a dvadeset godina poslije stigli su do Zlatne Obale (d. Gana) i izgradili snažno utvrđenu trgovačku ispostavu São Jorge da Mina.

³¹⁵ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 38.

³¹⁶ <http://eh.net/encyclopedia/economic-history-of-portugal/> (10. 5. 2015.)

³¹⁷ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 14.

Dio zlata koji je prije prenošen devama, Portugalci su prevozili morem. Trgovina je bila kraljevski monopol pod upravom ureda u lisabonskoj luci. Portugalu je ta trgovina ubrzo počela donositi dotad neviđene količine zlata, čak do pola tone godišnje. Višim slojevima lisabonskog građanstva i onima koji su o njima ovisili pogodovala je kolonijalna ekspanzija pa su oni davali svoju punu potporu princu Pedru u doba previranja koja su zahvatila portugalsku politiku nakon što je princ Pedro, nakon smrti brata, kralja Duartea, postao regent. Suprotstavljena dvorska frakcija zemljoposjednika bila je nešto manje oduševljena usponom građanstva pa je princu uspjela oduzeti titulu regenta, a on je u tom metežu izgubio i život. U trgovini s Afrikom došlo je do zatišja sve dok plemići nisu shvatili kako bi se i oni mogli okoristiti novim imperijalizmom. Jedna od velikih ekonomskih slabosti imanja na portugalskom jugu bio je nedostatak radne snage. Vitezovi koji su napali Maroko stoga su rado otimali žene i djecu te hvatali ratne zarobljenike koje su mogli prodavati kao robove latifundijima u nizinama ili starim plantažama voća u Algarveu (pokrajina u Portugalu). Pomorski trgovci iz Lagosa spremno su se posvetili hvatanju robova.³¹⁸

Zašto Portugal i zašto Europa?

Zašto Portugal? On je jedini od europskih država maksimizirao volju i mogućnosti za geografsku ekspanziju. Europi je trebalo mnogo toga: veća teritorijalna baza, zlato i srebro, začini, bjelančevine, hrana, poslušnija radna snaga itd. U Europi nije postojala nijedna središnja politička snaga ili institucija koja bi radila na ostvarenju tih ciljeva. Odluke su donosile grupe ljudi koje su se rukovodile vlastitim interesima. Portugal je pak „posao otkrivanja“ otvorio brojnim grupacijama: državi, plemstvu, trgovcima (domaćim i stranim), pa i gradskom radništvu (osobama koje žive od vlastitog rada). Za malu državu poput Portugala kolonijalna ekspanzija predstavljala je najvjerojatniji put za ekspanziju prihoda i stjecanje slave.

Između ostalog, Portugal je možda bio jedina europska zemlja koju početkom ranog novog vijeka nisu slabili unutarnji sukobi. Portugal je kakvu-takvu stabilnost postigao najmanje sto godina prije Španjolske, Francuske i Engleske. Stabilnost je ponukala plemstvo na djelovanje. Suočeni s financijskim teškoćama, slično kao i plemstvo u drugim

³¹⁸ Birmingham, *Povijest Portugala*, 32-34.

europskim zemljama, portugalski plemići nisu imali mogućnost za međusobno ratovanje koje bi ih odvratilo od vanjske politike i u slučaju pobjede im osiguralo financijsku dobit. Nisu se mogli nadati niti internoj kolonizaciji koja bi im poboljšala financijski status pošto je Portugalu nedostajalo zemlje. Zbog toga su portugalski plemići bili naklonjeni geografskim istraživanjima koja bi omogućila prekomorsku ekspanziju i nudili su svoje mlade sinove kao vođe tih ekspedicija.³¹⁹ Ipak, Portugal svoj uspjeh nije dugovao zemlje gladnim barunima i vitezovima, nego gradskom stanovništvu Lisabona i Lagosa, cvatućih gradova pod zaštitom princa Pedra.³²⁰

Interesi građanstva i plemstva su se poklopili. Građanstvo je nastojalo prijeći granice malog portugalskog tržišta, i bilo je spremno angažirati se u intenzivnijoj trgovačkoj djelatnosti zahvaljujući svom dugogodišnjem sudjelovanju u međunarodnoj trgovini kao i iskustvu stečenom u posredničkoj trgovini između islamskog Sredozemlja i Europe. Ako nisu imali vlastiti kapital, lako su ga mogli naći kod Đenovljana koji su zbog rivalstva s Venecijom bili spremni financirati Portugalce.³²¹ Isto tako, potencijalni sukob koji je mogao izbiti između domaćeg i stranog građanstva ublažen je spremnošću Đenovljana da se s vremenom asimiliraju među Portugalce. Geografska istraživanja i trgovačke aktivnosti koje su ona pokrenula pružili su mogućnost zaposlenja za poluurbano stanovništvo, od kojih je značajan dio pobjegao u gradove zbog pojačane eksploatacije, što je rezultiralo minimalizacijom mogućnosti unutrašnjih nereda. Povrh svega, Portugal je imao najpovoljniji geografski položaj za pokretanje ovakvog pothvata. Najpovoljniji jer je izbačen prema Atlantiku i Africi, a uz njegovu obalu teku povoljne oceanske struje.³²²

Međutim, Portugal mnogo duguje muslimanskim učenicima. Oni su Portugalu donijeli znanost i obrazovanje. Arapski prijevodi antičkih grčkih filozofa i matematičara pomogli su njihovu novom otkrivanju u Portugalu. Astrolabi i kompasi počeli su se koristiti za lakšu navigaciju na otvorenom moru i za izrade karata. Muslimansko iskustvo u gradnji brodova, prilagođeno otvorenom moru Indijskog oceana, bilo je od velike koristi i za plovidbu na Atlantiku. Arapski stručni izrazi počeli su se upotrebljavati u brodogradnji i arhitekturi. U muslimanskom je Portugalu lokalni jezik ostao latiniziran, ali stručni izrazi za biljke i alate, mjere, kola i oklope posuđeni su iz arapskog.³²³

³¹⁹ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 38.

³²⁰ Birmingham, *Povijest Portugala*, 32

³²¹ Wallerstein, *Suvremeni svjetski sistem*, 38.

³²² Isto, 39.

³²³ Birmingham, *Povijest Portugala*, 24.

Da bi se Europa, a s njom i Portugal, mogla upustiti u geografsku ekspanziju, trebala je svladati Atlantik. Ali, europski mornari nisu imali iskustva u pučinskoj plovidbi. Rani podvizi Vikinga bili su zaboravljeni. Da bi ih obnovila, Europa se morala okrenuti aktivnijoj ekonomskoj aktivnosti, ujediniti tehnologije sjevera i juga, upoznati kompas, portulane i, prije svega, svladati strahove od otvorenog mora. Portugalski su istraživači stigli na Madeiru 1422. godine, na Azore 1427. godine. Oni slijede liniju afričkih obala. Stići do Rta Bojador jednostavno je, ali povratak je težak zbog suprotnih vjetrova, osobito sjevernog pasata. Najveću je teškoću predstavljalo upuštanje u prekomorsku pustolovinu, odnosno „baciti se u ponor“, kako glasi tadašnji francuski izraz u poeziji. Bio je to neuobičajeni podvig koji je iziskivao smjelost. „Dobro se zna“, pisao je francuski pravnik, politički mislilac, filozof, povjesničar i ekonomist Jean Bodin u 16. stoljeću, „da su se portugalski kraljevi, ploveći pučinom „dokopali“ najvećih bogatstava Indije i ispunili Europu blagom Istoka“. Za Mediterance, koji su obično išli od jedne lučke krčme do druge, upustiti se u pustolovinu značilo je ići najviše od Rodosa do Aleksandrije: četiri dana putovanja otvorenim morem, ako sve ide kako treba. Ipak, najljepši put u ravnoj liniji pomorskim prostorima Europe u vrijeme prije karavele i u vrijeme stare navigacije, bilo je putovanje od Iberskog poluotoka do početka kanala La Manche i obratno. Ono je uključivalo dramatična iznenađenja olujnog Gaskonjskog zaljeva i velikih valova Atlantika. Kad Ferdinand 1518. godine napušta brata Karla V., brodovlje koje ga odnosi iz Lareda promašilo je ulaz u kanal La Manche i našlo se u Irskoj. Svladavanje Gaskonjskog zaljeva sigurno je stoljećima služilo za naukovanje o plovidbi otvorenim morem, koje je možda (uz nekoliko drugih) bilo uvjet za geografsku ekspanziju u svijet.³²⁴

Portugalci su usavršili neke brodske instrumente koji su se već početkom 15. stoljeća koristili na portugalskim brodovima kao dio standardne opreme. U tome ključnu ulogu ima 1434. godina kad se portugalski navigator i istraživač Gil Eanes odlučio na putovanje oko Rta Bojador. Bilo je to južnije negoli je ijedan talijanski brod ikad plovio i povratka nije bilo. Dotad je oko tog rta poslano 20-ak ekspedicija, a one koje su prešle rt nikad se nisu vratile. Najveći je problem moreplovcima predstavljalo to što su niz vjetar morali ploviti pod kutom od 67° kako bi dosegli najveću brzinu s tadašnjim jedrima. Iz tog je razloga brodove bilo veoma teško okrenuti na bilo koju stranu i zato se javila potreba za novim brodovima. Bile su to karavele.³²⁵

³²⁴ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 441-443.

³²⁵ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 19.

Tome je prethodilo uvođenje latinskog jedra. Arapi su ga „uvezli“ u Europu, iako je ono izvorno bilo indijsko, podrijetlom s Omanskog mora, gdje su ga muslimani zatekli. Bio je potreban ovaj povijesni korak da bi se trokutasto jedro usvojilo na Mediteranu postavši kasnije njegovim simbolom. Nije nimalo čudno što trokutasto jedro susrećemo u Portugalu koji je bio pod jakim utjecajem arapskog svijeta.³²⁶ On je bio u kontaktu s arapskim trgovcima preko kojih je latinsko jedro i dospjelo u Portugal.³²⁷ Na Mediteranu je bilo otpora uvođenju latinskog jedra i zato se u upotrebi dugo zadržalo četvrtasto jedro. Na sjeveru Europe, gdje se već prije 13. stoljeća dogodio snažan pomorski preporod, četvrtasto je jedro ostalo pravilom. Izuzetno čvrst brodski trup bio je izrađen od dasaka koje su prekrivale jedna drugu kao crjepovi na krovu (preklopna oplata) i bio je opremljen aksijalnim kormilom kojim se moglo upravljati iz unutrašnjosti broda, koje stručnjaci nazivaju krmena statua.

Trgovačka putovanja najprije će suprotstaviti nordijsku i mediteransku mornaricu, a zatim će ujediniti njihove karakteristike. Od 1297. godine, kad se dogodilo prvo trgovačko putovanje u Burges, đenovške *nave* (veliki mediteranski brodovi, J. V.) izravno će prisvojiti najbolje karakteristike sjevernjačkog broskog prometa. Razvoj Lisabona u 13. stoljeću jest takav da malo po malo usvaja lekcije o jednoj ekonomiji koja je aktivna, pomorska, periferna i kapitalistička.³²⁸ Njegova ekonomija doživjela je prosperitet, što je ohrabrilo portugalske brodovlasnike i trgovce da putuju do nizozemskih luka. Nalazimo ih i u Engleskoj te hanzeatskim gradovima i na obalama Francuske. Isto tako, u atlantskim lukama Iberskog poluotoka bilo je mnogo trgovaca sa sjevera.³²⁹ Zahvaljujući tim kontaktima dugi mediteranski brodovi poslužili su kao model mornaricama sjevera i ponudili su im dragocjena latinska jedra. Zahvaljujući nizu posrednika, preklopna konstrukcija sa sjevera, a osobito krmena statua koja omogućuje bolje iskorištavanje vjetra, malo-pomalo su se ustalile u mediteranskim brodogradilištima. Portugalska karavela koja nastaje oko 1430. godine rezultat je tog spoja.³³⁰

Karavela je mali jedrenjak s preklopnom oplatom, ima krmenu statuu, tri jarbola, dva četvrtasta i jedno latinsko jedro (vidi prilog 2). Ono se pruža uzduž broda i premda je u nerazmjeru prema križu koji ga nosi (križ je viši i duži na jednoj strani), omogućava

³²⁶ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 439.

³²⁷ http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (10. 5. 2015.)

³²⁸ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 439.

³²⁹ Newitt, *A History of Portuguese*, 9.

³³⁰ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 439-440.

lakše upravljanje i usmjeravanje broda. Četvrtasta jedra postavljena uzduž broda imaju funkciju hvatanja stražnjeg vjetrova. Nakon što bi iz Atlantika stigli do Kanarskih otoka, karavele i drugi europski brodovi ostavili bi trokutasta jedra i razapeli četvrtasta. Od Kanarskih otoka pasatni vjetar puše neprekidno sve do Antila.³³¹ Karavelu je koristio i Gil Eanes koji se uspješno vratio u Portugal. Dugačka tridesetak metara, lakša od sto tona i relativno ravnog dna, karavela je bila savršena za obalne ekspedicije. Tako konstruirana, karavela je mogla poći na put s manjom posadom, ponijeti dovoljnu količinu oružja i što je bilo najvažnije, moglo se ploviti i suprotno od vjetrova.³³²

Povjesničari su vjerovali da karavela ne duguje uspjeh toliko svojim jedrima i kormilu, koliko svom plitkom gazu koji joj je omogućavao da istražuje obale i ušća rijeka. Osim toga, smatrali su da karavela uspjeh duguje i činjenici da je mali brod i da je njegovo naoružavanje bilo relativno jeftino. No, to bi značilo umanjiti njezinu važnost.³³³ Nešto kasnije karaveli se pridružila karaka. Slična karaveli, bila je veća, teža i nosivost joj je bila veća. Stoga je karaka imala ključnu ulogu u preokooceanskoj trgovini, osobito kad je Portugal uspostavio redovite linije s Indijom.³³⁴ Sagrađivši nove brodove, Portugalci su ih opremili topovima. Tako su karavele i karake počele služiti i za potapanje neprijateljskih brodova. One su mogle potopiti neprijateljski brod bez približavanja i razoriti obalnu obranu. To je bio razlog zašto se kineske džunke nisu mogle nositi s mobilnošću i vatrenom moći europskih brodova.³³⁵

Osim inovacija u brodogradnji, nautička škola u Sagresu usavršila je i navigacijske instrumente – astrolab i kvadrant. Kvadrant su pojednostavili, a da nije ništa izgubio na funkcionalnosti. Pomorski stručnjaci iz Sagresa riješili su i problem s kompasom. Naime, u 15. stoljeću kompas je bio standardni dio nautičke opreme, ali je postojao problem kako mjeriti sjever ako nema demagnetizacijske igle, pošto je ona služila da kompas pokaže sjever negdje u smjeru kanadskog Arktika. Od 1530. godine portugalski su pomorci bili sposobni mjeriti točku odstupanja lažnog od pravog sjevera. Portugalci su se u plovidbi koristili i portulanima. Portugalski su kartografi na njih ucrtali meridijansku liniju koja je predstavljala točku na kojoj se počinjalo ploviti po geografskoj širini. Ona je ujedno olakšavala i plovidbu pomoću kompasa. S vremenom su se mape u portugalskim

³³¹ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 434-439.

³³² Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 19.

³³³ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 446.

³³⁴ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 20.

³³⁵ http://history-world.org/iberian_golden_age.htm (10. 5. 2015.)

portulanima počele crtati s mrežom linija koje su olakšavale orijentaciju uz korištenje kompasa. Pedro Reinal bio je prvi koji je nacrtao skalu geografske širine na prvom meridijanu i tako je započeo mjerenje geografske širine. Godine 1506. na Madeiri je bila nacrtana nulta točka geografske širine i ona je više od 300 godina ostala nultom točkom geografske širine. Nakon toga moglo je započeti kolonijalno širenje Portugala.³³⁶

Europski su se promatrači i pomorci pitali zašto se samo Europa upušta u istraživačke pustolovine u razdoblju od 16. do 18. stoljeća, premda su Kina i Japan također u to doba imali jake mornarice.³³⁷ Premda ne postoji konačan odgovor na to pitanje, valjalo bi istražiti što je tome moglo biti uzrokom.³³⁸ Godine 1577. kapetan O. Mendera objašnjava: Kinezi „se boje mora, kao ljudi koji nisu navikli na pustolovine“. Na Dalekom istoku također se putovalo od jedne do druge lučke krčme, kao na Mediteranu. Plemić Rodrigo Vivero, putujući u 16. stoljeću kao kapetan unutrašnjim vodama Japana između Osake i Nagasakija (12 do 15 dana), kaže „da se na moru gotovo svake noći spava na kopnu“. Kinezi imaju istu prednost kao i Grci. Njihova mora sliče Mediteranu zbog skućenosti granica i brojnih otoka. Također, treba uzeti u obzir da usavršavanje navigacije kod Europljana potječe iz istog razdoblja u kojem su ih njihove strasti i potrebe nagnale da poduzmu duga putovanja po oceanu. Zato je pučinska plovidba „ključ“ za „Sedam svjetskih mora“.³³⁹

Europa je mogla započeti svoju ekspanziju zahvaljujući portugalskom usavršavanju brodogradnje i navigacije.³⁴⁰ Međutim, to ni u kom slučaju ne znači da isto nisu bili kadri učiniti Kinezi ili Japanci. Ljudi koji su utrli put geografskoj ekspanziji Europe nisu bili ni bogati ni brojni u usporedbi s Kinom koja je bila najmoćnija, najbogatija i najciviliziranija država svijeta tog vremena. Kinesko je Carstvo bilo trgovački orijentirano i redovito je slalo brodove na daleka trgovačka putovanja (iako je od 13. stoljeća to bilo ograničenog tipa, J. V.). Kineski brodovi brojali su tisuće članova posade. Muslimani su također bili aktivni trgovci diljem Istoka.³⁴¹ Premda nisu posjedovali potrebnu tehnologiju, pojedinci su također uspijevali u pomorskim pothvatima.

Portugalskom kormilaru koji je tvrdio kralju Ivanu II. da se od Mine može vratiti „s bilo kakvom lađom u dobrom stanju“ vladar je naredio da šuti, zaprijetivši mu da će ga

³³⁶ Bebek, *Kolonijalna ekspanzija*, 21.

³³⁷ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 443.

³³⁸ http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (10. 5. 2015.)

³³⁹ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 443.

³⁴⁰ http://press.princeton.edu/chapters/haywood/s4b_9519.pdf (10. 5. 2015.)

³⁴¹ http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (10. 5. 2015.)

baciti u tamnicu ako bude govorio. Godine 1535. Diego Botelho, kasnije guverner Brazila, vratio se iz Indije običnom malom galijom koju je portugalski kralj odmah dao zapaliti. Zabilježena je i pustolovina japanske džunke koja je 1610. godine na trošak vlasnika došla od Japana do Acapulca u Meksiku. Vratila je Rodriga Vivera i njegove drugove brodolomce kojima su Japanci poklonili brod. Istina, posada je bila europska, ali druge dvije džunke s japanskom posadom kasnije su napravile isto. Džunka je tehnički bila opremljena za plovidbu pučinom zbog čega je samo tehnološko objašnjenje europske pomorske premoći nedostatno.³⁴² Između ostalog, europsko brodovlje je na početku 15. stoljeća bilo inferiorno onom koje su koristili Arapi i Kinezi. No Europljani su brzo svladali pomorsku tehnologiju i uspostavili dominaciju na 200 godina.³⁴³

Trebalo je „imati potrebu“ za zapadnom Afrikom. Muslimani je nisu imali jer su kontrolirali trgovinu zlatom, a Daleki istok imao je određeni strah od nepoznatog. Prednost Zapada bila je u činjenici da mu je svijet bio potreban, da je osjećao potrebu da izađe iz svog skućenog prostora. Ništa ne bi bilo moguće bez ekonomskog razvoja zapadnoeuropskih gradova. Oni su bili motor bez kojeg bi tehnika bila nemoćna. To ne znači da je novac, kapital, bio ključan faktor koji je omogućio pučinsku plovidbu. Naprotiv, Kina i Arapi su u to vrijeme društva koja su tad također posjedovala kolonije. U usporedbi s njima, Zapad je još uvijek bio „u povojima“. Važna je činjenica da od 13. stoljeća dugotrajan pritisak potiče ekonomski život Europe i preobražava čitavu psihologiju zapadnog svijeta. Ono što povjesničari nazivaju glađu za zlatom ili glađu za svijetom ili glađu za začinima, pratile su neprekidne tehnološke inovacije, neprestano traganje za novitetima i korisnim primjenama tehnoloških inovacija, da bi se istodobno osiguralo olakšanje i najveća djelotvornost njihova truda. Gomilanje praktičnih izuma koji otkrivaju svjesnu volju za gospodarenjem svijetom, povećano zanimanje za sve što je izvor energije, daju Europi, mnogo prije njezina globalnog uspjeha, njezin pravi identitet i obećanje njezine nadmoći u budućnosti.³⁴⁴

Pučinska navigacija stvorila je „asimetriju“ na svjetskoj razini, i tako postala privilegijom Europe. Ovo nas dovodi do pitanja: „Zašto pučinsku navigaciju nisu usvojile i ostale svjetske pomorske civilizacije?“. U načelu sve su mogle sudjelovati u natjecanju, a ostala je samo Europa. To još više iznenađuje ako se na umu ima da su pomorske

³⁴² Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 445-447.

³⁴³ http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (10. 5. 2015.)

³⁴⁴ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 447-448.

civilizacije oduvijek bile međusobno povezane i da su njihovi brodovi plovili Starim svijetom u neprekidnoj liniji od europskog Atlantika do Indijskog oceana, Indonezije i graničnih mora Pacifika. Jean Poujade smatra da su Mediteran i Indijski ocean jedinstvena morska površina koju naziva „indijskim putem“.³⁴⁵

„Indijski put“ bio je plovna osovina Starog svijeta, a pružao se od Baltika i La Manchea do Pacifika. „Sueski kanal“ nije predstavljao crtu razdvajanja između Mediterana i Indijskog oceana jer je jedan ogranak Nila dosezao Crveno more i tako ga povezivao s Mediteranom (kanal Néchao).³⁴⁶ Oplovljavanje Vasca da Game oko Afrike 1498. godine nije prekinulo ovo staro zajedništvo Europe i Indijskog oceana, nego mu je dodalo novi plovni put. Iako su kineske džunke bile superiornije europskom brodovlju (jedra, kormilo, trup broda s nepropusnim odjeljcima, kompas već u 11. stoljeću, izvanredna veličina njihovih plovnih tijela od 14. stoljeća), one ipak stižu tek do Japana, a na jugu ne prelaze Tonkinški zaljev. Od Da Nanga su se pojavljivali osrednji indonezijski, indijski ili arapski brodovi s trokutastim jedrima, ploveći do udaljenih obala Afrike. Tome je razlog činjenica da su pomorske granice civilizacije jednako čvrste kao i njihove kontinentalne granice.³⁴⁷

Unatoč svim prednostima koje je imala Europa, činjenica je da su Kinezi poduzeli nekoliko istraživačkih pohoda, i to dvjesto-tristo godina prije Europljana. Od 11. stoljeća Kinezi su upotrebljavali kompas, od 14. stoljeća gradili su „velike džunke s četiri mosta, podijeljene na nepropusne odjeljke, opremljene s četiri do šest jarbola koji mogu nositi dvanaest velikih jedara i tisuću ljudi“³⁴⁸ (vidi prilog 3), pa kao takvi djeluju kao takmaci bez premca. Pod vladavinom južnih Songa (1127. – 1279.) Kinezi su istisnuli arapsko brodovlje iz trgovine Kineskim morem. U 15. stoljeću kineski odredi ostvaruju začuđujuća putovanja koja su predvođena velikim eunuhom Čeng Hvoom (Tscheng Hwo), muslimanom koji je rodom iz Hunana (Yunnan). On je vodio prvu ekspediciju u Indoneziju (1405. – 1407.) koja se sastojala od 62 velike džunke. Druga ekspedicija (27 000 ljudi, 48 brodova, 1408. – 1411.) završava osvajanjem Cejlona (Ceylon), a treća osvajanjem Sumatre. Četvrta (1417. – 1419.) i peta (1421. – 1422.), pacifističke prirode, završile su razmjenom darova i ambasadora u Indiji, i stigle su sve do Arabije i obala Abesinije. Šestoj je cilj bilo odnijeti carsko pismo vladaru Palembanga na Sumatri. Sedma, i posljednja,

³⁴⁵ Prema: Braudel, *Strukture svakidašnjice*.

³⁴⁶ Taj „Sueski kanal“ radio je još u vrijeme Luja IX. Svetog i malo kasnije je zasut. Unatoč tome, tjesnacem su prolazili ljudi, životinje i lađe u dijelovima.

³⁴⁷ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 439-440.

³⁴⁸ Isto, 440.

polazi iz luke Long Van (Long Wan) 19. siječnja 1431. godine. Ostatak godine flota se usidrila u najjužnijim lukama Če Kianga (Tché Kiang) i Fu Kiena. Godine 1432. putovanje se nastavlja preko Jave, Palembanga, poluotoka Malake (Malacca), Cejlona, Kalkute i na kraju stiže do Ormuza, gdje flota 17. siječnja 1433. godine iskrcava kineskog veleposlanika muslimanskog podrijetla, koji je možda stigao do Meke. Flota se vratila u Nanking 22. srpnja 1433. godine. Nakon toga nema poznatih putovanja. Kina dinastije Ming morala se suprotstaviti sve većoj opasnosti koju su predstavljali nomadi sa sjevera. Prijestolnica se iz Nankinga preselila u Peking (1421. godine). Stoga su prekinute pomorske ekspedicije, a na to su vjerojatno utjecaje i dvorske intrige koje su ih sprječavale. Ipak, mogli bismo zamisliti što bi donijela eventualna ekspanzija kineskih džunki prema Rtu dobre nade ili bolje Rtu Agulhas, južnim vratima između Indijskog oceana i Atlantika.³⁴⁹

Valja se osvrnuti i na problem naoružanja. Topovski su prah otkrili Kinezi koji su ga od 11. stoljeća proizvodili od baruta, sumpora i mljevenog drvenog ugljena. Prvo kinesko vatreno oružje potječe iz 11. stoljeća, ali je neobično to što je prvi top u Kini zabilježen tek 1356. godine. Na Zapadu je pronalazak baruta pripisan Baconu (1214. – 1293.), iako za to nema dokaza. Prvi top se sigurno pojavio oko 1314. ili 1319. godine u Flandriji, odakle se proširio po zapadnoj Europi. Top će u 15. stoljeću dobiti važnu ulogu u ratovanju. U Egiptu je barut bio poznat još oko 1248. godine pod imenom „kineski snijeg“. U Kairu se top sigurno upotrebljavao od 1366., u Aleksandriji 1376., a topovi su postali uobičajeni u Egiptu i Siriji od 1389. godine.³⁵⁰ Carlo Cipolla smatra da je početkom 15. stoljeća kineski top bio bolji od europskog, što se počelo mijenjati krajem stoljeća.³⁵¹ Tad je europsko topništvo u potpunosti nadvisilo cjelokupno topništvo koje je Azija mogla proizvesti. Stoga nije neobično iznenađenje i strah koje izaziva pojava europskih topova na Dalekom istoku u 16. stoljeću, a jednak učinak imalo je i da Gamino bombardiranje Kalkute 1502. godine. Na temelju toga može se zaključiti da se kinesko topništvo nije moglo razviti odnosno prilagoditi ratnim zahtjevima.³⁵²

Rodrigo Vivero konstatira da Japanci ne znaju upotrebljavati svoje topništvo i dodaje da je njihov barut odličan, ali je prah osrednji. O. de las Cortes isto tvrdi za Kineze 1626. godine.³⁵³ Na Zapadu na važnosti dobivaju topničke škole, koje su često smještene

³⁴⁹ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 440-441.

³⁵⁰ Isto, 416-417.

³⁵¹ Prema: Isto.

³⁵² Isto, 417-419.

³⁵³ Isto, 427.

u gradovima (osobito ugroženima) s naučnicima-strijelcima koji svake nedjelje odlaze i vraćaju se sa strelišta, s glazbom na čelu. Europi nikad neće nedostajati strijelaca, arkebuzira i majstora ljevača. Neki od njih lutaju svijetom: po Turskoj, sjevernoj Africi, Perziji, Indiji, Sijamu, Indoneziji, moskovskoj Rusiji. Tako oni postaju nositelji tehnologije kovanja topničkih cijevi većem broju civilizacija. Topništvo nije stvorilo stalnu ravnotežu snaga, ali je pridonijelo povećanju ratnih troškova i većoj djelotvornosti države te je sigurno koristilo poduzetnicima za bogaćenje. Topništvo je bilo ključan uzrok vojne premoći Europe na pomorskim granicama Dalekog istoka. U Americi, gdje top nije odigrao veliku ulogu, odigrala ju je arkebuza. Isto tako, topništvo je Osmanlijama osiguralo nadmoć nad ostalim islamskim svijetom.³⁵⁴

Na kraju se još treba zapitati jesu li strah od otvorenog mora i političke intrige mogle biti dovoljni razlozi da Kinezi prekinu svoje istraživačke ekspedicije? Kina je krajem 15. stoljeća bila najveće carstvo svijeta i kao takvo (bili oni svjesni veličine svog carstva u odnosu na ostale ili ne, J. V.) smatrali su se središtem civilizacije u odnosu na ostatak svijeta, što je osobito došlo do izražaja nakon što su Mongoli poraženi i potjerani iz Kine 1368. godine. Slično antičkim Rimljanima i Grcima, Kinezi su one preko granice smatrali „barbarima“, neciviliziranim ljudima. Smatrali su da se od njih treba braniti pa su izgradili Veliki zid koji ih je trebao štiti od nomada sa sjevera (tj. Mongola, J. V.) koji su ugrožavali granicu Carstva. Tim činom su se zatvorili unutar svojih granica čuvajući civilizacijske tekovine od „uništenja“, kako su sami smatrali. Najvjerojatnije su smatrali da su nadmoćni svima drugima pa nisu imali potrebu za daljim širenjem granica. Uzmemo li u obzir čvrstoću koju su nametali carevi dinastije Ming (1368. – 1644.) u carstvu i kodeks ponašanja pred carem s nizom rituala, ovaj se način razmišljanja potvrđuje. S druge strane trebalo je učvrstiti dinastiju. Imali su dovoljno hrane da prehrane stanovništvo (zahvaljujući uzgoju riže), dominirali su prostorom i mogli su se obračunati s većinom neprijatelja. Građanski rat vođen 1402. – 1406. godine doveo je obnovljeno carstvo u stanje nestabilnosti tako da vladarima nije padalo na pamet razmišljati o dalekim prostranstvima preko mora dok „kod kuće“ nemaju sređenu situaciju.³⁵⁵

Imali su veliku trgovačku flotu, a Čeng Hvo je poduzeo nekoliko ekspedicija kojima je dokazao da kineska flota može lako ploviti otvorenim morem, ali izgleda da to nije impresioniralo careve dinastije Ming, osim što su pred njih donijeli nekoliko egzotičnih

³⁵⁴ Braudel, *Strukture svakidašnjice*, 427-428.

³⁵⁵ Dragičević, *Kina*, 156-157.

namirnica, začina i životinja. Općenito, to je razdoblje bilo obilježeno povratkom na stare kineske vrijednosti, izolacijom od svijeta i obranom od netom potjeranih Mongola. Dvorske su intrige odigrale svoju ulogu, i vanjska opasnost također, no možda bi kineski carevi ponovo pokrenuli ekspediciju na moru da su imali manjak zemlje, hrane ili potrebu za luksuznom robom. Ali te potrebe Kina nije imala. Ona je sve te potrebe podmirila, dok na primjer Portugal nije. Isto tako, Kinezi su za dinastije Ming smatrali da je trgovina s Kinom privilegija „barbara“ i zato su postojale brojne restrikcije u trgovini s drugima. Također, svojim su trgovcima ograničili vanjsku trgovinu, a stranim su trgovcima uveli niz restrikcija. Sve se to uklapalo u trend kontrole stranaca koji ulaze na kineski teritorij. Nakon neugodnog iskustva s mongolskom vlašću, to se može smatrati i opravdanim. Ako se sjetimo kakvu su percepciju Kinezi imali o vlastitoj državi i narodu, možemo lako zaključiti da ih je takva percepcija dodatno „kočila“ u razmišljanju o svijetu oko njih. Jer zašto bi negdje drugdje tražili proizvode i sirovine ako svojom proizvodnjom pokrivaju sve svoje potrebe? Ili zašto bi vjerovali strancima kad se iz iskustva s Mongolima pokazalo da stranci negativno djeluju po kinesku kulturu (Mongoli su za svoje vladavine u Kini aktivno negirali brojne tekovine kineske kulture).

To su neki od mogućih razloga zašto Kina nije pokrenula geografska istraživanja. Niti je bila pretjerano zainteresirana niti je imala potrebu za ekspanzijom.³⁵⁶

Zaključak

Ovaj ćemo rad pokušati zaključiti odgovorom na pitanje zašto je Portugal pokrenuo geografska otkrića. Prvo, Portugal je bio zainteresiran riješiti problem opće krize feudalnih posjeda geografskom ekspanzijom na Atlantiku, što je bilo razumljivo zbog njegova geografskog položaja. Kako je došlo do postepenog prijelaza europske trgovine s Mediterana na Atlantik, atlantska ekspanzija je predstavljala za Portugal najprofitabilniji trgovački pothvat jer je Portugal bio država s razvijenom trgovinom. Osim toga, portugalsko je stanovništvo na traženje novih teritorija nagnala i glad jer je zemlja u Portugalu bila loše kvalitete. Velika epidemija kuge polovicom 14. stoljeća prorijedila je stanovništvo, ali i dalje nije bilo dovoljno zemlje za sve plemiće u kraljevstvu, pa ju je trebalo naći drugdje. Važan uzrok portugalskog ekspanzionizma jest i reconquista koju je

³⁵⁶ Dragičević, *Kina*, 157-158.

Portugal htio nastaviti i u sjevernoj Africi, s čime je bila povezana želja da se dođe do mitskog kralja Etiopije Prestera Joãoa, koji je trebao pomoći u borbi protiv islama. Talijanski trgovci, prije svega Đenovljani, također su imali važnu ulogu u poticanju portugalske prekomorske ekspanzije. Oni su bili u velikom broju prisutni u Portugalu, te su tražili i našli nova tržišta najprije na Atlantiku, a zatim u Africi, na Zlatnoj obali. Doduše, preduvjet za to bila je njihova asimilacija među Portugalce jer su portugalski kraljevi podupirali samo razvoj portugalskih trgovaca i trgovine. Zahvaljujući podršci krune, Portugal je stvorio trgovačke veze s islamskom zonom Sredozemlja. Iako su Portugalci i muslimani stalno ratovali, trgovina se nije prekidalala. Kako je ta trgovina bila monetarna privreda, u Portugalu je došlo do procesa urbanizacije. Tako se razvio trgovački sloj koji je kasnije potaknuo geografska istraživanja i ekspanziju.

Portugal je imao prednost pred drugim europskim državama jer je već u 14. stoljeću postao stabilna država. Stoga je kruna mogla obratiti pozornost i na druge aspekte upravljanja državom osim na obranu i učvršćenje svoje vlasti. Vladari su zato mogli utjecati na povećanje ekonomskih aktivnosti, prvo potičući dolazak Đenovljana, a zatim potičući poduzetnost domaćih trgovaca. Interes portugalskih staleža za širenjem u Afriku bio je poglavito vezan uz politiku krune koja je bila zainteresirana za *reconquistu* i zlato. Kako bi pridobila plemstvo za svoje ciljeve, kruna im je nudila novu zemlju u Maroku (koju je, dakako, trebalo prvo osvojiti). Trgovce je pridobila zlatom koje se nalazilo na Zlatnoj obali i čija bi kontrola omogućila portugalskim trgovcima monopol na trgovinu zlatom u transsaharskoj trgovini. Uz to, prilika za zaradu je pronađena i u prodaji afričkog roblja na jugu Portugala, gdje je nedostajalo radne snage zbog velike kuge iz polovice 14. stoljeća. Suočeni s financijskim teškoćama, portugalski su plemići bili skloni geografskim istraživanjima te su nudili svoje sinove kao vođe tih ekspedicija. Razlog tome treba tražiti u nemogućnosti širenja feudalnih posjeda (zbog nepostojanja unutarnjih sukoba), a nove je zemlje bilo samo izvan Portugala.

Svoj primat u poticanju geografskih istraživanja Portugal duguje stanovnicima Lisabona i Lagosa, dvaju gradova čiji je rast podupirao princ Pedro. Velik utjecaj na Portugal imali su muslimanski učenjaci koji su donijeli antičke autore kao i pomorska znanja i uređaje. Tako preko Portugala Europa upoznaje kompas. Osim toga, Portugalci su počeli koristiti portulane i usavršili su ih dodavši im meridijansku liniju. Valja spomenuti da su Portugalci savladali i strahove od otvorenog mora povezane s različitim mitovima i legendama. Nautička škola u Sagresu usavršila je i navigacijske instrumente astrolab i

kvadrant što je još više doprinijelo lakšoj plovidbi po otvorenom moru. Na kraju treba istaknuti da su Portugalci prvi upotrijebili karavele i karake, što im je omogućilo dugu plovidbu. Nedugo potom, te su brodove opremili i topovima koji su služili za potapanje neprijateljskih brodova iz daljine i razaranje obalne obrane. Tako su karavele i karake počele služiti za potapanje neprijateljskih brodova, ali i napad na obalu. U takvim se okolnostima kineske džunke nisu mogle nositi s mobilnošću i vatrenom moći europskih brodova. Sve su ovo bili uzroci europske dominacije na Dalekom istoku i svjetskim morima koja će uvelike obilježiti povijest novog vijeka.

Karte

Karta 1. Portugalsko istraživanje Afrike u 15. stoljeću³⁵⁷

Karta 2. Iberski poluotok u 15. stoljeću³⁵⁸

³⁵⁷ <http://kids.britannica.com/comptons/art-149857> (25. 5. 2016.)

³⁵⁸ <http://historyofengland.typepad.com/blog/maps-medieval-europe.html> (25. 5. 2016.)

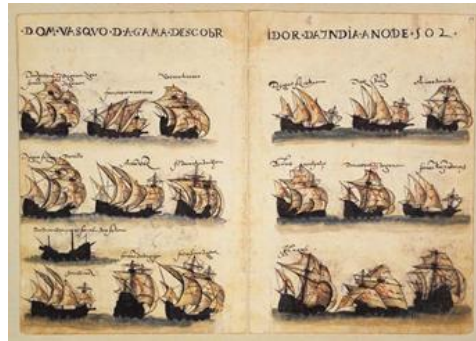

Prilozi

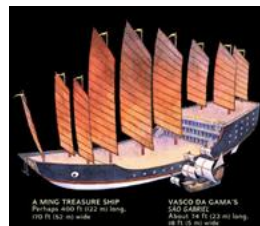
Prilog 1. Najstariji poznati prikaz Lisabona (1500. – 1510.) Duartea Galvãoa, Crónica de Dom Afonso Henriques³⁵⁹

Prilog 2. Armada kojom je Vasca da Gama 1502. godine bombardirao Calcutu, Livro de Lisuarte de Abreu³⁶⁰

Prilog 3. Usporedba džunke iz vremena dinastije Ming i karavele kojom je Vasco da Gama oplovio Afriku³⁶¹

³⁵⁹ <http://palavraserumos.blogspot.hr/2014/10/efemerides-da-historia-lusofona-2.html> (25. 5. 2016.)

³⁶⁰

[https://en.wikipedia.org/wiki/4th_Portuguese_India_Armada_\(Gama,_1502\)#/media/File:Gama_armada_of_1502_\(Livro_de_Lisuarte_de_Abreu\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/4th_Portuguese_India_Armada_(Gama,_1502)#/media/File:Gama_armada_of_1502_(Livro_de_Lisuarte_de_Abreu).jpg) (25. 5. 2016.)

³⁶¹ <http://bytesdaily.blogspot.hr/2015/09/the-chinese-treasure-fleet.html> (25. 5. 2016.)

Bibliografija

- Alfirević Talargić, Nikolina, Anita Budor Despot. *Koraci kroz vrijeme II - udžbenik iz povijesti za 2. razred gimnazije*, Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Alfirević Talargić, Nikolina, Anita Budor Despot. *Koraci kroz vrijeme II - pametna bilježnica iz povijesti za 2. razred gimnazije*. Zagreb: Školska knjiga, 2008.
- Bebek, Dijana. *Kolonijalna ekspanzija Portugala do 1580. godine s osobitim osvrtom na raniju portugalsku povijest*. dipl. rad. mentor: dr. sc. Borislav Grgin, Filozofski fakultet u Zagrebu, 2006.
- Birmingham, David. *Povijest Portugala*. Zagreb: Grapa, 2004.
- Braudel, Fernand. *Strukture svakidašnjice. Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV. do XVIII. stoljeća*. sv. 1, sv. 2, sv. 3. Zagreb: August Cesarec, 1992.
- Čokonaj, Emil, Hrvoje Petrić, Jakša Raguž, Gordan Ravančić. *Povijest 1. Svjetska i hrvatska povijest u starom, srednjem i ranom novom vijeku*. Samobor: Izdavačka kuća Meridijani, 2007.
- Dragičević, Ivo, *Kina. Od nebeskog carstva do naših dana*, Zagreb: Prometej, 2002.
- McEvedy, Colin, Richard Jones. *Atlas of World Population History*. New York: Penguin, 1978.
- Newitt, Malyn. *A History of Portuguese Overseas Expansion, 1400–1668*. London i New York: Routledge, 2005.
- Petrić, Hrvoje, Gordan Ravančić. *Povijest 2. Udžbenik iz povijesti za 2. razred gimnazije*. 1. izd. Zagreb: Izdavačka kuća Meridijani, 2003.
- Wallerstein, Immanuel. *Suvremeni svjetski sistem*. Zagreb: Cekade, 1986.

Internetski izvori

- <http://kids.britannica.com/comptons/art-149857> (25. 5. 2016.)
- <http://historyofengland.typepad.com/blog/maps-medieval-europe.html> (25. 5. 2016.)
- <http://palavraserumos.blogspot.hr/2014/10/efemerides-da-historia-lusofona-2.html> (25. 5. 2016.)
- [https://en.wikipedia.org/wiki/4th_Portuguese_India_Armada_\(Gama,_1502\)#/media/File:Gama_armada_of_1502_\(Livro_de_Lisuarte_de_Abreu\).jpg](https://en.wikipedia.org/wiki/4th_Portuguese_India_Armada_(Gama,_1502)#/media/File:Gama_armada_of_1502_(Livro_de_Lisuarte_de_Abreu).jpg) (25. 5. 2016.)
- <http://bytesdaily.blogspot.hr/2015/09/the-chinese-treasure-fleet.html> (25. 5. 2016.)
- http://vlib.iue.it/carrie/texts/carrie_books/gilbert/10.html (6. 5. 2015.)
- http://press.princeton.edu/chapters/haywood/s4b_9519.pdf (10. 5. 2015.)
- http://history-world.org/iberian_golden_age.htm (10. 5. 2015.)
- <http://eh.net/encyclopedia/economic-history-of-portugal/> (10. 5. 2015.)

THE ROLE OF PORTUGAL IN THE AGE OF DISCOVERY

This paper gives the brief review of the Portuguese history in the 15th century and tries to answer to the question of the Portuguese primacy in the Age of Discovery. The author tries to explain the reason why the Europeans were the pioneers in the discovering of the New World unlike, for example, Chinese. To define those issues, he compares Portugal with other European countries as well as the China with Europe. The comparison is based on the following criteria: technological progress, the role of the religion, geographic position and the myths about the open sea. The author discusses the description of the Age of Discovery in the history textbooks for the 6th grade in the Republic of Croatia.

Keywords: *Portugal, 15th century, Age of Discovery, Prince Henry the Navigator, history textbooks, trade, Africa, nautical technology, carrack, caravel, China, junk (ship), Tscheng Hwo, artillery, Ming dynasty*

PRIKAZI SVETOG VLAHA NA KAMENOJ SKULPTURI U 15. I 16. STOLJEĆU

Franka Škoro
Filozofski fakultet u Splitu,
Odsjek za povijest / Odsjek za povijest umjetnosti
E-mail: frankaresic8@gmail.com

Ovaj se rad bavi poviješću štovanja svetog Vlaho kao zaštitnika grada Dubrovnika. Naglasak je stavljen na mnogobrojne skulpturalne prikaze sveca koji potječu iz 15. i 16. stoljeća, na dominantne obrasce po kojima su rađeni kipovi te na njihovu namjenu.

Ključne riječi: *Dubrovačka Republika, sveti Vlaho, gotičko-renesansni stil u kiparstvu, Juraj Dalmatinac, Pietro di Martino da Milano, Bernard Gallicus, Jacob de Spinis, Ivan Duknović*

Uvod

Razdoblje renesanse, tj. 15. i 16. stoljeće vrijeme je najvećeg uspona Dubrovačke Republike. Zahvaljujući razvijenoj trgovini i sposobnoj diplomaciji, uspijeva zadržati političku neutralnost u jeku protuturskih ratova. Zbog velike su ekonomske moći Dubrovčani u mogućnosti priuštiti svom gradu neke od najboljih ostvarenja renesansne arhitekture na istočnoj obali Jadrana i zapošljavati najbolje arhitektae, slikare i kipare tog doba. Velebne zidine, nove građevine koje niču u to doba te mnogobrojni skulpturalni prikazi sv. Vlaho, najveću su važnost imali u propagandi ekonomske moći grada.

Sveti Vlaho i početak njegova štovanja u Dubrovniku

Sveti Vlaho rođen je u 3. stoljeću u Sebastiji, gradu koji se nalazi u pokrajini Pontu u Maloj Aziji. Bio je liječnik, omiljen među pukom koji ga je poštivao zbog njegove mudrosti i dobrote. Protivno svojoj volji bio je izabran za biskupa Sebastije. Pretpostavlja se da je preobraćao pogane na kršćanstvo, zbog čega je umro mučeničkom smrću za vrijeme progona kršćana između 316. i 320. godine.³⁶²

Prije sv. Vlaho u Dubrovniku su se štovali sv. Srđ, po kojem je brdo iznad Dubrovnika dobilo ime, sv. Bakho te sv. Pankracije.³⁶³

³⁶² Nagy, „Sveti Vlaho“, 259.

³⁶³ Isto, 257.

Nikola Ranjina spominje legendu koja govori kako je sv. Vlaho jedne večeri došao u crkvu sv. Sebastijana, jednu od tadašnjih crkava u Dubrovniku, i upozorio tadašnjeg župnika Stojka kako se Mlečani spremaju napasti Grad te ga uputio da ode upozoriti Senat. Kad su Mlečani pokušali sprovesti svoj naum u djelo, bili su zaustavljeni. Povijesno nije dokazano da su Mlečani 971. godine pokušali napasti Dubrovnik, iako se zna za njihovo neprijateljstvo.³⁶⁴

Godine 1020. relikvije sv. Vlaha donesene su u Dubrovnik, a tad je on već oveći i utvrđeni grad uzdignut na rang biskupije. To je vrijeme kad Dubrovnik priznaje suverenitet Bizanta, s kratkim prekidima, kad dolazi pod kratkotrajnu vlast Mlečana i Normana.³⁶⁵

Odmah nakon što je postao njihov svetac zaštitnik, Veliko Vijeće jednoglasno je odlučilo da se svečev lik utisne u gradski grb, Veliki i Mali pečat, zastavu, sve važne javne zgrade, fortifikacije i novac. Tako se na aversu dubrovačkog novca nalazi svečev lik s podignutom desnom rukom kojom blagoslivlja, a u lijevoj drži pastoralu i model grada, dok je na reversu prikazan lik Isusa Krista.³⁶⁶

Nedugo zatim započinje gradnja crkve sv. Vlaha, na čijem će mjestu 1020. godine biti izgrađena bazilika koja će služiti kao katedrala, tako da će se proširiti već zatečena crkva sv. Vlaha. To je bila trobrodna bazilika, bizantskog tipa, uz koju se nalazila četverolisna građevina, za koju se smatra da je služila kao memorija za čuvanje relikvija sveca. No, smatra se kako to nije bila prva crkva koja je bila posvećena sv. Vlahu, već najvjerojatnije ona koja se nalazila blizu kasnijeg samostana sv. Klare na Placi, na lijevom uglu gradskih vrata Pile.³⁶⁷

Nekoliko je razloga potaknulo pregradnju crkve sv. Vlaha u katedralu koja je vjerojatno i dalje zadržala istog titulara, a to su uzdizanje Dubrovnika na rang biskupije te donošenje relikvija sv. Vlaha, i to glave i koljenice.³⁶⁸

Katedrala je 1060. godine doživjela svoju prvu pregradnju, još uvijek zadržavajući istog titulara. U 12. stoljeću na njezinu je mjestu izgrađena romanička katedrala posvećena Blaženoj Djevici Mariji. Postoje dvije teze o tome zašto odjednom katedrala mijenja svog titulara. Jedna od njih veže se uz legendu o Richardu Lavljeg Srca koji se

³⁶⁴ Nagy, „Sveti Vlaho“, 257.

³⁶⁵ Brigović, *Sveti Vlaho*, 43.

³⁶⁶ Nagy, „Sveti Vlaho“, 263.

³⁶⁷ Regan i Nadilo, „Crkveno graditeljstvo“, 239.

³⁶⁸ Peković, *Dubrovnik, nastanak i razvoj*, 132.

spasio na otoku Lokrumu i koji je htio na tom otoku izgraditi zavjetnu crkvu sv. Mariji. Dubrovčani su ga nagovorili da tu crkvu sagradi u Dubrovniku, na mjestu prijašnje katedrale.³⁶⁹ Drugi razlog zbog kojeg je katedrala promijenila svog titulara može se povezati i s padom Dubrovnika pod Veneciju 1204. godine, koja je zatrla ime sv. Vlaha.³⁷⁰

Istraživanjima dubrovačke katedrale rekonstruirana je geneza građevine, a u njezinu najranijem sloju pronađeni su neki od najboljih primjera romaničkog fresko slikarstva, za koje se smatra da im na našem prostoru nema premca.³⁷¹

Dubrovnik u 15. i 16. stoljeću

Razdoblje u kojem Dubrovnik doživljava svoj apsolutni vrhunac, kako u gospodarskom tako i umjetničkom polju, zasigurno je 15. i 16. stoljeće. Dubrovnik tad funkcionira kao organizirana trgovačka sila s jasnim državnopravnim ustrojem aristokratsko-republikanskog tipa.³⁷²

Više je razloga iz kojih je ova mala republika uspjela egzistirati u turbulentnim vremenima protuturskih ratova. Jedan od njih, a ujedno i najvažniji, jest neutralna vanjska politika koju je njegovala vješta dubrovačka diplomacija. Godine 1452. sklopili su tributni odnos s Osmanskim Carstvom i tako sebi priskrbili zaštitu od najvećeg europskog neprijatelja, protiv kojeg se stvarala tzv. Sveta liga zapadnih zemalja, koja se bojala sve većeg jačanja i prodora Osmanlija na europski kontinent. Usprkos tome, Dubrovačka je Republika uživala i potporu zapadnih zemalja, poglavito Španjolske i Svete Stolice, jer se Dubrovnik nalazio na razmeđu tih dvaju svjetova te je ujedno bio njihova razdjelnica, ali i mjesto kroz koje su kolale špijunske informacije, kako za jednu, tako i za drugu zaraćenu stranu.³⁷³

Osim toga, Dubrovačka je Republika bila jaka trgovačka sila tog doba, s flotom koja je po jačini bila treća na Sredozemlju, iza đenovške i mletačke. Nije bilo luke na Sredozemlju u kojoj se nije vijorila zastava sv. Vlaha. Njihova je trgovina bila posrednička jer Dubrovčani nisu imali vlastitih proizvoda kojima bi trgovali. Ta posrednička trgovina,

³⁶⁹ Peković, *Dubrovnik, nastanak i razvoj*, 141.

³⁷⁰ Isto, 142.

³⁷¹ Regan i Nadilo, „Crkveno graditeljstvo“, 239.

³⁷² Ćosić i Vekarić, „Dubrovačka Republika“, 71.

³⁷³ Isto, 72.

između Istoka i Zapada, bila je spojnica tih dvaju kultura preko koje su kolale ne samo vrijedna roba, hrana i oružje, već i umjetnost.³⁷⁴

Veliki neprijatelj Dubrovačke Republike bila je Venecija koja ju je na sve načine nastojala razdvojiti. Naime, Dubrovnik je Mlečanima stvarao prepreku u posredničkoj trgovini, od koje su i sami prosperirali, jer je veliki dio nje držala Dubrovačka Republika. Ona je predstavljala trn u oku, bolje rečeno, Jadranskom moru, kojim su gospodarili Mlečani, a koje su nazivali imenom *Golfo di Venezia*. Dubrovnik, kao jedina slobodna točka na Jadranu, a ujedno i njihov veliki konkurent, uvelike je smetao Veneciji koja nije birala sredstva kako bi ga se riješila.³⁷⁵

Važnost te male Republike za obje je strane bila ključ zbog kojeg je ona preživjela ta vremena i uspjela doživjeti gospodarski i kulturni vrhunac. Materijalno jačanje odrazilo se i na izgled Grada pa tako Dubrovnik zapošljava najistaknutije arhitekta i umjetnike tog doba koji grade velebne zgrade i utvrđuju Grad novim redom zidina te brojnim kulama i tvrđavama. Tad se grade objekti poput glavne carinarnice, Sponze, višenamjenske tvrđave Revelin te žitnica Rupe koje su imale važnu ulogu u preživljavanju Grada ukoliko bi došlo do opsade.³⁷⁶

Skulpture svetog Vlaha u Dubrovniku

Na svim važnim upravnim zgradama, na kulama, bastionima, tvrđavama, crkvama, pa čak i nekim privatnim kućama, nalazi se kip bradatog starca koji podignutom desnom rukom blagoslivlja, a u lijevoj drži biskupski štap i model Grada. To je sv. Vlaho, svetac koji je ujedinio Dubrovčane, aristokraciju, trgovce, obrtnike i kmetove, koji su zajedničkim snagama uspjeli očuvati svoj Grad tijekom tolikih stoljeća. Nikad se ništa u Gradu nije započinjalo, a da se nije zazivalo sv. Vlaho. Bio je inspiracija za brojne umjetnike i pjesnike, te je tako postao njegovim zaštitnim znakom.³⁷⁷

Važno je istaknuti mjesta na kojima su se skulpture sveca nalazile i razlog zašto su na jednoj strani grada bili koncentrirani u većoj mjeri, negoli na drugoj. Na većinu svečevih likova naići ćemo na bastionima i kulama okrenutima prema moru te na zapadnim ulaznim vratima u Grad jer je Dubrovčanima sa zapada dolazio njihov najveći

³⁷⁴ Čosić i Vekarić, „Dubrovačka Republika“, 73.

³⁷⁵ Isto, 74.

³⁷⁶ Isto, 76.

³⁷⁷ Brigović, *Sveti Vlaho*, 43.

neprijatelj, Venecija. Istočna strana Grada ne obiluje toliko svečevim prikazima, iako je na nekim važnim mjestima bila neizbježna. Na taj se način Dubrovčani nisu htjeli zamjeriti Osmanlijama, od kojih su uživali zaštitu. Tako, kad se u Grad ulazi sa zapadne strane, svečev će lik biti naznačen i na vanjskim i na unutarnjim vratima, dok će na istočnim vratima biti postavljen samo s unutarnje strane.³⁷⁸

Renesansno kiparstvo u Dubrovniku

Renesansni stil u skulpturi javlja se u Dubrovniku ranije nego u drugim središtima na obali. Oklopi neprobojnih zidina odišu samopouzdanjem renesansno osviještene dubrovačke sredine koja je u službu primala značajne umjetnike zapadnjačkih škola, uglavnom iz Toskane.³⁷⁹

Gradska uprava kontrolirala je svaki aspekt života u gradu, pa tako i onaj umjetnički, kočeci umjetničke slobode. „Ona je u održavanju formalne demokracije republikanskog okvira uvažavala svaku djelatnost pod svojom kontrolom, promičući opći napredak, nastojeći ih uskladiti s ideološkim ciljevima. Posredstvom umjetničkog izražavanja komuniciralo se s vremenom i prostorom ističući vrsnoće svoje društvene identifikacije s naglašenom kozmopolitskom crtom.“³⁸⁰ Umjetnici koji su radili u Gradu bili su na plaći, odnosno, stavljeni su u materijalnu ovisnost spram upravljačima koji su nadzirali njihov rad, te su im bili podložni čak i preko mjerila ukusa.³⁸¹

Kiparstvo je bilo organski povezano s arhitekturom koje odražava suvremeno umjetničko stremljenje, uspješnije od same arhitekture u koju je bilo uklopljeno. Skulptura koja je uklopljena u javni prostor, svojom trodimenzionalnom nazočnošću, isticala je humanističko uvjerenje građana prema kojem je svetac zaštitnik združen s gradskom sredinom preko mnogobrojnih njegovih prikaza.³⁸²

Skulpture sv. Vlaha izrađivali su najbolji umjetnici koji su boravili u gradu: Pietro di Martino iz Milana 1441., Juraj Dalmatinac oko 1464., a oko 1520., Francuzi Beltrand Gallicus i Jacob de Spinis iz Orleansa oko 1552. godine. Većina je tih skulptura izrađena

³⁷⁸ Fisković, *Reljef renesansnog Dubrovnika*, 100.

³⁷⁹ Isto, 60.

³⁸⁰ Isto, 56.

³⁸¹ Isto, 62.

³⁸² Isto, 68.

bez posebnih narudžbi, stoga se ne mogu povezati s pisanim podacima, što nam onemogućava njihovo temeljitije proučavanje.³⁸³

U većini je prikaza svetac smješten u arhitektonsku nišu, jednom rukom blagoslivlja, a u drugoj nosi model Grada i pastoralu. Ima više varijanti kako je on bio prikazivan, u sjedećem ili uspravnom položaju, s modelom Grada ili bez njega, u profilu ili gledajući ravno prema promatraču. Oni stariji kipovi prikazani su s pastoralom u jednoj ruci, a modelom Dubrovnika u drugoj ruci, dok na mlađim prikazima svetac desnom rukom blagoslivlja, a u lijevoj ruci drži model Grada. Smatra se kako su se ovi mlađi prikazi ugledali na tip koji je stvorio Juraj Dalmatinac, što odražava težnju sredine u odabiru vrsnih uzora u umjetničkom stvaralaštvu.³⁸⁴

Likovi sveca uokvireni arhitektonskom nišom odišu gotičko-renesansnim stilom. Rijetki su njegovi prikazi koji nisu povezani s arhitekturom. Odnos skulpture i renesansne arhitektonske niše izveden je ujednačeno i harmonično, a arhaičke crte gotičkog stila vidljive su u stilizaciji pokreta tijela i nabora tkanina.³⁸⁵

Skulpture svetog Vlaha na gradskim vratima

Na zapadnom ulazu u grad, vratima od Pila, nalazi se prikaz sv. Vlaha koji je datiran u prvu polovinu 16. stoljeća. Lik je, kao i većina njih, smješten u renesansnu arhitektonsku nišu koja je služila kao plastični okvir, te je bila različitih nacрта, ali istovjetnog stila. Istaknuta je arhitektonskim dekorativnim motivima antičkog porijekla, kao što su u ovom slučaju polupilastri, s korintskim kapitelima, koji nose friz na kojem su prikazana dva anđela, koja pridržavaju krunu. Razlog zbog kojeg je ovaj lik datiran u 16. stoljeće jest način na koji je prikazan, s modelom Grada i pastoralom u lijevoj ruci i podignutom desnom rukom kojom blagoslivlja.³⁸⁶

Na Donjim vratima od Pila nalazi se još jedan kip svetog Vlaha, ali iz 20. stoljeća, djelo velikog Ivana Meštrovića iz 1924. godine. Iako nije nastao u istom vremenu, umjetnik je slijedio sličan model po kojima su izrađeni svi ostali svečevi prikazi.³⁸⁷

³⁸³ Fisković, *Reljef renesansnog Dubrovnika*, 98.

³⁸⁴ Isto, 99.

³⁸⁵ Isto, 96.

³⁸⁶ Isto, 99.

³⁸⁷ Brigović, *Sveti Vlaho*, 129.

Na istočnim, unutarnjim vratima od Ploča, svečev je lik također smješten u arhitektonsku nišu, poput antičko-rimskih edikula, s modelom Grada u lijevoj ruci i desnom rukom kojom blagoslivlja. Datiran je u 15. stoljeće, a napravio ga je Simeon della Cava, tad vrlo aktivan u izgradnji Grada. Na vanjskim je istočnim vratima svečev lik izbjegnut.³⁸⁸ Od ostalih likova na gradskim se vratima ističe lik sveca na Vratima od Luke (*Porta Magna*), jedan od najranijih, datiran u 14. stoljeće, s izrazitijom gotičkom stilizacijom arhitektonske niše, ujedno i ranijeg tipa prikaza sveca s pastoralom u desnoj ruci i modelom Grada u lijevoj.³⁸⁹

Slika 1. Sveti Vlaho na Vratima od Pila

Skulpture svetog Vlaho na javnim zgradama, kućama i kulama

Najbrojniji se prikazi svetaca nalaze na javnim zgradama i kulama, kao ključnim obrambenim točkama, a rijetki su oni na privatnim kućama.

Najveći prikaz sv. Vlaho nalazi se na tvrđavi Lovrijenac, djelo Jacopa de Spinisa i Vicka Lujeva, datiran u 16. stoljeće. U prikazu ne odudara od glavnog modela koji lik smješta u arhitektonsku nišu. Drugi sličan prikaz koji su izradili isti umjetnici, nalazi se na utvrđi sv. Nikole.³⁹⁰

Zanimljiv je prikaz sv. Vlaho na utvrđi Puncijela kraj zapadnih gradskih vrata, datiran u 15. stoljeće, koji prikazuje sveca u sjedećem položaju, s desnom rukom kojom blagoslivlja i modelom Grada u lijevoj ruci. Takav tip prikaza sveca, u sjedećem položaju,

³⁸⁸ Fisković, *Reljef renesansnog Dubrovnika*, 100.

³⁸⁹ Brigović, *Sveti Vlaho*, 87.

³⁹⁰ Isto, 192.

susrećemo još samo na dva mjesta i to iznad ulaza u Knežev dvor te najmanji lik sv. Vlaha u gradskoj luci.³⁹¹

Od ostalih je prikaza sv. Vlaha vrijedno spomenuti onog na fasadi Sponze, djelo Bernarda Gallicusa, datiran oko 1520. godine, reljef na utvrdi Revelin koji se pripisuje radionici Paska Miličevića, jedini primjer sveca prikazanog u profilu, te reljef s prikazom sveca na svodu klaustura dominikanskog samostana.³⁹²

Rijetki su primjeri prikaza sveca na privatnim kućama – takav jedan prikaz, u reljefu, nalazi se iznad ulaza u privatnu kuću u Ulici braće Andrića. Reljef je smješten u luneti portala, a prikazuje lik sveca, uokviren mandorlom, s modelom Grada i podignutom desnom rukom kojom blagoslivlja.³⁹³

Slika 2. Sveti Vlaho na utvrdi Lovrijenac

Slika 3. Sveti Vlaho na utvrdi Puncijela

Slika 4. Sveti Vlaho na portalu kuće u Ulici braće Andrić

Kamene skulpture svetog Vlaha izdvojene iz arhitekture

Ovakvi su prikazi rijetki, ali ih je vrijedno istaknuti jer slijede isti model kao i oni sjedinjeni s arhitekturom. Jedan od takvih djelo je Ivana Duknovića iz 1503. godine, a prikazuje sveca posjednutog na prijestolje kako drži model Grada i blagoslivlja

³⁹¹ Brigović, *Sveti Vlaho*, 69.

³⁹² Isto, 60.,91.,162.

³⁹³ Isto, 126.

promatrače. Ova skulptura ističe se od ostalih po vrsnoći prikaza plasticiteta, kako fizionomije lica, tako i nabora haljine. Danas se ovaj lik čuva u Dubrovačkim muzejima.³⁹⁴

Slika 5. Sveti Vlaho na prijestolju, Ivan Duknović, Dubrovački muzeji

Zaključak

Prosperitet Dubrovačke Republike u 15. i 16. stoljeću uvelike se odrazio i na umjetnički ures Dubrovnik koji je ukazivao kako na bogatstvo Republike, tako i na brigu Dubrovčana o izgledu i urbanizmu svog Grada, njihovu kulturnu afirmaciju i komunikaciju s kulturnim mijenama u drugim kozmopolitskim središtima.

Dubrovnik se hvalio svojim bogatstvom, a brojnim je skulpturama svog sveca zaštitnika upozoravao neprijatelja da ne narušava mirni život koji su toliko čuvali i njegovali stoljećima.

Zahvaljujući jedinstvu građana i sposobnosti odgonetanja političke zagonetke tog doba, ovaj je grad preživio brojne nedaće koje su mu prijetile i u nadolazećim stoljećima. Jedna od njih razoran je potres iz 1667. godine, odgovoran za postupno opadanje snage Republike, koji su Dubrovčani zajedništvom uspjeli prebroditi, kao i nadživjeti svog najvećeg neprijatelja, Mletačku Republiku. Naravno, nisu zaboravili svog zaštitnika, kojeg na velikoj proslavi 3. veljače slave i danas.

³⁹⁴ Brigović, *Sveti Vlaho*, 24.

Bibliografija

Brigović, Dominik. *Sveti Vlaho zaštitnik Dubrovnika*. Zagreb: Printera grupa, 2012.

Ćosić, Stjepan, Nenad Vekarić. „Dubrovačka Republika u 16. stoljeću“. U: *Povijest Hrvata, Druga knjiga*. Mirko Valentić, Lovorka Čoralić, ur. Zagreb: Školska knjiga, 2005. 71-76.

Fisković, Igor. *Reljef renesansnog Dubrovnika*. Dubrovnik: Matica Hrvatska, 1993.

Nagy, Josip. „Sveti Vlaho zaštitnik Dubrovnika“, *Crkva u svijetu*. Split, br. 3/1972., 256-270.

Peković, Željko. *Dubrovnik, nastanak i razvoj srednjovjekovnog grada*. Split, 1998.

Regan, Krešimir, Branko Nadilo. „Crkveno graditeljstvo. Romaničke sakralne građevine dubrovačkog područja“, *Građevinar*, 58 (2006.), 231-242.

SCULPTURAL DEPICTIONS OF THE SAINT BLAISE IN DUBROVNIK IN THE 15TH AND 16TH CENTURY

This paper deals with the history of worshiping of St. Blaise as the patron of Dubrovnik. Emphasis is placed on numerous sculptural depictions of the saint that originate from the 15th and 16th centuries, on dominant patterns of the statues were made, and at its very purpose.

Keywords: *Republic of Ragusa, Saint Blaise, Gothic-Renaissance art style, Giorgio da Sebenico, Pietro di Martino da Milano, Bernard Gallicus, Jacob de Spinis, Giovanni Dalmata*

MARIN DRŽIĆ – pisac i urotnik

Anamarija Bašić,
Filozofski fakultet u Splitu,
Odsjek za povijest / Odsjek za hrvatski jezik i književnost
E-mail: anamarijabasic5@gmail.com

U ovom se radu tematiziraju neki aspekti života hrvatskog renesansnog pisca 16. stoljeća, Marina Držića. Težište je rada na Držićevoj političkoj djelatnosti, prvenstveno na urotničkim pismima koja je pisao firentinskom vlastodršcu Cosimu Mediciju i njegovu sinu Francescu. Usto, daje se i kratki prikaz dubrovačkog političkog uređenja te njegova strateškog položaja u tom vremenu kao i Držićeva književnog stvaralaštva.

Ključne riječi: *Marin Držić, Dubrovnik, grof Rogendorf, Siena, Firenca, Genova, Venecija, Cosimo Medici, Francesco Medici, urotnička pisma, komedije*

Uvod

Ovaj rad tematizira život i djelo hrvatskog renesansnog književnika iz Dubrovnika, Marina Držića. Osim kronološkog pregleda njegove biografije, počevši od obitelji i funkcija koja je obavljao te studija u Sieni, poseban naglasak stavljen je na njegovo političko djelovanje. U tom se kontekstu izdvajaju dvije epizode Držićeva života: djelovanje u službi grofa Rogendorfa te urotnička pisma koja je ovaj književnik pisao firentinskom vlastodršcu Cosimu Mediciju i njegovu sinu Francescu. U radu se uspoređuje sadržaj Držićevih pisama s geostrateškim i političkim položajem Dubrovačke Republike u tom razdoblju. S tim u vezi dana je usporedba između političkog uređenja te aristokratske republike s venecijanskim te s đenoveškim političkim uređenjem kako bi se objasnio Držićev prijedlog reforme vlasti u Dubrovniku. Također, navedeni su problemi i proturječnosti u Držićevim pismima na temelju radova Lovre Kunčevića koji je 2007. godine otkrio njegovo peto pismo.

U posljednjem se dijelu rada donosi njegov književni opus.

Djetinjstvo i mladenačko doba

Marin Držić rođen je oko 1508. godine u Dubrovniku u obitelji oca trgovca pučanina. Otac mu se zvao Marin, a majka Anukla, kći Marina Kotruljevića iz bogatijeg građanskog sloja preko koje mu je predak bio i Benedikt Kotruljević (oko 1416. – 1469.), autor knjige

O trgovini i savršenom trgovcu te tvorac dvostrukog knjigovodstva.³⁹⁵ Imali su dvanaestoro djece, no odraslu dob doživjelo je sedmero: Nikola, Vlaho, Vicko (Vice), Ivan, Marin, Nika i Pera.³⁹⁶ Ti su podaci poznati iz arhivskih zapisa, ali i obiteljskog rodoslovlja *Podrijetlo i potomci obitelji Držić koji su sada građani Dubrovnika*³⁹⁷ koje je 1603. godine na talijanskom jeziku sastavio Jeronim Držić, sin Marinova brata Vlaha. Rodoslovlje započinje pretkom Marinom te se podudara s arhivskim podacima, osim u dijelu u kojem gubitak plemstva opravdava Marinovim odlaskom iz Dubrovnika za vrijeme velike kuge 1348. godine unatoč zabrani Senata.³⁹⁸ No pravi razlog gubitka plemstva bio je taj što je vlasteoska grana obitelji izumrla u 14. stoljeću, dok su preživjeli potomci Marinova vanbračnog sina Živka. Toj grani pripada i književnikova obitelj.³⁹⁹ Točna godina književnikova rođenja nije poznata, niti je datum zaveden u ovoj genealogiji. Godinu je okvirno odredio N. Petrovski s obzirom na poznate godine titula koje je stekao.⁴⁰⁰ Dokument koji svjedoči o stečenim titulama pronašao je Milan Rešetar u zbirci dubrovačkog arhiva *Diversa cancellariae* pod datumom 29. prosinca 1530. godine. Dokument je izvorno nastao 12. travnja 1526. godine, a četiri godine kasnije potvrdio ga je papa Klement VII. (1478. – 1534.). U dokumentu se opisuje kako je Držić imenovan klerikom, a potom i rektorom crkve Svih Svetih. Kako tu funkciju nije mogla obavljati maloljetna osoba, pretpostavljeno je da bi Držić tad mogao imati osamnaest godina. Prema tome, slijedio je zaključak da je književnik rođen 1508. godine. Pritom je zanemarena činjenica da su u ovom razdoblju muškarci prvu punoljetnost doživljavali s četrnaest godina što bi značilo da je Držić 1526. mogao biti i te dobi, odnosno moguće je da je godina njegova rođenja 1512., a ne 1508. kako je danas postalo uvriježeno mišljenje.⁴⁰¹

Brojni su Držići bili svećenici, imali su nasljednu titulu klerika uz koju su dobivali beneficije crkve Svih Svetih (Domino). Tako je Džore Držić, inače poznati petrarkistički pjesnik i Marinov stric, bio u starijim godinama klerik, a drugi Marinov stric Andrija

³⁹⁵ Čale, „O životu i djelu“, 11.

³⁹⁶ Tatarin, „Držić, Marin“, 150.

³⁹⁷ *Orrigine et descendenza della famiglia di Darsa che al presente sono cittadini di Ragusa*. Rukopis se nalazi u Arhivu Male braće u Dubrovniku. Riječ je o pet papirnih nenumeriranih listova uvezanih u sveščić, presavijenih po sredini. Rukopis su nadopunile dvije osobe nakon Jeronimove smrti.; Tatarin, „Genealogija Jeronima“, 245.

³⁹⁸ Isto

³⁹⁹ Bogišić, *Mladi dani*, 34.

⁴⁰⁰ Tatarin, „Genealogija Jeronima“, 245.

⁴⁰¹ Franić Tomić, *Tko je bio*, 38.

također je bio svećenik te je upravljao imanjima crkve Svih Svetih i dobrima opatije sv. Petra na otoku Koločepu. On se 1526. godine odrekao tih dužnosti u korist tad punoljetnog nećaka Marina.⁴⁰²

O Marinovu djetinjstvu nema puno podataka. Vjerojatno je polazio istu školu kao i ostala građanska djeca. U razdoblju od 1526. do 1535. godine, dakle otkad je na dužnosti zamijenio strica Andriju, o njemu nisu sačuvani nikakvi podaci. Tek iz podataka iz 1535. i 1536. godine saznajemo da je stanovao negdje iznad današnje Glazbene škole i da je imao problema s dugovima za stan opaticama samostana svetog Andrije. No tu nije bio kraj njegovim dužničkim problemima jer je gotovo cijeli života bio zadužen. Sljedeće je godine izbio spor u vezi s imanjem crkve Svih Svetih u Rijeci dubrovačkoj.⁴⁰³

Držić je, osim crkvenih dužnosti, radio s ocem i braćom jer su crkveni prihodi bili mali. Dok je brat Vlaho (koji je bio slikar i trgovac) boravio u Veneciji, Marin je preuzeo njegove dužnosti. Unatoč tome, obitelj je zapala u dug od 5 000 dukata. Da bi vratili dug, morali su prodati kuću u blizini Dvora.

Godine 1538. Marina je Vijeće umoljenih⁴⁰⁴ izabralo za orguljaša crkve sv. Marije uz godišnju plaću od 100 perpera. Mavro Vetranović,⁴⁰⁵ dubrovački pjesnik i njegov prijatelj, navodi u djelu *Na priminutje Marina Držića* da je Držić, osim orgulja, svirao i leut (lutnju), violune (violone, danas kontrabas), koridu, flautu, kornet i klavičembalo. Osim što je bio vrstan glazbenik, bio je i poliglot. Osim materinjeg hrvatskog, poznao je talijanski jezik, uključujući mletački i toskanski dijalekt, zatim njemački i latinski jezik. No njegov je latinski bio loš i pun gramatičkih pogrešaka. Frano Čale navodi da je u određenoj mjeri poznao i grčki, no ni u jednom djelu nema zapisa na grčkom, a prof. Novak tvrdi da ga Držić nije znao. U protivnom, ostavio bi zapis na tom jeziku.⁴⁰⁶

⁴⁰² Čale, „O životu i djelu“, 11.

⁴⁰³ Isto

⁴⁰⁴ Vijeće umoljenih (lat. *Consilium minus*) ili Senat bilo je izvršno tijelo koje se bavilo u prvom redu unutarnjim komunalnim poslovima; Grubišić, „Modeli vladanja“, 507-510.

⁴⁰⁵ Mavro Vetranović (1482/1483. – 1576.) rodio se u trgovačkoj obitelji u Dubrovniku. Ulazi u red benediktinaca i neko se vrijeme školuje u Italiji. Kao benediktinac postigao je velike časti u svojem redu. Život je proveo na dubrovačkom području: na Mljetu, Lokrumu, na samotnom otočiću Svetom Andriji te u samostanu sv. Jakova na Višnjici. Pohodio je Italiju. Proveo je cijeli život u književnom radu, a umro je u rodnom gradu.; Tatarin, „Mavro Vetranović“, 857.

⁴⁰⁶ Čale, „O životu i djelu“, 12-14.

Sienski rektor

Vijeće je umoljenih 24. kolovoza 1538. godine odobrilo Držiću „stipendiju“ u iznosu od 30 dukata uz jamstvo uglednih i bogatih građana Bartula Zuzorića i Nika Mažibradića te je on u listopadu iste godine krenuo na školovanje u Sienu. U tom je gradu studirao humanističke znanosti, a stekao je i veliki ugled jer je 12. lipnja 1541. godine izabran za prorektora studentskog Sveučilišta, pobijedivši drugu dvojicu kandidata, svog prethodnika na prorektorskom mjestu, Portugalca i njemačkog kandidata. Dva dana poslije primljen je u konvikt, 23. lipnja uveden je u dužnost, a 30. lipnja postao je rektor Kuće mudrosti.⁴⁰⁷ Dodijeljena mu je rektorska soba, ruho i pojas te mu je udvostručen obrok, a dvojica njegovih sluga imali su upola manji obrok što je tad bio običaj.⁴⁰⁸

Tijekom mandata, pridonio je stabilizaciji Sveučilišta i Studentskog doma i stvaranju novog sveučilišnog statuta 1542. godine. U svečanim je prigodama zastupao Sveučilište. Tako je dočekao i pozdravio papu Pavla III.⁴⁰⁹ i Granvella, opunomoćenika Carstva u Italiji.

No izbio je sukob s četvoricom studenata koje je iz nekog razloga izbacio sa Sveučilišta. Sukob se razvio do te mjere da je završio pred Senatom koji je tenzije smanjio zaprijetivši smrtnom kaznom objema strankama. Tijekom boravka u Sieni, Držić je sudjelovao u jednoj predstavi koju su vlasti zabranile i u kojoj je glumio ljubavnika. Vrlo je vjerojatno da je sam napisao to djelo pa i glazbene brojeve za nj. Predstava se odvila u kući plemića Buoncompagna della Gazzaije 8. veljače 1542. godine. Taj podatak znamo po policijskom izvješću o istrazi koja je provedena dva dana nakon predstave. Svih deset sudionika predstave bilo je kažnjeno, osim Držića i Niccolò Secchija.⁴¹⁰

Mandat mu je istekao prije 26. lipnja 1542. godine. Tog je dana Držić uz veliku pratnju vratio rektorske simbole časti. Držić nikad nije diplomirao te njegova imena nema u popisu sienskih doktora. Opet je presudni čimbenik bio novac. No stekao je brojna znanja (kanonsko i građansko pravo, književnost, filozofija i glazba) koja su mu koristila u kasnijem književnom radu. Nije poznato kad je napustio Sienu. Početkom siječnja 1543. godine u Anconi se zadužio kod Firentinca Girolama Gerinija. Dug nije vratio ni šest godina kasnije kad je u Dubrovniku sastavljena isprava prema kojoj je Držiću jamac bio Nikola

⁴⁰⁷ Kuća mudrosti (*Casa della Sapienza*) bila je središte Sveučilišta. To je značilo da je izborom na tu poziciju Držić postao i rektor cijelog Sveučilišta.; Tatarin, „Siena“, 711.

⁴⁰⁸ Čale, „O životu i djelu“, 12.

⁴⁰⁹ Pavao III. (1534. – 1549.) bio je iz obitelji Farnese. Sudjelovao je u sukobu Venecije i Habsburške Monarhije protiv francusko-osmanskog saveza 1535. – 1542.; Bertoša, *Svjetska povijest*, 40-41.

⁴¹⁰ Tatarin, „Siena“, 715.

Ivanov Mažibradić, a Gerinija je zastupao trgovac i špijun Cosima Medicija, Lorenzo Miniati.⁴¹¹ Poznato je da se u nekoliko navrata godine 1543. vraćao u Sienu sudjelujući u neriješenim novčanim raspravama (slučaj kurtizane Lucije, novčani spor s kurtizanom Agnezom, spor s Angelom Palmierijem te nevraceni dug Claudiju Zuccantiniju). Sa sigurnošću se može reći da je već početkom 1545. godine bio u Dubrovniku jer je tad njegov brat Vlaho zamolio Vijeće umoljenih za četiri mjeseca izbivanja iz Dubrovnika, a na mjestu pisara vunarskog obrta zamijenio ga je upravo Marin.⁴¹²

U službi grofa Rogendorfa

Držićev životni put vezan je uz Christopa Rogendorfa, a ta epizoda njegova života započinje upravo iste godine kad je mijenjao brata Vlahu na dužnosti. Rogendorf je bio bečki dvorski savjetnik koji se još kao mladić istaknuo u borbi protiv Turaka u Mađarskoj, a zbog svog je posla morao mnogo putovati.⁴¹³ Godine 1545. na putovanju prema jugu, nakon svađe s carem / kraljem Ferdinandom i s ciljem prelaska na tursku stranu, stigao je u Dubrovnik. Dubrovčani, koji su uvijek bili jako oprezni s došljacima, odmah su mu udijelili dvojicu plemića kao pratnju: Marina Petrova Crijevića i Marina Županova Bunića. Uskoro je Držić stupio u Rogendorfovu pratnju i to posredovanjem Držićeva prijatelja Ambroza Franova Gučetića. Naime, on je poznavao dubrovačkog poslanika na bečkom dvoru Marina Stjepanova Džamanjića koji je preporučio Držića Rogendorfu. Držić postaje grofov komornik. Plaća su mu je bila dva dukata mjesečno uz dva odijela godišnje i uobičajene darove. Grof je riješio svađu s carem te se Držić s njim uputio u Beč pod izlikom da ide vidjeti svijeta.⁴¹⁴ Na putu do Beča zaustavili su se u Gradiscu u Furlaniji, gdje su se susreli s braćom Mihom i Pavlom Bočinčić,⁴¹⁵ i uručili im pisma iz Dubrovnika. Na Mihovu

⁴¹¹ Lorenzo Miniati (? – 1567.) bio je firentinski trgovac koji je živio u Dubrovniku i čini se da je obnašao funkciju firentinskog konzula, ali i špijuna. U Dubrovniku je zasnovao obitelj s Dubrovkinjom Anom, no nisu se oženili. U više navrata spominje se u tajnim zapisima dubrovačkog Senata. Godine 1564. otvorena je istraga protiv njega, da bi dvije godine nakon toga bila donesena odluka o progonu iz Grada, a koja je potvrđena 1567. godine i to s razlogom jer je očito Miniati radio kao obavještajac za firentinsku vladu. Stoga je bio opasan kao doušnik kršćanskim zemljama o Osmanskom Carstvu. To sve potvrđuje niz Miniatijevih pisama iz Dubrovnika sačuvanih u Državnom arhivu u Firenci s detaljnim opisima situacije u Dubrovniku. Držić ga spominje u prvom sačuvanom pismu od 2. srpnja 1566. godine iz kojeg se lako može pretpostaviti da je Držić bio upoznat s Miniatovom tajnom djelatnošću.; Kunčević, „Miniati, Lorenzo“, 500.

⁴¹² Čale, „O životu i djelu“ 12-14.; Tatarin, „Siena“, 719-720.

⁴¹³ Gozze Delić, „Christoph Rogendorf“, 687-689.

⁴¹⁴ Isto; Čale, „O životu i djelu“, 15.

⁴¹⁵ Miho (oko 1479. – oko 1550.) i Pavao Bočinčić (oko 1485. - ?) braća su kojima su dubrovačke vlasti izbrisale plemićku titulu, oduzeta im je imovina te su prognana iz Dubrovnika zbog izdaje. U godini stvaranja

je molbu Rogendorf u službu uzeo njegova sina Marina, koji im se pridružio na putu prema Beču. Tamo je Rogendorf caru podnio izvješće o Dubrovniku istaknuvši da je dubrovačka vanjska politika prvenstveno usmjerena na očuvanje neutralnog položaja između Venecije i Osmanlija.⁴¹⁶ Držić i Bočinčić posvađali su se kritizirajući dubrovačke vlastodršce, a nakon tri mjeseca provedenih u Beču, Držić napušta službu i u svibnju 1546. godine preko Ljubljane i Venecije vraća se u Dubrovnik.⁴¹⁷

No grof se ponovno posvađao s dvorom te je, pod izlikom da odlazi na hodočašće u Svetu zemlju, odlučio prebjeći Turcima te je na putovanju prema Carigradu 1547. godine svratio u Dubrovnik u pratnji Marina Bučinčića i tajnika Padovanca Benedetta Bertapaglie. U Dubrovniku je sreo Držića koji kao dragoman⁴¹⁸ ponovno stupa u njegovu službu. Držić se ponovno sukobio s Bočinčićem te napustio grofa i vratio se u Dubrovnik. Grof je u Istanbulu ponudio Sulejmanu I. svoje usluge, a Držićevim odlaskom iz njegove službe, prekinuli su svaki kontakt. Pri povratku u grad književnik je morao dati izjavu dubrovačkim istražiteljima o Bočinčiću te o Marinu Džamanjiću, plemiću koji ga je preporučio grofu kao i razloge napuštanja grofove službe.⁴¹⁹ Prestankom obavljanja tog posla, književnik ponovno zapada u dugove i ne uspijeva pronaći mecenu voljna rješavanja njegovih novčanih problema kako bi mogao slobodno stvarati.⁴²⁰

Također, Držić ponovno dolazi u sukobe. U travnju 1548. godine motkom ga je po glavi napao Vlaho Kanjica koji je za napad dobio tri mjeseca zatvora i morao je platiti globu od 25 perpera. Godine 1554. tužio je Ivana Dračeviću zbog uvrede.

Godine 1550. Držić se prvi put spominje kao svećenik prezbiter. Tri godine kasnije bio je izabran za službu pisara ureda soli. Ne zna se koliko je obavljao službu, ali je istu dužnost odbio 1556. godine.⁴²¹ Prema spisu od 29. listopada 1561. Marin prekida sve poslove s bratom Vlahom, a 28. veljače 1562. godine brat Vlaho ga tuži da mu vrati dug od 250 dukata.⁴²² U prosincu 1562. godine Držić boravi u Veneciji. Godine 1563. ponovno jedno vrijeme boravi u Dubrovniku, nakon čega se vraća u Veneciju gdje ostaje do kraja

Svete lige, 1538., s naoružanim brodovima napadala su dubrovačke trgovce i plijenila im robu. Miho je bio i optužen da je španjolski špijun.; Čale, „O životu i djelu“, 15.; Vekarić i Tatarin, „Bočinčići (Bucignolo)“; 74.

⁴¹⁶ Gozze Delić, „Christoph Rogendorf“; 687-689.

⁴¹⁷ Čale, „O životu i djelu“, 15.; Vekarić i Tatarin, „Bočinčići (Bucignolo)“; 74.; Gozze Delić, „Christoph Rogendorf“; 687-689.

⁴¹⁸ Tumač za turski jezik. (A. B.)

⁴¹⁹ Prema prof. Franić Tomić, taj je izvještaj „pisan s intencijom zavaravanja sugovornika i izbjegavanja njihova informiranja.“; Franić Tomić, *Tko je bio*, 40.

⁴²⁰ Čale, „O životu i djelu“, 15-16.; Gozze Delić, „Christoph Rogendorf“; 687-689.

⁴²¹ Novak, „Životopis“, 892-896.

⁴²² Čale, „O životu i djelu“, 17-18.

života uz iznimku boravka u Firenci nekoliko mjeseci 1566. godine. U Veneciji se sprijateljio s Perom Primovićem, trgovcem iz Dubrovnika kod kojega je često boravio. Između ostaloga, bio je kod njega i one noći kad je Pero preminuo te je iz Dubrovnika morao slati dopis mletačkim vlastima u kojem stoji da je Pero htio promijeniti oporuku jer je oprostio bratu s kojim je bio posvađan, ali pošto su sluga Herkul i nezakonita kći njegova sluge Perina odnijeli pismo u bilježnika na čuvanje, dok su se vratili starcu je pozlilo i više nije bio pri svijesti tako da je oporuka ostala nepromijenjena. Iz istog dokumenta saznajemo da je Držić obnašao dužnost kapelana u kuriji mletačkog nadbiskupa, iako u venecijanskom arhivu za sada nije otkriven dokument koji bi potvrdio ovaj dokument pronađen u dubrovačkom arhivu.⁴²³

Urotnička pisma, odnos prema dubrovačkoj vlasti

Upravo posljednje godine Držićeva života plijene najviše pozornosti. Razlog tome pokušaj je urote protiv dubrovačke vlasti uz pomoć firentinske obitelji Medici. Dokumenti koji svjedoče o tome jesu urotnička pisma koja je Držić pisao Cosimu Mediciju⁴²⁴ (tri pisma) i njegovu sinu Francescu (dva pisma od pronađenih). Pisana su u razdoblju od 2. srpnja do 28. kolovoza 1566. godine. Pretpostavlja se da je bilo sedam pisama. Četiri je otkrio Jean Dayre u Državnom arhivu u Firenci 1930. godine. Godine 2007. Lovro Kunčević u istom je arhivu pronašao još jedno pismo. Prvo pismo i ono napisano između 23. i 27. srpnja 1566. godine do danas nisu pronađena. Pisma su prevedena na hrvatski jezik i objavljena. Izašla su u nekoliko izdanja različitih autora. Milan Rešetar objavio je prijepis talijanskih tekstova četiriju pisama u sedmoj knjizi edicije Stari pisci hrvatski (*Djela Marina Držića*, 1930). Ivo Batistić objavio je prvi cjeloviti prijevod pisama na hrvatski jezik 1967. godine u knjizi *Zavjerenička pisma Marina Držića*. Svoju transkripciju i prijevod pisama objavio je 1979. Frano Čale (*Marin Držić: Djela*), a godine 1987. izašlo je

⁴²³ Čale, „O životu i djelu“, 18-20.; Franić Tomić, *Tko je bio*, 87.

⁴²⁴ Cosimo Medici (Barberino di Mugello, 1519. – Castello kraj Firenze, 1574.) sin je Giovannija Medicija, kondotjera poznatog pod imenom Giovanni dalle Bande Nere koji je taj nadimak dobio po crnoj odori koju su nosili njegovi vojnici. Cosimo dolazi u Firencu na vlast nakon što je ubijen njegov rođak Alessandro Medici 1537. godine. Imao je zaštitu cara Karla V. i pape Pavla III. U Firenci je uveo samovlast, ograničio je moć firentinskim bogataškim obiteljima. Kao službenike je zaposlio mlade ljude koji nisu bili pripadnici stranaka. Njegovu vlast podupirali su građani i širi slojevi, jedino se aristokraciji loše pisalo. Uskoro je njegova vlast došla na dobar glas zbog sposobnih magistrata i dobro organizirane vojske i policije. Smatralo ga se modernim vladarom. Povjerenje naroda zadobio je poboljšavši gospodarstvo. Godine 1555. osvojio je Sienu. Kasnije se povukao u korist sina Francesca i otišao u dvorac Castello. Bio je mecena i zaštitnik umjetnika.; Grubiša, „Medici, Cosimo“, 486-487.

drugo izdanje. Talijanski tekst posljednjeg otkrivenog pisma objavio je Lovre Kunčević. Pismo je na hrvatski prevela Smiljka Malinar te je njezin prijevod objavljen u istom članku („Ipak nije na odmet sve čuti“: medičeski pogled na urotničke namjere Marina Držića, 2007).⁴²⁵ Ne može se sa sigurnošću reći kako je Držić stupio u kontakt s Medicima. Moguće je da je došao sam ili preko neke druge osobe. Jedna od opcija jest ta da je došao preko već navedenog Miniatiija koji je bio u relativno bliskom srodstvu s Bartolomeom Concinom, Cosimovim tajnikom koji se sastao s Držićem u drugoj polovici srpnja 1566. godine. Sljedeće se godine Concinov sin Giovan Battista oženio Camillom Miniati, kćeri Antonija (di Dino) Miniatiija koji je bio Lorenzov bliži rod i 1560. godine boravio je u Dubrovniku. No Držić se najprije susreo s Vintom, Cosimovim auditorom, tj. tajnikom dvaju glavnih firentinskih vijeća koja su trebala potvrditi većinu Cosimovih odluka. To je značilo da je bio posrednik između ostataka stare patricijske elite i nove centralizirane medičeske vlasti, a bavio se i pitanjima unutarnje politike vojvodstva, osobito onih pravno-administrativne prirode te je obnašao funkciju tajnika savjeta medičeskih ministara.⁴²⁶

U pismu od 2. srpnja 1566. godine (kronološki prvom od pronađenih, A. B.) navodi kako je u prethodnom pismu poslao opis Dubrovnika te da u ovom pismu donosi podatke o dubrovačkoj vladi te o njihovim pozitivnim i negativnim stranama. No, Držić je dao izrazito negativnu sliku dubrovačkog plemstva, poput zanemarivanja diplomatskih odnosa s kršćanskim silama te podilaženja Osmanlijama na koje troše više novca no što je potrebno (prema Držiću, A. B.). Nadalje, navodi negativan odnos prema mornarici koju vlada želi uništiti zbog straha od turske odmazde, dok s druge strane zanemaruju obranu grada i ne utvrđuju ga. Osim toga, kritizira i dubrovačku sudsku vlast navodeći kako ne kažnjava kriminalce i nasilnike te se loše odnosi prema strancima. Navodi sljedeće primjere: izbacivanje komesara franjevačkog generala iz grada, progon četvorice ugledne braće pučana (tj. miješanje u crkvene poslove) zbog zaštite vlastitih interesa te premlaćivanje i utamničenje Lorenza Miniatiija⁴²⁷ i njegovih momaka. Prema Držiću, Miniatiijevi su se momci „porječkali s mornarima njegova brigantina“ nakon čega su „dotrčali plemići“, te Miniatiija i momke „batinanjem, šakama i šamarima izvuku van“ pa ih „šamarima, pesnicama i svakakvim udarcima otprate u tamnicu. (...) Jednom

⁴²⁵ Kunčević, „Urotnička pisma“; 846.; Novak, „Životopis“, 892-896.

⁴²⁶ Kunčević, „Miniati, Lorenzo“, 500.; Kunčević, „Vinta, Francesco“, 860.

⁴²⁷ Vidi bilješku 411, str. 161 ovog časopisa (A. B.).

Miniatijevu momku po imenu Antonio Pelieri, koji je danas u Firenci i Miniatijev je zet, uresio je tad lice čovjek koji je danas među prvacima dubrovačke vlade“.⁴²⁸

Negativna slika o Dubrovniku koju je u svom pismu ocrtao Držić ne poklapa se sa slikom zlatnog doba Dubrovnika 16. stoljeća. U ovom razdoblju grad je već slobodan od patronata vanjskih čimbenika jer je prestao priznavati vlast ugarsko-hrvatskog vladara, a s Osmanlijama je sklopio povoljne ugovore. Najvažnija djelatnost Dubrovčana bila je trgovina te su bili glavni posrednici između Osmanlija i talijanskih luka i gradova. Venecija je praktički ovisila o uvozu stoke iz Osmanskog Carstva tj. iz područja Bosne. Godine 1433. na koncilu u Baselu Dubrovčanima je dopušteno trgovati s „nevjericima“, prevoziti hodočasnike i robu u islamske zemlje, graditi crkve i otvarati konzulate. Trgovina je pojačana, a njezinu razvoju doprinijelo je poznavanje jezika te činjenica da za Osmanlije i ostale susjede nisu bili nikakva vojna prijetnja. Unatoč tome, već krajem tog stoljeća počeli su se osjećati prvi znakovi krize.⁴²⁹

Držić je u ovom pismu izložio Cosimu cijeli plan svrgavanja vlade te reforme koja bi trebala uslijediti nakon pada vlade. Piše u množini te se trudi uvjeriti Firentinca da nije on jedini pobornik ideje koju mu izlaže, navodi kako treba poslati vojsku u Dubrovnik te još nekoliko svojih ljudi koji će se praviti da traže zaposlenje u gradu. On bi im pomogao u naoružanju te bi došao pred vojsku s Cosimovom naredbom za napad. Držić je predlagao ustroj vlasti po uzoru na Genovu, za razliku od dosad postojećeg, sličnog Veneciji koji je u Dubrovniku trajao još od 1358. godine kad se oslobodio vlasti Venecije. Dubrovačka je Republika bila ustrojena po principu aristokratskog republikanizma ili kako kaže Diversis „vladavina slobodnih i jednakih ljudi koji se izmjenjuju na funkcijama“.⁴³⁰ U konačnici, toliko su ojačali da nastupaju samostalno, a tek formalno Turcima plaćaju danak. U Veneciji je zakonodavnu vlast vršilo Veliko vijeće u koje su ulazili samo pojedinci čije ime je bilo zapisano u *Zlatnoj knjizi*, dokumentu iz 1297. godine koji je propisivao tko može imati vlast. Izvršnu vlast vršilo je Vijeće desetorice, a postojanjem tih dvaju tijela, duždeve ovlasti su se smanjile. Država je bila vlasnik većine trgovačkih brodova, davala im je u plovidbi konvojima pratnju ratne mornarice, a Veliko vijeće određivalo je smjerove i

⁴²⁸ Kunčević, „Urota“, 837-846.; Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 2. srpnja 1566. godine; Držić, *Urotnička pisma*, 27-36.

⁴²⁹ Kunčević, „Urota“, 837-846; Goldstein, *Hrvatska povijest*, 119.

⁴³⁰ Harris, *Povijest Dubrovnika*, 128., 139.

krajnja odredišta plovidbe. Imali su velike poreze, pogotovo na uvoz, tako da su svoju politiku podredili trgovini štiteći vlastite proizvode.⁴³¹

Političko uređenje glavnih venecijanskih jadranskih protivnika bilo je slično. Na čelu Dubrovačke Republike bio je knez. Njegov položaj uređen je 1358. godine. Tad je odlučeno da će vladati na mjesec dana. Bio je na čelu vlade, držao je ključeve gradskih vrata i njegovih utvrda te je imao lozinku kojom se prolazilo kroz ta vrata, a bio je zadužen i za državne grbove. Sazivao je Senat i Veliko vijeće te im predlagao redosljed poslova. Imao je stan u Kneževu dvoru, a napuštao ga je samo u određenim propisanim situacijama dok je obavljao dužnost i to u pratnji svečane povorke na čelu s 24 glasnika, tajnicima i drugim dužnosnicima. On je već prije izbora morao biti senator i imati najmanje 50 godina. Titula kneza bila je velika čast, međutim njegova uloga u vlasti bila je mala. Nakon izbora nije mogao biti ponovno biran na istu funkciju u sljedeće dvije godine.⁴³²

Malo vijeće bilo je nositelj državnih poslova. Istodobno je bilo savjetodavno, izvršno i zakonodavno tijelo. Od 1293. godine članovi Malog vijeća imenuju se iz određenih uglednih plemićkih obitelji. Vijeće je primalo veleposlanike i druge cijenjene posjetitelje, čitalo službena pisma Dubrovčana u inozemstvu, davalo odobrenje za žalbe u građanskim parnicama, izdavalo propusnice dužnicima te imenovalo skrbnike i čuvare za udovice i siročad. Raspravljalo je o pitanjima od općeg interesa prije podnošenja izvješća Senatu, a najmlađi članovi bili su vrsta ministara vanjskih poslova. Uskoro moć kneza i Malog vijeća opada, a raste utjecaj Velikog vijeća i Senata. Sudske dužnosti preuzimaju Građanski i Kazneni sud.⁴³³

Veliko su vijeće sačinjavali svi punoljetni pripadnici patricijskih rodova te je imalo zakonodavnu ulogu. Posebno je naglašeno da plemići koji ulaze u to vijeće moraju biti pismeni. Broj vijećnika varirao je od 100 do 250. Oni koji nisu dolazili vršiti službu, morali su plaćati kaznu. Ona je bila oproštena sedamdesetogodišnjacima.⁴³⁴ Najodličniji predstavnici patricijata birani su u Senat čija je glavna služba bila vođenje vanjske politike, ali je imalo odlučujuću riječ u svim poslovima. Nazivalo se i Vijeće umoljenih. Članove Senata jednom je godišnje biralo Veliko vijeće, a u njega su često birani isti ljudi koji su tako stekli autoritet. Sastajao se četiri puta tjedno, a na odluke koje je donosio nije se moglo žaliti. Nametao je poreze i daće, regulirao trgovinu i djelovao protiv protivnika

⁴³¹ Goldstein i Grgin, *Europa i Sredozemlje*, 464-465.

⁴³² Harris, *Povijest Dubrovnika*, 131-132., 138.

⁴³³ Isto, 125-128., 132.

⁴³⁴ Isto, 134., 139.

poretka. Spise s vijećanja često su uništavali, a običnim građanima je bilo zabranjeno okupljanje i raspravljanje o političkim pitanjima kao što su odnosi s Turcima.⁴³⁵ Nitko tko nije bio pripadnik patricijata nije mogao sudjelovati u vršenju državnih službi, a to je bila jedna od stvari koja Držiću nije bila po volji.

Držić predlaže promjenu postojećeg društva po uzoru na Genovu koja je slobodu dobila za vrijeme Andree Dorije (1466. – 1560.). Naime, nakon što je francuski kralj Franjo I. iznevjerio povjerenje tog đenovškog admirala i nije mu plaćao poslove koje je ovaj obavljao za francusku flotu, admiral prelazi na stranu cara Karla V. s kojim sklapa ugovor. Ulazi u španjolsku flotu, a zauzvrat Karlo V. daje Genovi slobodu. Uveo je red u Genovu. Radi zasluga nazvali su ga *Ocem domovine*. Odbio je naslov dužda, reformirao je đenovešku upravu tako da je dijele plemići i građani, a vladajućem sloju pripada i nekoliko stranaca. Dakle, vlast obnašaju 23 plemićke obitelji i 8 obitelji iz višeg puka dok je niži puk isključen iz vlasti. Genova je bila aristokratska republika kao i Dubrovačka Republika.⁴³⁶ No, Držić je računao na bogatiji sloj građanstva kojem je i sam pripadao, odnosno na članove bratovština antunina i lazarina. Dubrovačke plemiće naziva „*petnaestoricom nakaza, luđaka*“,⁴³⁷ a u konačnici uvjerava Cosima da mu sve to predlaže za dobrobit Dubrovnik da ga ne bi zadesila ista sudbina kao otok Hios.⁴³⁸ Naime, Hios je bio u sličnoj situaciji kao i Dubrovnik, pripadao je Đenovljanima koji su plaćali Turcima danak kao i Dubrovnik. No te su ga godine Osmanlije na prepad napale, slomile otpor Đenovljana i osvojile ga. Ako bi Turci nakon Hiosa nastavili dalje pa osvojili i Dubrovnik, nestalo bi kršćanske oaze na granici s Osmanskim Carstvom.⁴³⁹ Čak predlaže i papinu pomoć da Dubrovčanima zaprijeti isključenjem, „prividnim ili pravim“ jer bi to dalo „veliku snagu i hrabrost tamošnjem narodu nenaviknutu na novotarije“.⁴⁴⁰ Narod opisuje kao „po prirodi strašljiv i nevičan novinama pa se teško odlučuje, ali živjeti pod onom vlašću niti hoće niti može, i zato će ohrabrenje koje će mu dati Vaše Preuzvišenosti i Vaša vlast biti najbolji lijek njegovoj plašljivosti“.⁴⁴¹ U pismu nastavlja kako očekuje skorašnji odgovor po Vinti kako bi se mogao čim prije vratiti u Dubrovnik i pripremiti teren za njegov dolazak.⁴⁴²

⁴³⁵ Harris, *Povijest Dubrovnika*, 127., 133-134.

⁴³⁶ Novak et al., „Genova“, 248.

<http://www.hrvatski-vojnici.hr/hrvatski-vojnici/1122006/dossier.asp> (13. 1. 2012.)

⁴³⁷ Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 2. srpnja 1566. godine; Držić, *Urotnička pisma*, 32.

⁴³⁸ Kunčević, „Urota“, 837-846.; Isto, 27-36.

⁴³⁹ Bogišić, *Marin Držić*, 249-250.; Kunčević, „Urota“, 837-846.; Roksandić i Tatarin, „Hios (Hij)“, 308-309.

⁴⁴⁰ Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 2. srpnja 1566. godine; Držić, *Urotnička pisma*, 33.

⁴⁴¹ Isto, 36.

⁴⁴² Isto

Ovim dolazi u proturječje jer dok s jedne strane navodi kako ne stoji sam iza urote koju predlaže, s druge piše da narodu treba poticaj kako bi djelovao.⁴⁴³

Sljedeće je pismo od 3. srpnja 1566. godine u kojem Držić ponovno zapada u proturječnost. Dok u prethodnom pismu ističe važnost Crkve, ovdje navodi kako cijeli pothvat treba držati u tajnosti, pogotovo zbog Crkve te sad ne mogu ni računati na papu jer je Pio IV. umro, a s novim papom Cosimo tek izgrađuje odnose. Također, tajnost je potrebna kako nitko „od naših“ (Dubrovčana, A. B.) ne bi shvatio koja je prava namjera njegova boravka u Firenci. Ponovno apelira na to da se Dubrovniku ne dogodi ista sudbina kao Hiosu. Dubrovačku vladu naziva „petnaestoricom nemoćnih i bezvrijednih luđaka“ te ističe Cosimu kako će se on njemu prilagoditi, odnosno odgoditi urotu, ako je to potrebno. Također, traži i novac, budući da on „nema novca, a od onih se koji će surađivati ne valja odvajati.“⁴⁴⁴ Dio o tajnosti zbog Crkve u potpunosti je nejasan jer je papa Pio IV. umro šest mjeseci prije no što je Držić napisao ovo pismo te je malo vjerojatno da to književnik nije znao, pogotovo zato što je bio klerik, a datumska razlika između tih dvaju pisama jest jedan dan.⁴⁴⁵ Ovdje je potrebno napomenuti da je Pio IV., pravim imenom Giovanni Angelo Medici postao papa 1559. godine nakon odlaska iz Dubrovnika u kojem je bio biskup. Unatoč odlasku iz tog grada i dalje je ostao u dobrim odnosima s Dubrovnikom te je prozvan „dubrovačkim kardinalom“, a 1560. godine u Dubrovnik je poslao prve isusovce. Kad je Pio IV. otišao iz Dubrovnika, na mjestu dubrovačkog nadbiskupa zamijenio ga je Lodovico Beccadelli koji je tamo proboravio šest godina. Također, bio je vjerni sluga navedenog Firentinca, tako da je Cosimo imao svježije informacije o odnosu Dubrovnika s Osmanskim Carstvom.⁴⁴⁶ Držić navodi Beccadellija u prethodnom pismu kao svjedoka nasilja nad Miniatiijem, vjerojatno jer je računao na Beccadellijevu potporu kod Cosima, znajući za njihove veze.⁴⁴⁷

Treće pismo od 23. srpnja 1566. godine Marin je napisao Cosimovu sinu Francescu pozvavši ga da kaže nekoliko lijepih riječi svom ocu, kako bi ovaj odgovorio na poslana pisma.⁴⁴⁸ Kronološki četvrto pismo jest otkriveno prije deset godina (2007.), a datirano je 27. srpnjem 1566. godine. Uz to pismo pronađena su i dva pisma Cosimova tajnika Concina vojvodi Firence od 16. i 28./29. srpnja iste godine. Držić piše vojvodi kako je

⁴⁴³ Kunčević, „Urota“, 837-846.

⁴⁴⁴ Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 3. srpnja 1566. godine; Držić, *Urotnička pisma*, 37-39.

⁴⁴⁵ Kunčević, „Ipak nije na odmet“, 39.

⁴⁴⁶ Bogišić, *Marin Držić*, 249-250.

⁴⁴⁷ Tatarin, „Beccadelli, Lodovico“, 50.

⁴⁴⁸ Pismo Marina Držića Francescu Mediciju od 23. srpnja 1566. godine; Držić, *Urotnička pisma*, 40.

posljednje pismo poslao preko Concina. Navedeni mu je dogovorio susret s Vintom koji mu je postavio sljedeća pitanja: tko ga šalje, kako misli rušiti vladu koja „nije na glasu kao slaba“ s tako malo ljudstva te kako bi se održala nova vlast ako poražena dubrovačka vlada u pomoć pozove Mlečane ili Turke?⁴⁴⁹

Držić je očigledno i sam bio svjestan da nije ostavio najbolji dojam, stoga u pismu svom snagom nastoji uvjeriti Cosima u ispravnost tog pothvata. Ističe kako ga šalje dubrovački narod, kako je dubrovačka vlada sama sebi izgradila neprijatelje te da je i sam papa Pio IV. „koji ih je poznavao i bio ogorčen na njih.“⁴⁵⁰ Smatra da je nemoguće da se Dubrovčani za pomoć obrate Mlečanima ili Turcima jer „bez iznimke, mrze i jedne i druge“, ponovno spominje slučaj Hiosa i đenoveškog poraza te odlazak Cosimova poslanika (baila, A. B.) iz Carigrada te kako će poticati kneza Francesca da podupre „njihovu stvar“.⁴⁵¹

Cosimo je sa svojim tajnikom i auditorom komentirao Držićeva pisma. U pismu Cosimu od 16. srpnja 1566. godine Concino navodi kako je pročitao pismo knezu tj. Francescu kojem se dubrovački prijedlog „čini vjetrenjača s mnogo vatre a malo ploda ili koristi.“ Nakon toga Cosimo je nadopisao da se slaže, ali da „ipak nije na odmet sve čuti.“⁴⁵²

U pismu od 28./29. srpnja 1566. godine upućenu Cosimu Concini navodi da mu šalje nekolicinu pisama od kojih „jedno od onog dubrovačkog svećenika, od kojeg teško da se išta više može saznati od onog što je već rekao, bez ikakva temelja“, a slijedi Cosimov komentar: „Sve su to tlapnje.“⁴⁵³ To znači da su se Medici zainteresirali za Dubrovčanina, neovisno o ovakvim komentarima jer se Držić sastao i s Vintom i s Concinom. No postojale su neke stvari koje su morali uzeti u obzir, a koje je on previdio. Osim već navedenih pitanja iz kojih su vjerojatno zaključili da Držić nema potporu velikog broja sugrađana, tu su još bili: nepovoljan geostrateški položaj, reakcija kršćanske Europe ako oni kao kršćanska zemlja napadnu drugu kršćansku zemlju te sama izvedba urote. Zašto traži novac? Kako bi u tom malom gradu uspjeli neprimjetno dovesti toliku vojsku i ostale Cosimove ljude koji bi se trebali „uklopiti u grad praveći se trgovcima“? Također, komunikacija je usmjerena i na Francesca, Cosimova sina koji nije bio toliko zainteresiran

⁴⁴⁹ Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 28. srpnja 1566. godine; Kunčević, „Ipak nije na odmet“, 13.

⁴⁵⁰ Isto, 14.

⁴⁵¹ Isto, 14-15.

⁴⁵² Pismo Bartolomea Concina Cosimu Mediciju od 16. srpnja 1566. godine; Isto, 15.

⁴⁵³ Pismo Bartolomea Concina Cosimu Mediciju od 28./29. srpnja 1566. godine; Isto

za političku djelatnost, ali ga je otac već od rane mladosti počeo uvlačiti u svoje poslove. Tako da je Držić komunicirao s Francescom, Concinom i Vintom odnosno preko njih i sa samim Cosimom.⁴⁵⁴

U posljednjem poznatom pismu od 28. kolovoza 1566. godine Francescu Mediciju, Držić piše kako je shvatio da je pothvat odgođen za „bolja vremena i pogodnije prilike“, a da će on u međuvremenu sa svojim prijateljima, Franom Lukarevićem⁴⁵⁵ i Lukom Sorkočevićem,⁴⁵⁶ također Cosimovim poklonicima, otputovati u Dubrovnik i čekat će Cosimov poziv. U pismu se osjeti veliki strah čovjeka koji se boji za svoj život: „spriječite da se ovom jadnom starcu i poniznom Vašem sluzi, zato što je došao s ciljem da učini nešto dobro, ne dogodi kakvo zlo. (...) s Božjom pomoću i Vašom zaštitom neću se bojati zla.“⁴⁵⁷

Držićeva urota nije imala većeg odjeka među Dubrovčanima, osim već navedenih plemića koji su bili u sukobu s dubrovačkom vlasti. Dubrovačke građane jednostavno se naziva pučanima ili po talijanskom uzorku *popolo grasso*. O nepostojanju društvenih trzavica svjedoči i podatak da vlastela nije živjela u odvojenom dijelu grada kao u ostalim dalmatinskim gradovima ili u Italiji. Građani su se bavili brodogradnjom i financijama te su se obogatili o čemu svjedoče lijepe kuće koje su izgradili u gradu kao i ljetnikovci van grada. Darivali su crkve i kapelice, a neki su imali i vlastite grbove. Nasuprot njima, vlastela je sudjelovala u vlasti, ali se bavila i trgovinom. Razlike u staležima i zatvaranje vlastele koji su u drugim dijelovima Dalmacije doveli do niza buna i nezadovoljstva pučana, u Dubrovniku su prešutno prihvaćeni i kao takvi doveli su do stabilizacije uz činjenicu da službe nisu bile mnogo plaćene. Dapače, plemići su se često sastajali na vijećima, trgovali su te im je ostajalo malo slobodnog vremena, dok su pučani zarađivali kao i plemići trgovinom, ali su živjeli ugodnije. Negativna strana prirode dubrovačkog patricijata, a to je uvidio i Držić, bila je ta što su drastično smanjili broj članova te se kasnije snižavala dobna granica za ulazak u vijeća. Dubrovčani su se udruživali u bratovštine čiji

⁴⁵⁴ Kunčević, „Ipak nije na odmet“, 14-42.

⁴⁵⁵ Frano Lukarević (1541. – 1598.) bio je hrvatski lirski i dramski pjesnik. Obavljao je za Republiku diplomatske službe u Carigradu (poklisar harača), bavio se trgovinom s velikim zaduženjima, a godine 1589. je bankrotirao. Godine 1593. radio je kao uhoda za Španjolsku u Turskoj. Senat ga je otkrio i uhitio te ga na deset godina protjerao na otok Sv. Andriju odakle je pobjegao u Italiju. Nije jasno zašto ga Držić spominje i je li Sorkočević bio upoznat s njegovim planovima. Moguće je da je, kao uhoda, bio sklon protudržavnim djelatnostima, no nema potvrde o tome; Tatarin, „Lukarević (Luccari), Frano“, 445.

⁴⁵⁶ Luko Sorkočević (1538. – 1583.) bio je dubrovački plemić primljen u Veliko vijeće 1557. godine, ali je taj izbor poništen jer još nije bio u potrebnoj dobi. Držić ga spominje u pismu od 28. kolovoza 1566. godine, no nije poznato je li on bio upoznat s Držićevim namjerama. Moguće je da ga spominje jer je u lipnju 1562. godine Cosimu pozajmio osam tisuća škuda; Vekarić, „Sorkočević (Sorgo), Luko“, 741-742.

⁴⁵⁷ Pismo Marina Držića Francescu Mediciju od 28. kolovoza 1566. godine; Držić, *Urotnička pisma*, 41-42.

je cilj bio promicanje djelotvorne pobožnosti i ljubavi prema bližnjima. To su bili *antunini* u kojima su bili i plemići i neplemići pa tako i Marin Držić. Prevladali su neplemići i to bogati trgovci koji su trgovali sa Zapadom, a članstvo u *antuninima* koristilo se kao nagrada za one koji su na poseban način pridonijeli općem dobru. Drugo udruženje bili su *lazarini* koji su osnovani 1531. godine. U tom su udruženju prevladavali trgovci koji su se bavili trgovinom s Istokom.⁴⁵⁸

Slabost Držićevih pisama nedostatak je stvarnih sredstava da se urota ostvari. Tekst je pisan kao da je preuzet iz nekog urotničkog priručnika, ali u njima ne sluša svog uzora Machiavellija koji je poučavao da urotnik protiv vlasti treba biti u njegovu rangu tj. pripadati istom sloju kao i osoba protiv koje diže urotu. Stoga bi to trebao biti netko plemićke krvi, a ne pisac-građanin.⁴⁵⁹

Držićev suvremenik, plemić i pjesnik Mario Kaboga, bio je četiri puta protjeran iz Dubrovnika, a postoji mogućnost da je utjecao na Držića. Piše pjesmu *Protiv plemstva Dubrovnika* frustriran svojim položajem i izgnanstvom. Pobuna je to iznutra, iz plemićkog staleža. No vjerojatnije je da je to pobuna protiv jednog čovjeka, Frana Gundulića, koji je trinaest puta biran za kneza, a bili su u sukobu, ali i Držić je dugovao Gunduliću novac.⁴⁶⁰

Često se Držićevo političko djelovanje povezuje s njegovim književnim stvaralaštvom, prvenstveno u Prologu Dugog Nosa u *Dundu Maroju* kad govori o „ljudima nazbilj“ i „ljudima nahvao“. U Prologu govori Dugi Nos koji je „Negromant od Velicijeh Indija“ i uspoređuju dvije vrste ljudi. Prvi su oni dobri, pravi, za koje kaže sljedeće: „ljudi su blazi, ljudi su tihi, ljudi mudri, ljudi razumni. Narav, kako ih je uresila pameti, tako ih je i ljepotom uljudila“.⁴⁶¹ Njih suprotstavlja ljudima „nahvao“ koji su se povećali do te mjere da ih je više od „ljudi nazbilj“, a onda uslijedi najava urote: „ljudi nazbilj to uzaznavši skočiše, uzeše oružje, izagnaše sve te ljude nahvao i ne ktješe da jedan cigloviti za lijek u tjezijeh strana ostane“.⁴⁶²

Živko Jeličić tvrdi da je govor Dugog Nosa, govor vlasti, govor utopije, a pojam „ljudi nahvao“ su dubrovački senatori protiv kojih će pisati nekoliko godina kasnije, a Leo Košuta još nadodaje da je okretanjem perspektive dubrovačko plemstvo moglo zaključiti da se na njih odnosi riječ „ljudi nazbilj“ te Negromant pričom stvara iluziju da su senatori

⁴⁵⁸ Harris, *Povijest Dubrovnika*, 185-198.

⁴⁵⁹ Novak, *Planeta Držić*, 145-146.

⁴⁶⁰ Plejić Poje, „Kabuzić (Caboga) Kordica, Marin (Mario), 355.; Ćosić i Vekarić, „Držićeva firentinska urotnička epizoda“, 5-16.

⁴⁶¹ Držić, *Dundo Maroje*, 10.

⁴⁶² Isto, 11-12.

ljudi zlatnog doba koje spominje u Prologu. Držić se poslužio ironijom kako bi otkrio da padaju sve maske, a „ljudi nahvao“ oživljavaju i pokazuju svoja prava lica, nesposobni vladaju, a pravi ljudi su mirni i poslušni.⁴⁶³

Posljednje godine života – boravak i smrt u Veneciji

Podatak o Držićevoj smrti donosi nam njegov nećak Jeronim Držić u svojoj genealogiji iz 1603. godine. Tad je zapisao da je „Marin Držić II. zvani Vidra, sin Marina Držića, umro 2. svibnja 1567. godine i da je pokopan u crkvi svetog Ivana i Pavla (Zanipolo) u Veneciji.“ Tadašnja Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti 14. listopada 1972. godine u toj je crkvi, u kapeli svete Magdalene uz glavni oltar, podigla natpis na talijanskom jeziku: „Veliki hrvatski renesansni komediograf Marin Držić rođen 1508. u Dubrovniku, umro je u Veneciji 2. svibnja 1567. godine i pokopan u ovoj bazilici. Uspomeni pjesnika Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti u Zagrebu, 1972. godine.“⁴⁶⁴

Književni opus

Jedino Držićevo za života objavljeno djelo jesu Pjesni Marina Držića ujedno stavljene s mnogim družim lijepim stvarmi i to 1551. godine u Veneciji. U tom izdanju, osim pjesama izašla je i Pripovjes kako se Venere Božica užeže u ljubav lijepog Adona u komediju stavljena, Tirena te Novela od Stanca.

No, Držić je najpoznatiji po dramama. Napisao je plautovske komedije: Skup, Dundo Maroje, Tripče de Utolče (Mande), Pomet (nesačuvana) i Džuho Kerpeta (sačuvana u dijelovima). U Dundu Maroju jedan od likova je i Ugo Tudešak, literarizirani grof Christoph Rogendorf, a jedan od glavnih likova, Maro, potrošio je 5 000 dukata što je iznos jednak onom koji su dugovali Držić, otac i braća mu.⁴⁶⁵

Napisao je pastorele Pripovjes kako se Venere Božica užeže u ljubav lijepog Adona u komediju stavljena, Grižula, Tirena, farsu Novela od Stanca i tragediju Hekuba.

Od djela je poznata još komedija Pjerin (sačuvana tek u dijelovima) i Arkulin.

⁴⁶³ Čale, *Cljuč za književno djelo*, 44-47.

⁴⁶⁴ Čale, „O životu i djelu“, 21.

⁴⁶⁵ Isto, 12.

Držić je radio s tri glumačke družine, Pomet, Njarnjasi i Gardzarija, a predstave su uglavnom izvođene na svadbama. Tako je 1556. godine na piru Vlaha Sorkočevića prikazivana *Grižula*, Njarnjasi su izveli *Skupa* na svadbi Saba Gojčina, a družina Gardzarija izvela je *Džuha Kerpetu* na svadbi Rafa Gučetića.⁴⁶⁶ Najstariji sačuvani rukopis Držićevih komedija iz 16. stoljeća čuvaju se u Slavenskoj knjižnici u Pragu, a dostupni su na njezinoj mrežnoj stranici u digitaliziranoj verziji.⁴⁶⁷ Naime, originale je posjedovao Milan Rešetar koji je, kad se selio u Firencu, a zbog nedostatka financijskih sredstava, prodao svoju knjižnicu praškoj Slavenskoj knjižnici. Unutar nje nalazili su se i ovi vrijedni rukopisi.

Zaključak

Držić je u svojim djelima često spominjao fortunou, prevrtljivu sreću, koju treba znati osvojiti, kako to kaže Pomet u *Dundo Maroju*: „trijeba je bit vjertuoaz tko hoće renjat po svijetu. Kralj je čovjek od ljudi, kad se umije vladat.“⁴⁶⁸ U tome mu je uzor bio Machiavelli.

Fortunu treba znati slijediti kao što je to umio Pomet, ali Držiću očito nije uvijek bila naklonjena. Moguće je da je njegova frustriranost dubrovačkom vlašću proizlašla iz same želje za vlašću, kao što je vlast imao u kazalištu, u komedijama koje je pisao i koje su nasmijavale publiku. Njegova urota nije uspjela jer okolnosti u Dubrovniku nisu za to bile povoljne. Kao što je već spomenuto, građanima se više isplatilo baviti se samo trgovinom – zarada je bila dobra, a imali su i viška vremena tako da on nije bio „pjesnik građanstva“ niti „pjesnik ugnjetavanog puka“,⁴⁶⁹ a Cosimo kao iskusni političar, nije se upustio u pothvat osvajanja Dubrovnika pazeći na svoj ugled. Ipak, „nije bilo na odmet sve čuti“,⁴⁷⁰ kako je naveo u komentaru u Concinovu pismu.

Držić je umro u Veneciji, a u popisu mrtvih tog grada iz 1567. godine otrgan je list od svibnja, tako da točne okolnosti njegove smrti nisu poznate. Dugi niz godina Držićeva su djela ležala zaboravljena, ali od 1938. godine kad ih je Marko Fotez, tad mladi student Umjetničke akademije u Zagrebu oživio, više nisu silazila sa scene. Taj „vjertuoaz“ u crtanju ljudskih karaktera i „našijeh“ dijalekata upravo je zbog toga i danas rado čitan.

⁴⁶⁶ Čale, „O životu i djelu“, 16.

⁴⁶⁷ Dostupno na:

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=set20070913_11_33#search (23. 5. 2016.)

⁴⁶⁸ Držić, *Dundo Maroje*, 46.

⁴⁶⁹ Novak, *Planeta Držić*, 140-154.

⁴⁷⁰ Kunčević, „Ipak nije na odmet“, 15.

Time je pobijedio sve one „ljude nahvao koji su mislili da su ljudi nazbilj, ali ljudi nahvao su ljudi nahvao i bit će do suda“, tj. sve one koji su tvrdili da je plagijator, sve one koji su glumili da su ljudi nazbilj“. Njegov književni rad nije bio primarna dužnost. On je najprije bio klerik, a tek onda zabavljač i pisac. Svojim pismima pokušao je promijeniti svoj položaj, no svijet kojem je hrlio zatvorio mu je vrata koja se danas ponovno otvaraju brojnim perima književnih kritičara i publike koja je prepoznala njegovu vrijednost.

Bibliografija

Objavljeni izvori

Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 2. srpnja 1566. godine

Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 3. srpnja 1566. godine

Pismo Marina Držića Francescu Mediciju od 23. srpnja 1566. godine

Pismo Marina Držića Francescu Mediciju od 28. kolovoza 1566. godine

Navedena pisma objavljena su u: Držić, Marin. *Urotnička pisma Marina Držića*. Prijevod i komentar Frano Čale. Zagreb: SNL, 1989.

Pismo Marina Držića Cosimu Mediciju od 28./29. srpnja 1566. godine

Pismo Bartolomea Concina Cosimu Mediciju od 16. srpnja 1566. godine

Pismo Bartolomea Concina Cosimu Mediciju od 28./29. srpnja 1566. godine

Navedena pisma objavljena su u: Kunčević, Lovro. „Ipak nije na odmet sve čuti«: medičeski pogled na urotničke namjere Marina Držića“, *Anali Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 45, 2007., 9-46.

Knjige

Bertoša, Slaven. *Svjetska povijest modernoga doba (XVI- XIX. st.) s posebnim osvrtom na Apeninski poluotok*. Zagreb: Profil International, 2004.

Bogišić, Rafo. *Mladi dani Marina Držića*. Zagreb: Mladost, 1987.

Bogišić, Rafo. *Marin Držić sam na putu*. Zagreb: HAZU, 1996.

Budak, Neven, Tomislav Raukar. *Hrvatska povijest srednjeg vijeka*. Zagreb: Školska knjiga, 2006.

Čale, Frano. *Ključ za književno djelo: interpretacije – Marin Držić*. Zagreb: Školska knjiga, 1971.

Držić, Marin. *Djela*. Priredio, uvod i komentare napisao Frano Čale. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1987.

Držić, Marin. *Dundo Maroje, Skup, Novela od Stanca*. Zagreb: Europapress holding, 2008.

Franić Tomić, Viktorija. *Tko je bio Marin Držić*. Zagreb: Matica hrvatska, 2011.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*. Zagreb: Novi liber, 2003.

Goldstein, Ivo, Boris Grgin. *Europa i Sredozemlje u srednjem vijeku*. Zagreb: Novi Liber, 2008.

Harris, Robin. *Povijest Dubrovnika*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2006.

Novak, Slobodan Prosperov et al., ur. *Leksikon Marina Držića*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.

Novak, Slobodan Prosperov. *Planeta Držić*. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, Zagreb, 1984.

Pavličić, Pavao. *Dubrava u komediju stavljena*. Zagreb: Mozaik knjiga, 1996.

Članci

Ćosić, Stjepan, Nenad Vekarić. „Držićeva firentinska urotnička epizoda: dio plana Bobaljevićeva klana da razvlasti Gundulićev klan“, *Dubrovačka vlastela između roda i države: Salamankezi i sorbonezi*. Zagreb-Dubrovnik: Zavod za povijesne znanosti HAZU-a u Dubrovniku, 2005.

Kunčević, Lovro. „Ipak nije na odmet sve čuti«: medijski pogled na urotničke namjere Marina Držića“, *Analiza Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Dubrovniku*, br. 45, 2007., 9-46.

Dijelovi knjige

Čale, Frano. „O životu i djelu Marina Držića“. U: *Djela*, Marin Držić. Priredio, uvod i komentare napisao Frano Čale. Zagreb: Centar za kulturnu djelatnost, 1987., 11-147.

Natuknice iz: Novak, Slobodan Prosperov et al., ur. *Leksikon Marina Držića*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža, 2009.

Delić Gozze, Vesna. „Cristoph Rogendorf“, 687-689.

Grubiša, Damir. „Medici, Cosimo“, 486-487.

Grubiša, Damir. „Modeli vladanja“, 507-510.

Kunčević, Lovro. „Miniati, Lorenzo“, 500.

Kunčević, Lovro. „Urota“, 837-846.

Kunčević, Lovro. „Urotnička pisma“, 847.

Novak, Slobodan Prosperov et al. „Genova“, 247-248.

Novak, Slobodan Prosperov. „Životopis“, 892-896.

Plejić Poje, Lahorka. „Kabužić (Caboga), Marin (Marino)“, 354-355.

Roksandić, Dragutin. Milovan Tatarin. „Hios (Hij)“, 308-309.

Tatarin, Milovan. „Beccadelli, Lodovico“, 50.

Tatarin, Milovan. „Držić, Marin“, 150.

Tatarin, Milovan. „Genealogija Jeronima Držića“, 245-247.

Tatarin, Milovan. „Lukarević (Luccari), Frano“, 445.

Tatarin, Milovan. „Siena“, 710-720.

Tatarin, Milovan. „Vetranović, Mavro (Nikola)“, 857.

Vekarić, Nenad. Milovan Tatarin. „Bočinčići (Bucignolo)“, 74.

Vekarić, Nenad. „Sorkočević (Sorge), Luko“, 741-742.

Internetni izvori

<http://www.hrvatski-vojniki.hr/hrvatski-vojniki/1122006/dossier.asp> (13. 1. 2012.)

http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=set20070913_11_33#search
(23. 5. 2016.)

MARIN DRŽIĆ – the writer and conspirator

The paper deals with the biography of Marin Držić, one of the most important Croatian renaissance writers, especially with his political life. Marin Držić was a controversial person who tried to organise the conspiracy against the government of the Republic of Ragusa. In order to achieve it, he wrote letters to Cosimo Medici. The author tries to explain the motives of the conspiracy as well as the strategic position of the Republic during that period. At the end of the paper, author lists his literary works.

Keywords: *Marin Držić, Dubrovnik, count Rogendorf, Siena, Florence, Genoa, Venice, Cosimo Medici, Francesco Medici, conspiracy, letters, comedies*

BITKA KOD SISKA 1593. GODINE

Mate Božić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: matboz1@ffst.hr

Tema je rada povijesni i vojni aspekt Sisačke bitke 1593. godine u kontekstu najvećeg opsega osvajačkih pothvata Osmanlijskog Carstva na području Europe tijekom 16. stoljeća. U okviru navedene problematike u prvom dijelu rada tematizirana je sudbina hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva tijekom stogodišnjeg rata protiv Osmanlija tj. položaj Siska koji se u tom sukobu našao pod izravnim osmanlijskim udarom. U tom je smislu osobito važna tad aktualna reorganizacija Vojne krajine koja je u konačnici doprinijela uspješnom protuosmanlijskom otporu. Sisak je u okviru tih obrambenih nastojanja u drugoj polovici 16. stoljeća stekao ulogu glavne strateške točke obrane, čemu je osobito doprinijela izgradnja sisačkog kaštela izvršena u skladu s tad suvremenim renesansnim fortifikacijskim principima prilagođenima razvoju i upotrebi vatrenog oružja. Drugi je dio rada posvećen osmanlijskim opsadama Siska u posljednjem desetljeću 16. stoljeća odnosno tijekom same Sisačke bitke uključujući i opsežne osmanlijske pripreme koje su prethodile bitki. Naposljetku su istaknute i posljedice tog odlučujućeg sraza, osobito u kontekstu europskih protuosmanlijskih obrambenih nastojanja.

Ključne riječi: *stogodišnji rat, reorganizacija Vojne krajine, Sisak, sisački kaštel, renesansna fortifikacija, vojna revolucija, posljedice Sisačke bitke 1593. godine*

Sisak pred osmanlijskom opasnošću

Hrvatsko-dalmatinsko-slavonsko kraljevstvo u stogodišnjem ratu

Još od pada Bosne pod Osmanlije 1463. godine, hrvatsko-dalmatinsko-slavonsko kraljevstvo bilo je izravno izloženo osmanlijskim prodorima. Već 1471. godine, nakon osmanlijskog osvajanja Počitelja, ubrzo je izgubljeno područje od Neretve do Cetine. U razdoblju nakon katastrofalne Krbavske bitke 1493. godine, obrana se hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva ubrzano urušava,⁴⁷¹ a osmanlijska sila steže hrvatske krajeve u obruč, da bi se točno stotinu godina poslije vršak sjevernog i južnog kraka osmanlijskih prodora našao pred istim ciljem – Siskom.

Na južnom su osvajačkom pravcu Osmanlije 1499. godine zauzele Neretvansku krajinu te ubrzo prodrle do mora kod Trogira (1501.), Zadra, Nina i Splita. Od 1511. do 1513. godine zauzele su kraj između Imotskog i Cetine te nametnuli danak Poljicima u

⁴⁷¹ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 120.

zaleđu Omiša.⁴⁷² Potom su 1522. godine osvojile Blagaj, Unac, Rmanj, Skradin i Knin⁴⁷³ koji je, prema opisima suvremenika, smatran ključnom obrambenom utvrdom kraljevstva.⁴⁷⁴ Osmanlije 1523. osvajaju Ostrovicu, glavno uporište južno od Velebita,⁴⁷⁵ a od 1527. do 1528. godine Obrovac, Krbavu, Jajačku banovinu i Liku.⁴⁷⁶ Osmanlije su 1537. zauzele Klis,⁴⁷⁷ potom 1556. godine Kostajnicu, čime je probijena linija obrane na Uni.⁴⁷⁸ Osvajanjem Kostajnice u veliku su opasnost došli krajevi između Kupe i Une. Potom su 1558. osvojile Otok i Bušević na Uni, zatim 1560. Novigrad na Uni te 1565. godine Krupu.⁴⁷⁹ Osmanlijskim osvajanjem Krupe obrambeni sustav na Uni bio je gotovo sasvim razoren jer je Bihać ostao jedina, ali sasvim izolirana utvrda na toj rijeci. Tako se protuosmanlijska obrambena linija premjestila s Une na Kupu, uslijed čega Sisak dobiva izuzetnu obrambenu geostratešku važnost.⁴⁸⁰

Na sjevernom su osvajačkom pravcu Osmanlije 1512. zauzele Srebrničku banovinu,⁴⁸¹ a 1521. godine dio Srijema. Potom su 1526. godine osvojile Ilok, Vukovar i Osijek.⁴⁸² Ubrzo su 1529. zauzele čitav Srijem i dio istočne Slavonije, a 1535. godine Dobor i Kobaš u Bosni, Brod na Savi i Staru Gradišku. Zatim su 1536. osvojile i Požešku županiju,⁴⁸³ a od 1540. do 1545. godine Jasenovac, Novsku, Subotski Grad, Britvičevinu, Valpovo, Orahovicu, Voćin, Moslavinu, Brezovicu, Petrovinu (današnji Daruvar), Pakrac, Čaklovac i Bijelu Stijenu. Osmanlijskim osvajanjem Virovitice i Čazme, s Dubravom i Ustilonjom 1552. godine, u konačnici je i sjeverna obrambena linija ovisila o ishodu obrane sisačkog Pokuplja.⁴⁸⁴

Tako je hrvatsko-dalmatinsko-slavonsko kraljevstvo, kao južni dio široke protuosmanlijske fronte koja se protezala od Karpata do Jadrana,⁴⁸⁵ nakon stoljetnih žestokih osmanlijskih napada, potpuno iscrpljeno, osiromašeno i demografski prorijeđeno, u konačnici svedeno na „ostatke ostataka nekoć slavnog Kraljevstva

⁴⁷² Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 122.

⁴⁷³ Isto, 123.

⁴⁷⁴ Valentić, „Hrvati u stogodišnjem ratu“, 20.

⁴⁷⁵ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 123.

⁴⁷⁶ Isto, 123.

⁴⁷⁷ Isto, 126.

⁴⁷⁸ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 127.

⁴⁷⁹ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 194.

⁴⁸⁰ Budak, *Hrvatska i Slavonija*, 22.

⁴⁸¹ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 122.

⁴⁸² Isto, 123.

⁴⁸³ Isto, 193.

⁴⁸⁴ Isto, 194.

⁴⁸⁵ Valentić, „Hrvati u stogodišnjem ratu“, 20.

Hrvatske“.⁴⁸⁶ Upravo je Sisak na koncu tog razdoblja preuzeo ulogu najisturenije, ključne točke obrane cijelog Kraljevstva.⁴⁸⁷

Sisak pod izravnim osmanlijskim udarom

Smrt osmanlijskog sultana Sulejmana pod Sigetom 1566. godine tijekom pohoda na Beč, simbolički je označila kraj osmanske osvajačke ofenzive. Niti iduće desetljeće nije rezultiralo novim pomicanjem granice. Iako je Seljačka buna 1573. godine stvorila realnu opasnost za novi prodor Osmanlija u hrvatsko-dalmatinsko-slavonsko kraljevstvo, to se nije dogodilo. Međutim, borbe su se nastavile. Tako je zapovjednik Hrvatske krajine Herbart Auersperg u pokušaju da proдре do Bihaća 1575. godine doživio težak poraz kod Budačkog.⁴⁸⁸ Taj je Auerspergov poraz Osmanlije potaknuo na silovitu ofenzivu⁴⁸⁹ u okviru koje je bosanski sandžakbeg Ferhad-paša Sokolović do 1578. godine zauzeo strateški važne gradove: Gornju i Donju Kladušu, Podzvizd, Ostrožac, Zrin i Gvozdansko,⁴⁹⁰ dakle, sve utvrde između Une, Gline i Korane. Pašina su osvajanja tako dovela do potpunog raspada protuosmanlijske obrane na rijeci Uni. Sad se osmanlijska granica definitivno pomaknula na donju Kupu, čime je Sisak bio izložen izravnom osmanlijskom udaru.⁴⁹¹

Nova organizacija Vojne krajine

Pljačkaški pohodi usmjereni preko hrvatskih krajeva na austrijske zemlje primorali su Habsburgovce i hrvatsko plemstvo na zajedničko organiziranje obrane, unatoč kroničnom nedostatku novca. U plemićkim i kraljevskim utverdama pojačavana je stalna posada, a troškove održavanja snosili su, uz središnje vlasti u austrijskim zemljama, i vlasnici utvrda. Bio je to nastavak politike započete za Ferdinanda I.,⁴⁹² s tim da se s vremenom sudjelovanje financijski iscrpljenih hrvatskih plemića u obrani smanjivalo. Naime, oni su svoje utvrde prepuštali kraljevskim trupama. Na taj su način sve veću ulogu,

⁴⁸⁶ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 195.-196.

⁴⁸⁷ Lukinović, „Zagrebački kaptol“, 67.

⁴⁸⁸ Budak, *Hrvatska i Slavonija*, 22.

⁴⁸⁹ Holjevac i Moačanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina*, 14.

⁴⁹⁰ Valentić, „Hrvati u stogodišnjem ratu“, 29.

⁴⁹¹ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 195.

⁴⁹² Budak, *Hrvatska i Slavonija*, 22.

uz generale Slavonske i Hrvatske krajine, dobivali kapetani u glavnim pograničnim mjestima.

Za vladavine kralja Rudolfa II. (1576. – 1608.) učinjeni su znatni pomaci u organizaciji Vojne krajine. Upravu nad Vojnom krajinom formalno je 1578. godine preuzeo Rudolfov stric Karlo. Na vojnom pograničnom prostoru koji su branile kraljevske trupe, Karlove su ingerencije u vojnim pitanjima proširene iznad ovlasti bana i Sabora.⁴⁹³ Reorganizacija krajine bila je potaknuta upravo katastrofalnim posljedicama osmanlijskih osvajanja 1576. – 1578. godine, tj. definitivnim pomicanjem obrambene linije s Une na Kupu.⁴⁹⁴ Odmah je započela gradnja Karlovca kao središnje utvrde na Kupi. Dva generalata – onaj karlovački i varaždinski – s pripadajućim utvrdama, zapravo su izuzeta iz ovlasti Sabora. Iako isprva nova vojna organizacija nije bila sasvim uspješna, budući da je pohod za povrat utvrda na Uni 1578. godine završio neuspjehom,⁴⁹⁵ ubrzo su postignute i prve manje pobjede nad Osmanlijama kod Ivanića, Slunja, Belaja, u Turopolju i drugdje.⁴⁹⁶

Sisačka utvrda

Sisak – glavna strateška točka obrane

Osmanlijski prodori i osvajanja u 15. i 16. stoljeću preobrazili su Sisak i sisačku krajinu iz jednog gospodarskog središta, tj. gospoštije Zagrebačke nadbiskupije, u glavnu stratešku točku obrane ne samo Zagrebačkog kaptola, nego i čitavog kraljevstva. Naime, krajem 16. stoljeća sjeverni i južni pravac osmanlijskih osvajanja opasno su se približili Sisku koji je postao najisturenijom točkom obrane.⁴⁹⁷

Na području sjeverno i istočno od Zrinske gore zagrebačka Crkva bila je najveći feudalac pa je i najviše ulagala u obranu od Osmanlija. Već sredinom 16. stoljeća osjetila se potreba za protuosmanlijskom zaštitom svih putova koji su iz Pounja vodili do Pokuplja te preko Kupe do Zagreba i dalje na sjever. Tako se uz postojeće utvrde (Vinodol, Veliki Gradac, Mali Gradac, Hrastovica, Gore) od sredine 16. stoljeća gradilo i više novih, ali manjih utvrda i straža (Pecki, Čuntić, Klimna gora, Križ, Sokol). Oko 1530. godine gradi se

⁴⁹³ Budak, *Hrvatska i Slavonija*, 23.

⁴⁹⁴ Holjevac i Močanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina*, 14.

⁴⁹⁵ Budak, *Hrvatska i Slavonija*, 23.

⁴⁹⁶ Holjevac i Močanin, *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina*, 15.

⁴⁹⁷ Lukinović, „Zagrebački kaptol“, 67.

i Pokupsko, kao manji kaštel na važnom prijelazu preko rijeke Kupe.⁴⁹⁸ Međutim, sve te manje utvrde i straže nisu mogle zaustaviti veću osvajačku silu, a i same su strateški morale imati svoj logistički oslonac i sigurnost u nekoj snažnijoj utvrdi. Takvu je ulogu mogla imati samo velika, snažna utvrda, smještena na najboljem mogućem položaju, odakle je bilo moguće pratiti i povezivati široku frontu obrambenog djelovanja.⁴⁹⁹

Izgradnja sisačkog kaštela

Kako bi definitivno zatvorio Osmanlijama pravac daljnjeg prodiranja prema Zagrebu, Zagrebački je kaptol započeo 1544. godine graditi sisački kaštel na sutoku Kupe i Save.⁵⁰⁰ Sisak je tako, uz Karlovac, postao najvažnijom utvrdom kupske obrambene crte, imajući važnu ulogu u čitavom novoformiranom sustavu graničnih utvrda (Varaždin, Koprivnica, Križevci i Ivanić) stvorenom sredinom 16. stoljeća na prostoru od Drave do Save.⁵⁰¹ Može se reći da je izgradnja nove obrambene sisačke utvrde bio veliki graditeljski i strateški pothvat. Za njegovo su ostvarenje trebala ne samo kraljeva dozvola i suglasnost, već i velika novčana sredstva te stručna suradnja onovremenih vrsnih graditelja i stratega. Gradnja je financirana novčanim sredstvima Zagrebačke biskupije, hrvatsko-dalmatinsko-slavonskih staleža te samog kralja. Kanonici Zagrebačkog kaptola sami su odabrali položaj budućeg kaštela, možda uz savjete i suradnju Domenica del Allija, koji je već vodio izgradnju nekih utvrda i tvrđava na slavonskoj granici (Varaždin, Koprivnica, Ivanić).⁵⁰²

Temeljna obilježja kaštela kao graditeljskog objekta

Sisačka utvrda izvorno je posjedovala tlocrtnu formu trokuta, što po tipološkom obrascu predstavlja renesansnu graditeljsku formu. Međutim, visoke cilindrične kule i zidovi, pokazuju utjecaj gotičke tradicije. Ipak, debljina zidova, pogotovo kula, a zatim strijelnice i veći obrambeni otvori, svjedoče o renesansnoj gradnji u kojoj je obrana više ovisila o vatrenom i artiljerijskom oružju nego o starim viteškim obrambenim

⁴⁹⁸ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 35.

⁴⁹⁹ Isto, 36.

⁵⁰⁰ Vojna enciklopedija, s. v. „Sisak“

⁵⁰¹ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 35.

⁵⁰² Isto, 36.

vještinama.⁵⁰³ Da bi se kaštel zaštitio od artiljerijskih napada, unutrašnja strana zidova ojačana je s tri reda greda između kojih je nabacana zemlja.⁵⁰⁴ U cjelini, obrambena snaga i vrijednost sisačkog kaštela ovisila je o dvjema vrlo važnim značajkama: čvrstoći zidnog obrambenog plašta te prostranosti kaštela, koji je iza svojih zidina i kula mogao smjestiti prilično velik broj vojne sile sa svim ratnim i životnim sadržajima potrebnim za obranu u slučaju težeg neprijateljskog napada i dugotrajnije opsade.⁵⁰⁵

Djelokrug obrambenog djelovanja sisačkog kaštela

Djelokrug sisačkog kaštela pretpostavljao je ne samo strateške obrambene zadatke u krugu sisačkog Pokuplja, već je imao i ulogu nositelja obrambene fronte Slavonske te Hrvatske krajine. Djelovanje je trebalo biti defenzivno, ali i ofenzivno. Sisačka je utvrda trebala braniti liniju obrane na Kupi, dakle područje od Siska do Moslavine, Zagreba i Jastrebarskog te širok obrambeni prostor južno od Kupe, sve do Petrove i Zrinske gore. Tako je uz sisački kaštel bila vezana sudbina Hrastovice, Gora, Križa, Drenčine, Bresta, a kasnije i Petrinje.⁵⁰⁶

Opsade Siska

Obrambene pripreme

Nakon završetka osmanlijsko-perzijskog rata na istoku, na dvoru sultana Murata III. prevladala je ratoborna dvorska struja predvođena velikim vezinom Sinan-pašom, kojoj je glavni cilj bio konačno osvajanje ugarskih i hrvatskih krajeva, kako bi se postupno približilo carskom Beču.⁵⁰⁷ Iako je car Rudolf tražio i postigao dogovor o osmogodišnjem miru,⁵⁰⁸ primirje sklopljeno 29. studenog 1590. godine ubrzo je prekršeno upravo zahvaljujući Sinan-paši. Ratoborni Hasan-paša Predojević, uz pomoć Sinan-paše i ratoborne struje na sultanovu dvoru, došao je 1591. godine na mjesto bosanskog beglerbega. Hasan-pašinom namjerom potpunog razbijanja hrvatske kupske obrambene

⁵⁰³ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 36.

⁵⁰⁴ Vojna enciklopedija, s. v. „Sisak“

⁵⁰⁵ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 37.

⁵⁰⁶ Isto, 36.

⁵⁰⁷ Isto, 33.

⁵⁰⁸ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 158.

linije⁵⁰⁹ te osvajanjem Siska, trebalo je stvoriti preduvjete za daljnje prodore prema „ostacima nekoć slavnog Kraljevstva Hrvatske“.⁵¹⁰ Stoga je Hasan-paša odmah po dolasku u Bosnu početkom 1591. godine, započeo s ratnim pripremama. Uskoro, pod plaštem primirja, pokrenuo je pravi rat na južnim granicama kraljevstva, osvojivši neke utvrde i nanizavši nekoliko pobjeda koje su dovele do odlučujuće Bitke kod Siska 1593. godine.⁵¹¹

Osmanlijske su čete već 1580. godine kod Bresta (u blizini Siska) prvi put ozbiljno prodrle preko Kupe u Turopolje,⁵¹² ponovivši uspjeh iduće godine u dva navrata. Osmanlijski su prodori bili ozbiljan znak za početak užurbanih obrambenih priprema branitelja sisačkog kaštela. Prikupljalo se artiljerijsko naoružanje za potrebe utvrde, a sisačka posada popunjavala se vojnim osobljem koje je takvo naoružanje znalo i koristiti, osobito s puškarima i topnicima.⁵¹³ Sabor je u srpnju 1591. godine podigao opći narodni ustanak (tzv. *insurekciju*) te prikupio radnike za utvrđivanje kaštela u Sisku.⁵¹⁴ Dvije kratkotrajne Hasan-pašine opsade Siska koje će uslijediti 1591. i 1592. godine, predstavljale su svojevrsnu uvertiru pred odlučujući obračun.⁵¹⁵

Prva opsada Siska

Hasan-paša svoj je prvi napad na sisački kaštel poduzeo početkom kolovoza 1591. godine. Tom je prilikom krenuo s vojskom iz Kostajnice, osvojio sisačke predstraže u Gorama i Hrastovici te stigao sve do Kupe. Potom se 6. kolovoza 1591. godine utaborio na kupskoj obali nasuprot Sisku, odakle je topovskim hicima gađao sisačku utvrdu. Međutim, u blizini Siska, između Odre i Kupe, pristigle su čete hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog bana Tome Erdödyja i vrhovnog kapetana Slavonske krajine Stephana Grassweina. Osmanlijska vojska nije bila pripremljena za ozbiljan artiljerijski napad na čvrste i dobro branjene zidine sisačkog kaštela pa je Hasan-paša već 8. kolovoza odustao od opsade i povukao se pred odlučnim napadom banskih i slavonskih krajiških četa.⁵¹⁶ Osmanlije su tad doživjele poraz i našle spas u bijegu, a ban Erdödy oslobodio je Moslavinu.⁵¹⁷

⁵⁰⁹ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 33.

⁵¹⁰ Kaminski, „Obrana Siska“, 37 - 41.

⁵¹¹ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 33.

⁵¹² Isto, 37.

⁵¹³ Isto, 38.

⁵¹⁴ Isto, 39.

⁵¹⁵ Laušić, „Katastrofa turske vojske“, 242-244.

⁵¹⁶ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 39.

⁵¹⁷ Laušić, „Katastrofa turske vojske“, 242-244.

Zagrebački je kaptol iskoristio zatišje kako bi od austrijskih staleža zatražio pomoć u artiljeriji, međutim, poziv nije naišao na povoljan odaziv. Kaptol je također nastojao sisačku posadu popuniti neophodnim artiljerijskim vojnim osobljem, a poduzeo je i graditeljske zahvate kako bi se ojačale zidine kaštela.⁵¹⁸

Gradnja Petrinje i pad Bihaća

Nakon osmanlijskog pustošenja Božjakovine i Vrbovca te osvajanja važne utvrde Ripač u blizini Bihaća, Hrvatski je sabor 5. siječnja 1592. godine donio zaključak o sveopćem zemaljskom ustanku u svrhu obrane kraljevstva od Osmanlija.⁵¹⁹ Hasan-paša je u travnju 1592. godine s velikom vojskom te velikim brojem radne snage (oko 40 000 ljudi) došao do Kupe gdje je na desnoj obali rijeke, kod utoka Petrinjčice, postavio svoj logor. Na tom je mjestu, nasuprot kršćanske utvrde Brest, započeo graditi novu osmanlijsku utvrdu koja je trebala poslužiti kao oslonac za napad na Sisak, ali ujedno i kao glavna baza za daljnje prodore preko Kupe.⁵²⁰ Već 2. svibnja Osmanlije su proslavile dovršetak izgradnje svoje nove utvrde Yenikale, tj. Petrinje.⁵²¹ Istog je dana paša digao tabor i krenuo na jug s glavnom svojom vojske. Potom je popravio utvrde u Hrastovici i Gorama.⁵²² Cijeli je svibanj proveo u Kostajnici, a zatim je krenuo prema Bihaću koji je opsjeo 13. lipnja 1592. godine. Građani Bihaća predali su se Osmanlijama već 19. lipnja. Predajom Bihaća u osmanlijske ruke pala je i posljednja utvrda na rijeci Uni te je Sisak sada postao glavni cilj Hasan-pašinih osvajanja.⁵²³

Poraz kod Bresta i druga opsada Siska

U međuvremenu se u taborima kraj Kupe, očekujući neizbježni osmanlijski napad, okupio veliki broj banskih vojnika, krajišnika i štajerskih plaćenika. Međutim, raznorodne su čete bile bez jedinstvenog zapovjedništva, discipline i reda.⁵²⁴ Već početkom srpnja Hasan-paša je stigao u Petrinju, gdje je sagradio most preko Kupe kako bi opkolio Sisak i

⁵¹⁸ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 39-40.

⁵¹⁹ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 159.

⁵²⁰ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 41.

⁵²¹ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 159.

⁵²² Kruhek, „Rat za opstojnost“, 42.

⁵²³ Isto, 43.

⁵²⁴ Isto

s lijeve strane rijeke. Tad su osmanlijske čete iznenada prešle Kupu kod Bresta i 19. srpnja napale tabor banskih trupa. Poraz iznenađenih kršćanskih četa bio je potpun. Stradao je velik broj vojnika, a bijegom se spasilo samo konjaništvo. Sada je Osmanlijama put do Siska bio slobodan pa je paša naredio spaljivanje svih utvrda, straža i sela od Bresta do Drenčine i Odre. Potom je 22. srpnja stigao pod sisački kaštel i započeo drugu opsadu.⁵²⁵ Međutim, hrabri i snalažljivi branitelj Siska, kanonik Nikola Mikac, inače zapovjednik sisačke tvrđave pri prvoj opsadi Siska 1591. godine,⁵²⁶ provalio je neočekivano noću iz grada i uništio pašino topništvo na brijegu nasuprot tvrđave te srušio most preko kojeg su Osmanlije dolazile pod same zidine.⁵²⁷ Unatoč svemu, branitelji grada izdržali su žestoke osmanlijske artiljerijske i pješačke napade pa se 29. srpnja paša povukao i započeo s pljačkom i uništavanjem sisačke okolice i Turopolja. Osmanlijske su čete pustošile okolicu Siska sve do početka 1593. godine kako bi što više oslabile sisačku obranu i Sisak u potpunosti pretvorile u izoliranu točku otpora.⁵²⁸ Međutim, Zagrebački je kaptol u međuvremenu zatražio i dobio pomoć u artiljerijskom naoružanju i vojnom kadru iz austrijskih zemalja.⁵²⁹

Treća opsada Siska

Već krajem svibnja 1593. godine Hasan-paša se ponovno spremao na vojni pohod prema Kupi.⁵³⁰ Početkom lipnja 1593. godine, paša je po treći put krenuo prema Sisku kako bi ga konačno zauzeo. Velike topove i komoru Savom je od Gradiške prevozilo 29 šajki.⁵³¹ Hasan-pašina je vojska bez poteškoća zauzela Drenčin, a potom je 14. lipnja stigla pod Sisak i utaborila se na desnoj obali Kupe, u blizini sisačke tvrđave te započela s trećom opsadom.⁵³² Hasan-paša je raspolagao s otprilike 12 000 vojnika prikupljenih iz svih sandžaka Bosanskog pašaluka: janjičara, azapa, spahija i akindžija. Međutim, samo je mali dio osmanlijskih četa bio naoružan vatrenim oružjem. U pohodu su sudjelovali mnogi sandžak-begovi Bosanskog pašaluka: zvornički, kliško-livanjski, lički, hercegovački,

⁵²⁵ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 44.

⁵²⁶ Obradović, „Nikola Mikac“, 49-62.

⁵²⁷ Lukinović, „Zagrebački kaptol“, 73.

⁵²⁸ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 45.

⁵²⁹ Isto, 45-47.

⁵³⁰ Isto, 51.

⁵³¹ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵³² Kruhek, „Rat za opstojnost“, 51.

cerničko-pakrački, požeški i orahovački, bihački i vučitrnski; potom kapetani Petrinje i Gradiške, a vjerojatno i čete Osječkog i Krčkog sandžaka.⁵³³

Sisak su branili kanonici Zagrebačkog kaptola, Blaž Đurak i Matija Fintić, koji je poginuo već na početku opsade. Posadu sisačkog kaštela činilo je 300 vojnika.⁵³⁴ Uz njih je bilo i oko 100 Eggenbergovih vojnika iz Slavonije i nešto unovačenih mladića i dobrovoljaca iz sisačke okolice. Dakle, Sisak je branilo ukupno oko 800 vojnika.⁵³⁵

Hasan-paša prvo je dao izgraditi most preko Kupe kako bi postavio svoje topove na lijevu obalu rijeke i tako držao Sisak pod opsadom s obje strane. Zatim je pašina vojska započela s artiljerijskim napadom na zidine sisačkog kaštela.⁵³⁶ Osmanlijska je artiljerija pucala na gradska vrata te kulu kaštela, smještenu pokraj rijeke Kupe pa je uskoro na tom mjestu bio porušen dio zida. Iako su branitelji uspješno odbili osmanlijski juriš ljestvama, moral posade počeo je opadati.⁵³⁷

Bitka kod Siska 1593. godine Prikupljanje kršćanske vojske

Kad je stigla vijest da je Hasan-paša s velikom vojskom krenuo prema Sisku, hrvatsko-dalmatinsko-slavonski ban Toma Erdödy pučkim je ustankom prikupio sve raspoložive snage. Uz čete iz austrijskih zemalja, koje su se već nalazile u blizini Zagreba, kršćanskoj su se vojsci pridružile i slavonske te hrvatske krajiške posade.⁵³⁸ Tako se sredinom lipnja 1593. godine, kod crkve sv. Klare u blizini Zagreba, prikupilo oko 5 000 vojnika.⁵³⁹ Ban Toma Erdödy predvodio je banske čete, koje su brojile 1 240 ljudi mobiliziranih zemaljskim (feudalnim) pozivom tj. ustankom. Ruprecht Eggenberg bio je na čelu 300 njemačkih vojnika. Petar Erdödy, uskočki kapetan, predvodio je otprilike 500 uskoka. Koprivnički kapetan Stephan Grasswein bio je prisutan s 400 krajišnika, karlovački general Andrija Auersperg s 300 arkebuzira, Melchior von Rödern s 500 šleskih strijelaca, Adam Rauber od Weinera s 200 arkebuzira, Kristof Obritschan sa 100 vojnika, Stjepan Tahy s 80 husara, Martin Pietschnik s oko 100 ratnika, Georg Sigismund

⁵³³ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵³⁴ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 51.

⁵³⁵ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵³⁶ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 51.

⁵³⁷ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵³⁸ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 51.

⁵³⁹ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

Paradeiser sa 160 karlovačkih, koruških i kranjskih mušketira, Ferdinand Weidner sa 100 pješaka uz 100 konjanika Montecuccolijevog puka. Osim toga svoje su čete doveli i feudalski hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog kraljevstva: Ivan Drašković, Benedikt Thuroczy, Franjo Orehovečki, Vuk od Druškovca i grof Stjepan Blagajski.⁵⁴⁰

Vrhovnim je zapovjednikom združenih kršćanskih snaga imenovan Ruprecht von Eggenberg. Kršćanska je vojska krenula prema Sisku 20. lipnja te je već sutradan stigla do Novigrada na Savi. Na savjetovanju održanom 22. lipnja potaknuti vijestima o teškom stanju posade opsjednutog sisačkog kaštela, vojni su zapovjednici odlučili odmah započeti bitku, kako bi se teško ugroženi Sisak što prije deblokirao.⁵⁴¹

Raspored kršćanskih i osmanlijskih četa

Tijekom napredovanja kršćanske vojske od Novigrada do Siska, karlovački general Andrija Auersperg postavio je čete u dvoredni borbeni poredak, na način koji je bio uobičajen u carskoj vojsci. U prvi su red došli hrvatski vojnici, laki konjanici (husari), pješaci i Auerspergove čete, a u drugi Rödernovi i Montecuccolijevi konjanici.⁵⁴² Hasan-paša je već znao za kretanje vojske od Zagreba prema Sisku⁵⁴³ te je prebacio najbolje čete iz svog tabora s desne na lijevu obalu Kupe. Tako je u kutu između Odre i Save, s Kupom u zaleđu i mostom koji mu je bio veza s ratnim taborom na drugoj kupskoj obali, s oko 10 000 vojnika dočekaio kršćansku vojsku.⁵⁴⁴ Do Odre, na lijevom krilu, bili su osmanlijski pješaci i strijelci, u sredini su bile konjaničke čete Memi-bega, a na desnom krilu sam Hasan-paša sa svojim konjaničkim četama.⁵⁴⁵

Iako su osmanlijske čete bile dvostruko brojnije u odnosu na kršćanske, samo je mali dio osmanlijskih vojnika bio naoružan vatrenim oružjem. S druge strane, kršćanska je vojska raspolagala s čak 1 760 konjanika-oklopnika (arkebužira) ili mušketira, s tim da u taj broj nisu uračunati i oni mušketiri kojih je bilo i u drugim jedinicama. Upravo su prevaga koju su kršćanske čete odnijele uz pomoć vatrene artiljerije, kao i vojna disciplina, čvrstina i efikasnost, bili presudni za konačan ishod Bitke kod Siska.⁵⁴⁶

⁵⁴⁰ Nazor, „O broju vojnika“, 97.

⁵⁴¹ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 51.

⁵⁴² Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵⁴³ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 51.

⁵⁴⁴ Isto, 52.

⁵⁴⁵ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵⁴⁶ Isto

Tijek bitke

Sudeći prema opširnom izvještaju Andrije Auersperga, tijek bitke može se rekonstruirati na sljedeći način. Husarima, koji su bili uz pješake pod banom Tomom Erdödyjem, zapovjedbno je da krenu u napad s karlovačkim arkebuzirima koji su bili iza njih. U pozadini banskih četa bilo je 500 strijelaca Melchiora von Röderna i Montecuccolijeve pješačke čete.⁵⁴⁷ Oko jedan sat poslije podne došlo je do sudara.⁵⁴⁸ Naime, tad su konjanici (husari) pod Erdödyjem, ne dočekavši zapovijed, krenuli u napad. No, osmanlijski janjičari i azapi vješto su odbili napad te je veći broj pješaka stjeran u Odru. Kad je prvi bojni red bio odbijen, stupili su u akciju iz drugog bojnog reda kranjski i kuruški konjanici-oklopnici (arkebuziri), pod Andrijom Auerspergom, raspoređeni tako da je ukupan broj od 300 konjanika bio raščlanjen u redove po 15 konjanika. Auerspergovim su se konjanicima u napadu pridružile i druge čete naoružane vatrenim oružjem. U jednom su trenutku osmanlijske konjaničke čete (spahije i akindžije) Memi-bega i Hasan-paše zaprijetile okruženjem kršćanske vojske. Da bi izbjegao opkoljavanje, Auersperg je presjekao osmanlijski konjanički bojni red po sredini. Tako je akcija osmanlijske konjice bila zaustavljena. Potom je kranjska konjica poslana na Memi-begovu vojsku, a sam je Auersperg s karlovačkim i kuruškim konjanicima napao Hasan-pašine čete.⁵⁴⁹

Sad su osmanlijske čete, izložene premoćnom pritisku vatrenog oružja bile konačno odbačene i potisnute prema Kupi, Odri i Savi. Uskoro se njihovo povlačenje pretvorilo u bijeg prema kupskom mostu i osmanlijskom taboru s druge strane rijeke. Međutim, osim što je most bio preuzak za masovni prelazak osmanlijskih četa, u međuvremenu su ga karlovački arkebuziri pod zapovjedništvom Stjepana Blagajskog zauzeli i tako spriječili osmanlijsko povlačenje na desnu obalu Kupe.⁵⁵⁰ Razbijene osmanlijske redove zahvatila je panika pa su ih kršćanske snage s lakoćom tjerale preko obala dosta duboke rijeke. Tako se mnogo veći broj osmanlijskih vojnika utopio u vodama Kupe, nego što je isplivao na drugu obalu rijeke. Kad je sisačka posada vidjela da je osmanlijska vojska u rasulu, iz sisačke utvrde provalio je kanonik Đurak sa svojom četom od 300 vojnika, napadajući Osmanlije s leđa. Hasan-paša uzalud je pokušao spriječiti bijeg svoje vojske i srediti bojni

⁵⁴⁷ Šercer, „Vojna oprema i naoružanje“, 246.

⁵⁴⁸ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 53.

⁵⁴⁹ Šercer, „Vojna oprema i naoružanje“, 247.

⁵⁵⁰ Laušić, „Katastrofa turske vojske“, 242-244.

red, budući da za to više nije bilo ni vremena ni dovoljno manevarskog prostora. Osmanlijske su čete i dalje bile potiskivane prema rijekama, u kojima se najveći dio vojske utopio. Tako se za Hasan-pašu posve očekivana pobjeda ubrzo pretvorila u veliki poraz.⁵⁵¹

Nakon bitke koja je trajala nepunih sat vremena, samo se nekoliko stotina Osmanlija spasilo bijegom preko rijeke, a ostali su se utopili u Kupi i Odri ili su bili zarobljeni. Kršćanske su snage imale između 40 i 50 poginulih, a Osmanlije čak oko 8 000. Među poginulima bio je i sam Hasan-paša te četiri sandžak-bega. Osmanlije koje su ostale na desnoj obali Kupe u međuvremenu su zapalile svoj tabor i pobjegle. Međutim, osmanlijski poraz nije bio do kraja iskorišten. Iako je put prema Petrinji bio otvoren, vrhovni zapovjednik kršćanske vojske Eggenberg nije smio započeti napad na osmanlijsku tvrđavu bez careve dozvole.⁵⁵² Samo je ban Toma Erdödy želio odmah iskoristiti prednost pobjede i zauzeti Petrinju, dok su se ostale vojskovođe tome protivile, smatrajući da vojska nema dovoljno hrane.⁵⁵³

U konačnici, može se ustvrditi da je, uz hrabrost i vojnu vještinu kršćanskih trupa, osmanlijskom porazu u Bitki kod Siska 22. lipnja 1593. godine pridonio i sam Hasan-paša. Naime, uvjeren u sigurnu osmanlijsku pobjedu, svoje je čete strateški nepovoljno rasporedio u uskom kutu između Odre i Save, s rijekom Kupom i posadom sisačkog kaštela u pozadini.⁵⁵⁴

Posljedice i odjeci Bitke kod Siska

Značaj osmanlijskog poraza ogleda se u činjenici da su u jednom jedinom danu kršćanske snage uništile više osmanlijske vojske, aga i begova negoli u prethodnih pola stoljeća stalnog ratovanja s Osmanlijama. Gubici su osobito teško pogodili i uzdrmali vojnu snagu Bosanskog pašaluka, kao i susjednih osmanlijskih sandžaka, od kojih je hrvatsko-dalmatinsko-slavonskom kraljevstvu prijetila stalna i neposredna opasnost.⁵⁵⁵

Neočekivana pobjeda kršćanskih snaga u Bitki kod Siska nad dotad nepobjedivom osmanlijskom vojskom, snažno je odjeknula cijelom Europom. S osobitim su zadovoljstvom pobjedu pozdravili papa Klement VIII., španjolski kralj Filip II., car i kralj

⁵⁵¹ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 53.

⁵⁵² Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵⁵³ Mažuran, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, 164.

⁵⁵⁴ Kruhek, „Rat za opstojnost“, 55.

⁵⁵⁵ Isto

Rudolf II. te austrijski nadvojvoda Karlo. Papa je vlastoručnim pismom pohvalio generala Auersperga i bana Erdödyja, a španjolski je kralj Filip II. imenovao hrvatsko-dalmatinsko-slavonskog bana vitezom Reda sv. Spasitelja, poslavši mu zlatni lanac s grbom tog reda. U spomen pobjede, zagrebački je kaptol u selu Greda kod Siska podigao kapelicu posvećenu sv. Ahaciju i odredio da se u zagrebačkoj prvostolnici 22. lipnja svake godine održi misa zahvalnica. Od plašta Hasan-paše Predojevića izrađena je kazula koja je darovana stolnoj crkvi u Ljubljani. U ljubljanskoj se prvostolnici otad počela održavati misa-zahvalnica na blagdan sv. Ahacija, koji se počeo slaviti kao zaštitnik Kranjske.⁵⁵⁶ S druge strane, osmanlijski su kroničari katastrofalan poraz Hasan-pašine vojske zabilježili kao „godinu rasula“.⁵⁵⁷ Poraz je potaknuo sultana Murata III. na objavu rata Rudolfu II. Tako je 17. srpnja 1593. godine započeo novi osmanlijsko-habsburški sukob, poznatiji kao tzv. Dugi rat (1593. – 1606.).⁵⁵⁸

Prema jednodušnoj ocjeni povjesničara, pobjeda kršćanskih snaga u Bitki kod Siska 22. lipnja 1593. godine predstavlja prekretnicu u stoljetnom hrvatsko-osmanlijskom sukobu, čime se konačno uspostavila vojno-politička ravnoteža u odnosima kršćanskog Zapada s Osmanlijskim Carstvom.⁵⁵⁹ Osim toga, pobjeda kod Siska je, kao i pobjeda u pomorskoj Bitki kod Lepanta 1571. godine, vratila vjeru europskih kršćanskih saveznika u mogućnost pobjede nad dotad nepobjedivim Osmanlijama.⁵⁶⁰

⁵⁵⁶ Laušić, „Katastrofa turske vojske“, 242-244.

⁵⁵⁷ Kaminski, „Obrana Siska“, 37-41.

⁵⁵⁸ Vojna enciklopedija, s.v. „Sisak“

⁵⁵⁹ Macan, *Povijest hrvatskoga naroda*, 207.

⁵⁶⁰ Kurelac, „Sisačka bitka“, 246.

Bibliografija

- Budak, Neven. *Hrvatska i Slavonija u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Goldstein, Ivo, Milan Kruhek, ur. *Sisačka bitka 1593*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994.
- Holjevac, Željko, Nenad Moačanin. *Hrvatsko-slavonska Vojna krajina i Hrvati pod vlašću Osmanskoga Carstva u ranome novom vijeku*. Zagreb: Leykam international, 2007.
- Kaminski, Martin. „Obrana Siska prije 400 godina“. *Slavonski narodni kalendar* (1993): 37-41.
- Kruhek, Milan. „Rat za opstojnost Hrvatskog Kraljevstva na kupskoj granici“, U: *Sisačka bitka 1593.*, Ivo Goldstein, Milan Kruhek, ur. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994., 33-66.
- Kurelac, Miroslav. „Sisačka bitka u svjetlu suvremenih hrvatskih i europskih događanja“, U: *Sisačka bitka 1593.*, Ivo Goldstein, Milan Kruhek, ur. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994., 11-17.
- Laušić, Ante. „Katastrofa turske vojske pod Siskom godine 1593.“ *Hrvatski iseljenički zbornik* (1993): 242 - 244.
- Lukinović, Andrija. „Zagrebački kaptol i obrana Siska“, U: *Sisačka bitka 1593.*, Ivo Goldstein, Milan Kruhek, ur. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994., 67-74.
- Macan, Trpimir. *Povijest hrvatskoga naroda*. Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske, 1992.
- Mažuran, Ive. *Hrvati i Osmansko Carstvo*. Zagreb: Golden marketing, 1998.
- Nazor, Ante. „O broju vojnika kršćanske vojske u Sisačkoj bici 22. lipnja 1593.“, U: *Sisačka bitka 1593.*, Ivo Goldstein, Milan Kruhek, ur. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994., 93-108.
- Obradović, Davorica. „Nikola Mikac: kanonik Zagrebačkog kaptola i branitelj Siska“. *Godišnjak Gradskog muzeja Sisak*. (2005): 49-62.
- Šercer, Maja. „Vojna oprema i naoružanje u vrijeme bojeva kod Siska 1591. – 1593.“, U: *Sisačka bitka 1593.*, Ivo Goldstein, Milan Kruhek, ur. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994., 243-254.
- Valentić, Mirko. „Hrvati u stogodišnjem ratu 1493. – 1593.“, U: *Sisačka bitka 1593.*, Ivo Goldstein, Milan Kruhek, ur. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta: Institut za suvremenu povijest; Sisak: Povijesni arhiv, 1994., 19-31.
- Vojna enciklopedija*. Beograd: Izdanje Redakcije Vojne enciklopedije, 1970. – 1975.

BATTLE OF SISAK

This paper examines historical and military aspects of the Battle of Sisak (22th of June 1593) which was fought between Ottoman regional forces and a combined Christian army from the Habsburg lands, mainly Kingdom of Croatia, Dalmatia, Slavonia and inner Austria. The battle took place at Sisak in today's central Croatia, at the confluence of the rivers Sava and Kupa. Battle of Sisak was a significant endpoint of the Hundred Years' Croatian–Ottoman War (from 1493 until 1593.) during which the Croatian–Ottoman border went westward from today's eastern Slavonia and south Dalmatia all the way to Koprivnica, Sisak, Karlovac and the north Adriatic coast. That long conflict included a sequence of clashes, mostly of relatively low-intensity between the Ottoman Empire and the Kingdom of Croatia, Dalmatia, Slavonia ruled by the Jagiellonian and Habsburg dynasties. The advancement of the Ottoman Empire on Croatian soil seemed unstoppable as the Ottomans swept through the area, reaching their peak at the Sisak area in the second half of the 16th century. Major turning point of the whole war was Congress of inner Austrian lands in Bruck an der Mur in 1578 which defined the obligations of each land in covering the military expenses and also defined the priorities in improving the defensive strategy of Upper Slavonian and Croatian frontier. Thanks to that reorganization defenders of Sisak Fortress were at last victorious in the battle against the forces of Telli Hasan Pasha, a notable commander of the Eyalet of Bosnia. Whole Christian Europe was delighted at the grandiose reports of the victory at Sisak Fortress which turned to be the high water mark of Ottoman conquests in southeastern Europe.

Keywords: *Hundred Years' Croatian–Ottoman War, reorganization of Military Frontier, Sisak, Sisak Fortress, development of fortifications during Renaissance, Military Revolution, consequences of the Battle of Sisak*

GROF JANKO DRAŠKOVIĆ

Josip Burić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: buri.josip@gmail.com

Ovaj rad prikazuje kratki pregled života i djela grofa Janka Draškovića. Naglasak je na njegovu političkom djelovanju, prvenstveno na njegovoj ulozi u hrvatskom narodnom preporodu, odnosu s Ivanom Kukuljevićem Sakcinskim te otvaranju čitaonica. Posebno je obrađeno i njegovo programatsko djelo Disertacija (1832.).

Ključne riječi: *grof Janko Drašković, čitaonice, Ivan Kukuljević Sakcinski, hrvatski narodni preporod, Disertacija*

Grof Janko Drašković rodio se 20. listopada 1770. godine u Zagrebu u jednoj od najstarijih plemićkih obitelji u Hrvatskoj. Završio je studij prava i filozofije u Beču. Iako se nakon završenog studija htio posvetiti brizi o svojim imanjima, ipak se po roditeljskom nagovoru prijavio u vojsku u kojoj je lijepo napredovao.

Između 1789. i 1792. godine sudjelovao je na strani habsburške vojske u ratu protiv Francuza i postigao čin natporučnika. Potkraj 1792. godine odlazi iz vojske, vjerojatno zbog bolesti. Međutim, između 1802. i 1805. godine sudjeluje u protufrancuskim ratovima u Dalmaciji, prvo s činom potpukovnika, a zatim s činom pukovnika. Ponovno sudjeluje u protunapoleonskim ratovima između 1809. i 1811. godine.

Iz spisa austrijske policije, kojoj je grof Drašković bio vrlo sumnjiv, saznajemo kako je bio jako temperamentan čovjek, ljubitelj žena, vrlo rastrošan, obožavao je putovati. Nakon smrti svoje prve supruge Cecilije Pogledić, nalazi utjehu u svojoj drugoj ženi barunici Franjici Kulmer koja mu je donijela Balagove Dvore kraj Samobora kao miraz. S njom je čak dva puta putovao u Pariz, ali se tamo nije dugo zadržao.⁵⁶¹ Josip Horvat pak navodi kako je u Parizu spiskao cijeli imetak kako bi, zbog hira jedne ljepotice, posuo cijelu ulicu morskom solju usred ljeta kako bi se mogli klizati. Također, Horvat navodi, iako na temelju tračeva, kako se Drašković bavio crnom magijom. Kako bilo, u policijskom izvještaju stoji kako je on bio najobrazovanija osoba u „cijeloj Iliriji“.⁵⁶² Prijateljvao je s mnogim uglednicima tog vremena, poput uglednog kneza Sorkočevića iz Dubrovnika i Save Tekelije, osnivača Matice srpske. Govorio je mnoge jezike: latinski, talijanski, mađarski, njemački, francuski, rumunjski i poljski.

⁵⁶¹ Horvat, *Politička povijest*, 28.

⁵⁶² Isto

Grof Janko Drašković za prvog razdoblja narodnog preporoda (1790. – 1815.) uglavnom nije boravio u Hrvatskoj zbog napoleonskih ratova.⁵⁶³ No grof je, također, bio u izaslanstvu koje je boravilo u Požunu na zajedničkom saboru, kao član saborskog odbora (za insurekciju, za jamničku kiselicu, itd.).

Tijekom boravka u Parizu 1808. godine, postaje članom slobodnozidarske lože „Filantropes“ te održava bliske prijateljske veze s Augustom Marmontom i Henryjem Bertrandom s kojima se dopisivao na francuskom jeziku. Unatoč ovim činjenicama, po dolasku u Zagreb Janko Drašković postao je žestoki protivnik naglih promjena po uzoru na Francusku revoluciju, a takav je stav zastupao i u pogledu ukidanja feudalizma te službene upotrebe hrvatskog jezika. Grof Janko Drašković branit će službeni latinski jezik sve dok se u Hrvatskoj ne izgrade središnje ustanove koje će se baviti promoviranjem hrvatskog jezika u štokavskom obliku, dakako i u smislu nacionalne integracije. Već od 90-ih godina 18. stoljeća Mađari su na zajedničkom Saboru tražili uvođenje mađarskog jezika kao službenog u Hrvatsku. To se i ostvaruje 10. rujna 1827. godine, međutim, odnosi se na sve škole u Hrvatskom Kraljevstvu u kojima se mora obvezno učiti mađarski jezik, uz napomenu da latinski i dalje ostaje službeni jezik Kraljevine Hrvatske. Situacija je bila očajna i to govori sam govor hrvatskih izaslanika koji su se 1831. godine vratili s Požunskog sabora: „Mađari navališe na municipalna prava Hrvatske velikom žestinom; ovaj put obranismo još naše zakone, ali ozbiljno se bojimo da to na budućem saboru više neće biti moguće.“⁵⁶⁴

Janko Drašković bio je, za razliku od mladih iliraca, već u odmaklim godinama, šezdesetogodišnji plemić. Međutim, 1831. godine sprijateljio se s Ljudevitom Vukotinovićem, kojeg je jako zavolio, te mu postao doživotnim prijateljem i pokroviteljem. Vjerojatno je Vukotinović bio taj koji je i upoznao Draškovića s Ljudevitom Gajem i njegovim preporodnim idejama. Otad Drašković postaje pokroviteljem i zaštitnikom mladih preporoditelja koji su poznati pod nazivom Idejna grupa iz Kapucinske ulice. Ovo je bio vrlo važan događaj za ilirski pokret jer je upravo Drašković bio taj koji mu je dao ključnu političku i financijsku potporu.⁵⁶⁵ U takvim uvjetima 1832. godine grof Janko Drašković izdaje svoju *Disertaciju* koja, za razliku od svih ostalih preporodnih štiva, ima izrazito programatsko značenje jer autor razmatra sve aktualne probleme hrvatskih

⁵⁶³ Szabo, „Grof Janko“, 48.

⁵⁶⁴ Isto, 53.

⁵⁶⁵ Horvat, *Politička povijest*, 35.

zemalja. O odjeku koji je *Disertacija* imala na hrvatske zastupnike u Saboru govori činjenica da su te godine za hrvatske poslanike u zajednički sabor u Požunu izabrani Herman Bužan i Antun Kukuljević za Donji dom, a grof Janko Drašković u Gornji velikaški dom. Prema saborskim instrukcijama koje su bile pod utjecajem Draškovićeve *Disertacije*, sva su trojica zastupnika imala sljedeće zadaće: braniti hrvatska stajališta po protestantskom pitanju, ne zbog vjere već zbog municipalnih prava; zatim su imali dužnost braniti privremenost zakonskog članka IX. Hrvatskog sabora iz 1791. godine po kojem Sabor prepušta vrhovnu upravu svog kraljevstva u ruke Ugarskog namjesničkog vijeća, sve dok Hrvatska ne bude imala dovoljno teritorija da može sama uzdržavati svoju vladu. Naravno, imali su zadatak braniti hrvatske stavove u pogledu teritorijalne cjelovitosti, zahtijevajući reinkorporaciju Vojne Krajine, Rijeke i Dalmacije u Hrvatsko Kraljevstvo. Poslanici su morali pod svaku cijenu obraniti pravo latinskog jezika i ni pod kakvim uvjetima ne dopustiti uvođenje mađarskog jezika. Instrukcija završava na sljedeći način: „Ako bi poslanici uvidjeli, da im je uzalud naprezati se, onda neka iz Ugarskog sabora istupe, a Hrvatska će se potom obratiti kralju s molbom da se kao i Erdelj, sama brine za svoja prava, tj. da ima vladu neovisnu o Ugarskoj.“⁵⁶⁶ Ugarski zastupnici, što se tiče odnosa s Hrvatskom, htjeli su tri slavonske županije staviti pod izravnu vlast ugarske krune te su tražili „svoja prava“ u Rijeci i Primorju. Međutim, to im nije pošlo za rukom. Jedino u čemu su uspjeli jest uvesti mađarski jezik kao obvezni predmet u školi. To im je pošlo za rukom kraljevom oktroiranom uredbom koja je kao naredba počela vrijediti od 1. listopada 1833. godine. Također, poduprla ju je Ugarsko kraljevsko namjesničko vijeće. Odluka je bila na snazi svega 15 godina do pojave bana Josipa Jelačića. U međuvremenu, Janko Drašković posvetio se podizanju nacionalne svijesti Hrvata, preko raznih institucija. U tome mu je pomoglo i odlikovanje Reda sv. Stjepana, koje mu je dodijelio kralj Ferdinand V. 1836. godine, koje mu je podiglo ugled u Hrvatskoj i Monarhiji. Drašković je također sudjelovao u pokretanju Gajevih *Novina Horvatzkih*, pomažući mu svojim vezama u Beču. Sam je Drašković 1835. godine objavio tri pjesme: *Poskočnica*, *Pesma domorodska* i *Napitnica ilirskoj mladeži* u kojima slavi domovinu, slobodu i vino te osuđuje narodne izdajice. U pjesmi *Mladež ilirska*, objavljenoj u *Danici* 1836. godine, Drašković se obraća „mladeži ilirskoj“ te je zadužuje za uvođenje „domorodnog jezika“. Dakako, u osnutku

⁵⁶⁶ Szabo, „Grof Janko“, 57.

Gajevih novina, Drašković ima veliki udio jer je upravo on taj koji uporno traži dozvolu u Beču za Gaja.

Za vrijeme Sabora u Požunu 1836. godine, Drašković upoznaje Gaja s cijelim političkim svijetom te omogućuje Gaju razlaganje osnova svoje gramatike, pravopisa, jezika, itd. Grof Drašković omogućio je Gaju i susret s carem Franjom I. u Beču 29. svibnja 1833. godine u kojem mu ovaj obrazlaže trenutnu situaciju u Hrvatskoj, na što mu car odgovara: „Da, da, Ugarska! Ugarska! Oni pričaju mnoge priče, oni pišu previše, a žele da Hrvati ne smiju pisati... Da, da, Ugarska! Tješite se, budite mirni, ja ću vam potrebno uraditi.“⁵⁶⁷

Važno je spomenuti 1836. godinu u kojoj se zahtjev Ljudevita Gaja za osnivanjem *Društva izobraženosti Ilirske*, koji je uključivao osnivanje muzeja, knjižnica, narodnih kazališta, itd., odbacuje od strane konzervativne većine među kojom je bio i grof Drašković jer samo ime ilirsko, kako kaže zastupnik Varaždinske županije Tomo Bedeković „miriše po rusku“.⁵⁶⁸ Međutim, ovdje je važno spomenuti Gaja jer su on i Drašković bili vrlo bliski. Grof Drašković stalno prati Gaja, savjetuje ga, pomaže u bilo kojem pogledu, on je zapravo taj politički i financijski kotač uspjeha ilirskog preporoda. Između ostalog, iz njihove korespondencije vidimo da se grof prema mladom Gaju odnosio kao prema sinu, nazivajući ga u pismima „Krasni Lujo“, „Krasni Ljudevite“, itd.⁵⁶⁹ Godine 1837. Gaj je otišao u Beč kod ministra Sedlnitzkog s molbom da se dopusti upotreba ćirilice u *Danici*, iako nije imao nikakva izgleda za provođenje tog nauma u djelo. Ipak, uspio je jako naljutiti Draškovića. Već se sljedeće 1838. godine upustio u tajnu politiku s ruskim carem Nikolom I. tražeći ga pozamašne novčane svote i zaštitu u zamjenu za oslobođenje hrvatskih zemalja od austrijskog i turskog ugnjetavanja. Mnogi se znanstvenici u današnje vrijeme, ali i Gajevi suvremenici, slažu da su njegova djelovanja bila povodom koji je doveo do zabrane ilirskog imena. Grof Drašković pokušavao je proširiti preporodne ideje među višim društvenim slojevima. Tako je 1838. godine objavio knjižicu na njemačkom jeziku *Riječ ilirskim veledušnim kćerima*. U njoj se obraća hrvatskim ženama iz viših slojeva društva s poukom o drevnoj hrvatskoj prošlosti i jeziku te molbom i željom da i one zamijene njemački svojim narodnim jezikom jer većina njih nije ni znala govoriti hrvatskim jezikom. O utjecaju Draškovićeve knjižice govori nam opis Ivana Kukuljevića:

⁵⁶⁷ Horvat, *Politička povijest*, 47.

⁵⁶⁸ Szabo, „Grof Janko“, 60.

⁵⁶⁹ Horvat, *Politička povijest*, 51.

„kćeri ilirske pretvorila čarobna sva ćud i narav (...), one koje bijaše već napola ponjemčene stadoše učiti i govoriti hrvatski, poprimiše narodnu nošnju, počеше čitati hrvatske časopise i knjige, pjevati hrvatske pjesme.“⁵⁷⁰

Sredinom iste godine, točnije 14. kolovoza 1838., grof Janko Drašković osniva treću po redu Ilirsku čitaonicu u Zagrebu, poslije Varaždina i Karlovca, koja postaje žarištem preporoda i rasadnikom brojnih kulturnih institucija, a sam Drašković postaje prvim predsjednikom. Ona je bila vrlo važna za daljnji rast i rad preporoda. Konkretni programi Čitaonice odnosili su se na učenje i praktično korištenje hrvatskog jezika te stvaranje književnih djela na njemu. Čitaonica se bavila i rješavanjem poljoprivrednih i drugih pitanja koja su bila na korist hrvatskog gospodarstva i tad u potpunosti nepismenog hrvatskog sela. Drašković je uvijek naglašavao slogu i zajedništvo te, pogotovo, važnost obrazovanja i trgovine.

Godine 1841. osnivaju se prve političke stranke u Hrvatskoj, Unionistička i Ilirska stranka. Ilirska stranka temeljena je na izrazito hrvatskom političkom programu Draškovićeve *Disertacije*. U njoj su se okupili svi ilirci kao odgovor Unionističkoj stranci, čiji su članovi zahtijevali što čvršće veze između Hrvatskog i Ugarskog Kraljevstva. Tu već dolazi do suradnje zagrebačkog biskupa Jurja Haulika koji podupire ove akcije i grofa Draškovića. Štoviše, 1842. godine na poticaj grofa Janka Draškovića osniva se, kao jedno krilo Čitaonice, Matica ilirska (kasnije hrvatska) koju je podupirao zagrebački biskup Juraj Haulik te brojno plemstvo, svećenstvo i sve brojnije građanstvo. Ona je, kao i Čitaonica, imala zadatak razvoja hrvatskog jezika. Također, na poticaj Janka Draškovića 1842. godine osnovano je Društvo domorodkinja. Njegova je zadaća bila pripremati se za odgoj djece u narodnom jeziku i duhu na kršćanskim temeljima.

Dana 11. siječnja 1843. godine zabranjuje se ilirsko ime zbog pritiska Mađara. Kralj Ferdinand V., međutim, ističe kako „ne želi da se razvijanje narodnoga jezika sprečava, i da će podupirati municipalna prava Hrvatske protiv svih navala“.⁵⁷¹ Unionisti su najviše optuživali Čitaonicu, međutim, unatoč svemu, ona je opstala prvenstveno zbog ugleda grofa Janka Draškovića i njegova puta u Beč s grofom Jurjem Oršićem, koji je također svojim vezama pomagao barun Franjo Kulmer. Te godine je i Ivan K. Sakcinski održao poznati govor na hrvatskom jeziku u Saboru. Iako su ga drugi zastupnici pozdravili s velikim zanosom i usklikima, ipak su smatrali kako je taj prijedlog došao malo uranjeno.

⁵⁷⁰ Szabo, „Grof Janko“, 61.

⁵⁷¹ Isto, 64.

Ugled i politička sposobnost grofa Draškovića, kao i drugih hrvatskih plemića, uspostavila je stabilan rast ilirskog pokreta, do 1848. godine. To se vidi iz činjenice da 23. listopada 1847. godine Hrvatski sabor proglašava hrvatski jezik službenim jezikom u Hrvatskom Kraljevstvu. Grof Janko Drašković sudjelovao je na Narodnoj skupštini u Zagrebu 23. ožujka 1848. godine kao predsjedavajući. Na njoj se imenovalo Josipa Jelačića banom. Ban Jelačić toliko je cijenio Draškovića da ga je imenovao prvim članom novog Upravnog odbora Zagrebačke županije.⁵⁷² Drašković je također sudjelovao u radu prvog hrvatskog zastupničkog sabora 5. lipnja 1848. godine na kojem se donio proglas o ukidanju kmetstva.

Disertacija

Grof Janko Drašković u mnogočemu je zaslužan za uspjehe ilirskog pokreta, međutim, ono što ga je svrstalo među najistaknutije ilirce jest njegovo najvažnije djelo *Disertacija iliti razgovor. Darovan gospodi poklisarom zakonskim i budućem zakonotvorcem kraljevinah naših za buduću Dietu ugarsku odaslanem*, tiskan anonimno 1832. godine u Karlovcu u Prettnerovoj tiskari od strane „jednog starog domorodca kraljevinah ovih“. *Disertacija* je kompleksni programatski spis koji čine nacionalni, politički, jezični, gospodarski i socijalni programi. On je nastao u vrijeme kad je trebalo procijeniti i definirati probleme Hrvatskog Kraljevstva i pronaći rješenja u smislu teritorijalne cjelovitosti, jedinstvenog jezika, kulture, nacionalno-integracijskih procesa i općenito promjena koje su zahvatile društvene odnose tog vremena. Njegov je sadržaj zapravo bio upućen zastupnicima Hrvatskog sabora koji su na temelju *Disertacije* trebali složiti jedan politički nacrt prema kojem bi izradili tzv. instrukcije nuncijima, hrvatskim poslanicima u zajednički sabor. Mnogi su Draškovićevi suvremenici, ali i kasniji naraštaji *Disertaciji* predavali iznimno važno mjesto u hrvatskoj politici. Primjerice, Šišić je gledao na to kao na dokument na kojem se temelji hrvatska politika sve do 1918. godina. Draškovićeva namjera nije bila potaknuti široki narodni pokret, već potaknuti plemstvo, dakle vladajuću elitu, a preko institucija. *Disertacija* je bila važna prvenstveno jer je predstavljala izlazak hrvatske politike iz defenzive koja se temeljila na obrani autonomije

⁵⁷² Szabo, „Grof Janko“, 66.

u sklopu ugarskih zemalja te početak njezina aktivnijeg bavljenja bitnim pitanjima i problemima hrvatske politike tog vremena s ciljem što samostalnijeg položaja Hrvatske.

U državotvornim pitanjima Drašković temelji svoje teze na činjenici da hrvatske zemlje nikad nisu osvojene silom, već da su hrvatski plemići svojevoljno stupili u savez s Ugarskom, pozivajući se na *Pactu Conventu* iz 1102. godine. Priznaje Ugarski sabor kao zajednički u koji Hrvatski sabor šalje svoje poslanike, a ne županije. Smatra da politički, društveni i gospodarski sustav pripada isključivo nadležnosti Hrvatskog sabora. Tom su krugu nadležnosti pripadali i vjerski poslovi, a grof se zalagao za daljnje održanje vjerskog zakona iz 1604. godine kojim se zabranjuje stjecanje prava građanstva za protestante, no „u interesu sloge s Mađarima“, kako kaže, izuzima iz toga Rijeku. To je bilo u njegovim trgovačkim interesima. Zalaže se i za uspostavu posebne hrvatske vlade te uspostavu jake banske ovlasti.

U teritorijalnom je pogledu Drašković iznio zahtjev za sjedinjenjem svih hrvatskih zemalja s Hrvatskom i Slavonijom. To su Dalmacija, Vojna Krajina i „s vrimenom“, Bosna koja bi se trebala vratiti „u nadre naše“, Kranjska, Koruška i Istra koje su obuhvaćale Napoleonovu Kraljevinu Iliriju. Dakle čitav prostor od Koruške do Bosne naziva „Ilirijom velikom“ tj. „kraljevstvom Iliričkim“, pri čemu ilirsko i hrvatsko ime upotrebljava kao sinonime. Na temelju odluke cara Franje II. 3. kolovoza 1816. godine o osnivanju „Kraljevine Ilirije“, nakon odlaska Napoleonovih postrojbi, koja je zauzimala prostor Koruške, Kranjske, Istre, Gorice, Gradiške i dijela civilne Hrvatske s Primorjem, dala je Draškoviću nadu da će Beč dopustiti ujedinjenje tog prostora s Trojednom Kraljevinom u jednu ilirski, južnoslavenski ili hrvatsku etničku državu. Dakle, Drašković u izgradnji ilirskog programa računa s realnim činjenicama. Ovdje možemo vidjeti nekakve naznake o preuređenju Monarhije i to na trijalistički način čemu se Drašković nadao. Što se tiče jezika, Drašković je zastupao standardizaciju hrvatskog modernog jezika po štokavskom obliku iako je sam bio kajkavac jer, kako kaže, to je najraširenija u „narodu kraljevinah naših“ te u Bosni i Crnoj Gori. Drašković se pri tome oslonio na jezik liturgijskih knjiga. On je temeljio hrvatski standardni jezik na tradicionalnom jeziku hrvatske književnosti te je u njega unosi elemente drugih narječja poput kajkavskih ili čakavskih narodnih pjesama. Drašković je bio prvi koji je iznio konkretan prijedlog o standardizaciji hrvatskog jezika i tim je jezikom napisao *Disertaciju*.⁵⁷³

⁵⁷³ Stančić, „Disertacija grofa“, 152-154.

Što se tiče identiteta, Drašković ističe pojam domovine kao političkog teritorija, dok pojam naroda povezuje s jezikom. On je smatrao stanovnike Ilirije Velike od Koruške do Bosne, katolike i pravoslavne, Hrvatima te je buduće Kraljevstvo Iliričko smatrao hrvatskom nacionalnom državom zasnovanom na hrvatskom povijesnom, državnom i prirodnom pravu. Drašković nije obuhvaćao Srbiju i Bugarsku pojmom Ilirije, kao što će to učiniti kasnije. Naziv za stanovnika „kraljevinah naših“ je Slavo-Hrvat, a to su stanovnici štokavskog narječja Trojedne Kraljevine: Slavonac, krajiški Hrvat, Primorac, Prikupnik, Dalmatinac, kao i Bosanac i Crnogorac. Isto je tako zamjerao pravoslavnom svećenstvu posrblijevanje pravoslavaca u Hrvatskoj o čemu svjedoče pisma Savi Tekeliji. Zanimljivo je drugo pismo Janka Draškovića Savi Tekeliji u kojem on razlikuje „ilirski“ jezik od „srpskog“ jezika, ali se nada da će jednog dana Srbi prihvatiti „ilirski“ standardni jezik.

Što se tiče društvenih reformi, grof Janko Drašković bio je veliki protivnik liberalnog programa mađarskih zastupnika smatrajući ih odveć radikalnim, kao i proces društvenih reformi koji se odvijao tijekom Francuske revolucije. Držao je da je najbolji put bio po uzoru na Engleze. Njegov program sadrži konzervativne i spore reforme držeći se i dalje feudalnog i staleškog ustroja društva. Drašković se nije zalagao za ukidanje kmetstva, ali je bio za što humaniji pristup feudalca prema svom kmetu koji je trebao biti više kao kakav štitićenik. Međutim, shvaćao je da: „Plemeniti pak tekar on jest, koga čini plemenuju!“. S druge strane, od plemića je zahtijevao prilagodbu novom vremenu i odustajanje od nekih povlastica, poput neplaćanja poreza. Ipak, bio je svjestan da dira jedno od najosjetljivijih pitanja. Stoga kaže: „Pripomozite svi z vašemi kesami, ako se drugač ne dade.“ Kao izrazito učen i praktičan čovjek, uvidio je koristi sve brojnijeg građanstva. Stoga se zalagao da se u plemićke redove primi građanska inteligencija želeći time obnoviti staleže, a i bojavao se njihove sve veće brojnosti i financijske snage koja je bila gotovo jednaka plemstvu. „Budite obzirni da vam nijedna bistra glava ne uteče (...) korist vam će dojeti bez truda“.⁵⁷⁴

U obrazovnom je sustavu Drašković shvatio pravi put. Smatrao je da je zadatak države i Crkve obrazovati narod, i to u konzervativnom duhu. Shvaćao je da je hrvatski narod nedovoljno obrazovan i da nedostaje obrazovanih ljudi u svim strukama uprave, gospodarstva, kulture, itd. Rješenje je vidio u osnivanju visokih škola te raznih zanatskih škola i to ne samo za plemstvo. Upozoravao je vladu o tome kako više ne može silom uspostavljati red jer narod više neće bespogovorno slušati, već im trebaju pametni,

⁵⁷⁴ Stančić, „Disertacija grofa“, 160-161.

obrazovani i iskusni ljudi na terenu. Dakle, reforme koje je Drašković predlagao bile su na korist hrvatskog obrazovnog sustava i služile su da bi gospodarski ojačale plemstvo i građanstvo, ali i sveukupni politički i gospodarski položaj Hrvatske u Habsburškoj Monarhiji.

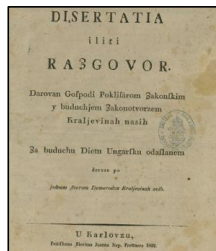
U svojim je zahtjevima u gospodarstvu grof Janko Drašković slijedio grofa Istvana Szechenyija, mađarskog magnata i vođu umjerenog krila nacionalnog pokreta. Drašković je tražio stvaranje tržišta kapitala u cijeloj Hrvatsko-Ugarskoj. Predlagao je osnivanje mjenbenih sudova koji bi zajmodavce osiguravali da će im zajmovi biti vraćeni. Također, predložio je osnivanje središnje ugarske hipotekarne banke koja bi davala hipotekarne kredite za investiranje u manufakturne ili industrijske pogone, pri čemu je plemstvo, sa svojim zemljišnim posjedima, bilo potencijalni korisnik tih kredita. Nadao se i osnivanju „morskog društva“, pomorske trgovačke izvozne tvrtke koja bi izvozila domaće proizvode. Drašković je bio svjestan ogromne financijske nemoći hrvatskog plemstva, zato i jest predlagao osnivanje ugarske, umjesto hrvatske hipotekarne banke, a očekivao je mađarski kapital pri osnivanju pomorske izvozne tvrtke u Rijeci. Iako je Drašković bio spreman popustiti po vjerskom pitanju u Rijeci, ona je jedina bila beskompromisna u njegovim zahtijevanjima oko teritorijalne pripadnosti i državno-pravnog uređenja. Bio je spreman čak raskinuti sve ugovore i krenuti u izravan sukob s Mađarima ako oni ne pristanu na njegova traženja. Mađarima je poručivao da će se, u krajnjem slučaju, koristiti svojim teritorijem ako treba: „ako nemili biti zagtevamo mi (...) štetu na putu njihovom prirođu kroz naše kotare učinit i trgovinu nima kvariti možemo.“⁵⁷⁵

Grof Janko Drašković, jedan od prvih modernih hrvatskih državnika i političara, začetnik konzervativne politike u modernoj Hrvatskoj državi, umro je 14. siječnja 1856. u Radgoni u Štajerskoj, a od 1893. godine počiva u ilirskoj arkadi na Mirogoju.

⁵⁷⁵ Stančić, „Disertacija grofa“, 165.

Slika 1. Grof Janko Drašković na slici Vlaha Bukovca⁵⁷⁶

Slika 2. Disertacija iliti razgovor⁵⁷⁷

Bibliografija

Horvat, Josip. *Politička povijest Hrvata*. Zagreb: „August Cesarec“, 1990.

Szabo, Agneza. „Grof Janko Drašković u doba uspona hrvatske preporodne politike od 1790. do 1848.“, *Kolo*, 3 (2007), 47-67.

Stančić, Nikša. „Disertacija grofa Janka Draškovića iz 1832. godine.“, *Kolo* 3 (2007), 137-168.

Internetski izvori

<https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-9eb7-a3d9-e040-e00a18064a99> (14. 11. 2016.)

<http://www.nsk.hr/uz-obljetnicu-smrti-najstarijeg-hrvatskog-preporoditelja/> (14. 11. 2016.)

COUNT JANKO DRAŠKOVIĆ

The paper gives a brief review of the life of the count Janko Drašković. The author emphasizes his role in Croatian Illyrian movement, as well as his “Dissertation”, which was considered the political, economic, social and cultural program of the Croatian Illyrian movement.

Keywords: count Janko Drašković, the reading rooms, Ivan Kukuljević Sakcinski, Croatian Illyrian movement, “Dissertation”

⁵⁷⁶ <https://digitalcollections.nypl.org/items/510d47e2-9eb7-a3d9-e040-e00a18064a99> (14. 11. 2016.)

⁵⁷⁷ <http://www.nsk.hr/uz-obljetnicu-smrti-najstarijeg-hrvatskog-preporoditelja/> (14. 11. 2016.)

HRVATSKA O SARAJEVSKOM ATENTATU – reakcije i tumačenja

Ivan Čarić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: caric.ivan45@gmail.com

Sarajevski atentat zasigurno predstavlja jednu od često obrađivanih tema vezanih za Prvi svjetski rat. Unatoč tome, okolnosti ovog događaja još su uvijek kontroverzne. Aktualna su najmanje dva različita tumačenja koja čin atentata promatraju u potpuno različitom svjetlu. Dok ga jedni tumače kao teroristički čin koji je dodatno narušio nestabilne odnose političkih sustava tadašnje Europe, drugi mu pokušavaju dati opravdanje kao manifestaciji borbe potlačenih južnoslavenskih naroda za ostvarivanje svojih prava unutar Austro-Ugarske Monarhije. U ovom se članku iznosi kratka analiza spomenutih reakcija, postavljena u kontekst političkih ideja i gibanja tog vremena u hrvatskim i susjednim zemljama, kao i različite ocjene Sarajevskog atentata.

Ključne riječi: Sarajevski atentat, Franjo Ferdinand, „bure baruta“, Hrvatsko-srpska koalicija, Mlada Bosna, reakcije, kontroverze

Uvod

Među istaknutim događajima koje promatramo kao karike u lancu Prvog svjetskog rata, Sarajevski atentat zasigurno predstavlja jednu od početnih. Iako je tema relativno često obrađivana u literaturi, okolnosti ovog događaja uzrokuju različite kontroverze, a još su uvijek aktualna najmanje dva različita tumačenja koja čin atentata promatraju u potpuno različitom svjetlu. Dok ga jedni tumače kao teroristički čin koji je dodatno narušio nestabilne odnose političkih sustava tadašnje Europe i ubrzao njihov obračun u smislu golemog ratnog sukoba, drugi mu pokušavaju dati opravdanje kao manifestaciji borbe potlačenih južnoslavenskih naroda za ostvarivanje svojih prava u odnosu na hegemoniju vodećih država Austro-Ugarske Monarhije. Novija hrvatska historiografija uglavnom se priklonila osudama atentata u Sarajevu, a njezin interes za bavljenje tim pitanjem proizlazi iz slojevitosti i dinamičnosti tog vremena koje je Hrvatsku smjestilo u potpuno izmijenjene društvene, političke, gospodarske i kulturne prilike. Ubojstvo prijestolonasljednika Franje Ferdinanda trenutno je osudila cjelokupna svjetska javnost, a snažan val reakcija proširio se i hrvatskim društvom. Žestoke protusrpske demonstracije s jedne strane te prešutno odobravanje atentata s druge, otkrili su kompleksnost stavova hrvatskih političkih i širih društvenih krugova prema različitim političkim opcijama i programima. Ovdje se iznosi kratka analiza spomenutih reakcija, postavljena u kontekst političkih ideja i gibanja tog vremena u hrvatskim zemljama te

susjednim zemljama kao moderatorima hrvatske vanjske politike. Osvrt na različite ocjene Sarajevskog atentata donosi se kao dodatak ovom radu u njegovu posljednjem poglavlju.

Balkansko „bure baruta“

Govoreći o stanju u Austro-Ugarskoj Monarhiji, neposredno prije atentata, nailazimo na kompleksnu geopolitičku situaciju koja je zahtijevala temeljite promjene. Strukture tog „višenacionalnog konglomerata“ na tragu starih autokratskih carevina postepeno su razbijali modernizacijski čimbenici različitog karaktera koji su, kao i ostala osjetljiva pitanja, najčešće dobili premalo pažnje.⁵⁷⁸ Geert Mak, poznati nizozemski publicist, Monarhiju je nazvao „golemim, zastarjelim carstvom koje više nije imalo nikakvu funkciju osim da se vrti samo oko sebe“.⁵⁷⁹ Među mnoštvom nagomilanih problema aktualno pitanje bilo je i položaj slavenskih naroda koji su težili političkoj rekonstrukciji države. Austrija i Ugarska, kao vladajuće zemlje, različitim su sredstvima čuvale svoj povlašten položaj unatoč činjenici da su, prema popisu stanovništva iz 1910. godine, zajedno predstavljale tek 42.9% stanovništva Monarhije.⁵⁸⁰ Promjene koje je zagovarala slavenska većina poljuljale bi njihovu političku, gospodarsku i kulturnu hegemoniju, stoga su takvi zahtjevi redom zanemarivani.⁵⁸¹ Budući da se analiza svih unutrašnjih znakova raspada Dvojne Monarhije samo djelomično uklapa u okolnosti Sarajevskog atentata, a kao historiografsko pitanje zaslužuje zasebnu obradu, usredotočit ćemo se na kompleksan položaj južnoslavenskih naroda te na sve agresivniju vanjsku politiku Srbije čije su rastuće ambicije ugrožavale interese Austro-Ugarske Monarhije na prostoru istočne Europe.

U onom trenutku kad je Habsburška Monarhija donekle smirila unutarnju krizu iz 60-ih godina 19. stoljeća, kompromisnim rješenjem dualističkog uređenja države, zadovoljavajući odgovor na slavenske nacionalne pokrete nije stigao. Ono što je postignuto bila je austrijsko-mađarska hegemonija kojoj će se sve do sloma Monarhije suprotstavljati brojni pokreti ostalih naroda, najčešće zasnovani na različitim oblicima federalizma. Hrvatska je dio svojih prava ostvarila posebnom *nagodbom* s Ugarskom, ali

⁵⁷⁸ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 18.

⁵⁷⁹ Mak, *U Europi*, 72-73.

⁵⁸⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 18.

⁵⁸¹ Borić, „Neki zapadni“, 6.

je i u takvim prilikama veliki dio njezinih zahtjeva ostao neispunjen, a uvjeti dogovora kasnije su nedosljedno provođeni. To će rezultirati polustoljetnom težnjom za trijalističkim uređenjem Monarhije čime bi se hrvatske zemlje našle na okupu kao treća federalna jedinica. U tom su pogledu veliku ulogu imale nešto kasnije protumađarske demonstracije iz 1903. godine, kad su podršku Zagrebu dale Istra, Slovenija i Dalmacija. Rješenje hrvatskog pitanja tad je suočeno i s potrebom suradnje sa Srbima i Slovencima što je u principu vodilo aktivnijem uključivanju jugoslavenske ideje u hrvatsku politiku.⁵⁸² Ideju o zajednici južnih Slavena unutar Monarhije, neposredno prije Prvog svjetskog rata, službeno je podržavao prijestolonasljednik Franjo Ferdinand.⁵⁸³ Činjenica da je ostavljao otvorenim pitanje dogovora kojim bi smirio unutarnju krizu države, za njega će se kasnije pokazati kobnom. Njegov tragičan kraj vezan je uz problem Bosne i Hercegovine kao „jabuke razdora“ na prostoru jugoistočne Europe.⁵⁸⁴

Situacija se zakuhala već na Berlinskom kongresu 1878. godine. Tad je donesena odluka o austrougarskoj okupaciji Bosne i Hercegovine⁵⁸⁵ što je bilo u suprotnosti srpskoj nacionalnoj ideji *pansrbizma* prema kojoj je taj prostor smatran tzv. *prarspskim područjem*. Srbija je demonstrirala i nakon aneksije Bosne i Hercegovine 1908. godine, pri čemu je scenarij oštrijeg sukoba s Austro-Ugarskom, unatoč očitim napetostima, ipak uspješno izbjegnuto. Promjena odnosa snaga na Balkanu definitivno je potvrđena nakon balkanskih ratova iz kojih Srbija izlazi kao pobjednica. Teritorijalno gotovo udvostručena te moralno osnažena, doista je mogla razmišljati o daljnjem jačanju svog položaja.⁵⁸⁶ Što se tiče nastavka srpskih planova „širenja na zapad“, o tome su brinula i različita udruženja kulturnog ili revolucionarnog karaktera poput starijeg *Slovenskoga juga* ili novije *Narodne obrane* te organizacije *Ujedinjenje ili smrt*.⁵⁸⁷ Službena je srpska politika u velikoj mjeri pomagala njihov rad, a pojedine su nesuglasice⁵⁸⁸ zanemarivane zbog višeg cilja – širenja ideje „svesrpskog ujedinjenja“ na području Kraljevine Srbije i njoj susjedne Austro-

⁵⁸² Dukovski, *Povijest Srednje Europe (2. dio)*, 219.

⁵⁸³ Suvremena historiografija nastoji pobiti takve tvrdnje i smatra kako je Franjo Ferdinand „održavao na životu“ ideju o mogućem trijalističkom uređenju Monarhije kako bi na taj način vršio politički pritisak na Mađare.; Karaula, „Sarajevski atentat“, 269.

⁵⁸⁴ Dukovski, *Povijest Srednje Europe (1. dio)*, 230.

⁵⁸⁵ Svoju priliku, nakon Berlinskog kongresa, vidio je i Hrvatski sabor ali su njegovi zahtjevi za ujedinjenjem hrvatskih krajeva s Bosnom i Hercegovinom odbijeni, uz kratko obrazloženje da je Sabor, iznoseći navedene težnje, prekoračio svoje ovlasti.; Isto, 168.

⁵⁸⁶ Isto, 248-249.

⁵⁸⁷ Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata“, 239-240.

⁵⁸⁸ Organizacija *Ujedinjenje ili smrt* najčešće se navodi kao opozicija srpskoj vladi, za razliku od *Narodne obrane* koja je s njom surađivala.; Isto, 241.

Ugarske Monarhije. Kako bi uspjeh u ostalim krajevima izvan matične zemlje bio što veći, ideja „ujedinjenja srpstva“ zamijenjena je stvarnim ili fiktivnim jugoslavenskim programima koji su imali relativno dobar uspjeh izvan Srbije, osobito u omladinskim krugovima te u novijim generacijama političara u Hrvatskoj. Sličnu transformaciju pratimo i kod ostalih službenih i neslužbenih srpskih institucija koje su u svojoj državi vidjele snagu koja će ostvariti viziju jugoslavenskog ujedinjenja. Unatoč promjenama u programu, gotovo svim građanskim strankama također je dominirao kriterij srpstva koji je naglasak stavljao na akciju oslobađanja „svih srpskih pokrajina“.⁵⁸⁹

U svakom slučaju, pitanje Bosne i Hercegovina i sve agresivnija vanjska politika Srbije nakon dolaska dinastije Karađorđević na vlast, nametnuli su Austro-Ugarskoj misao kako bi ideju srpske teritorijalne ekspanzije u smjeru zapada trebalo što prije iskorijeniti. Neposredno prije Sarajevskog atentata ni jedna ni druga strana nisu bile potpuno spremne na ratni sukob, ali su događaji nakon 28. lipnja, kao opravdanje ili razlog, definitivno pokrenuli belicističke krugove u Austro-Ugarskoj (uz podršku Njemačke) da napokon objave rat Srbiji.⁵⁹⁰ Važno je napomenuti i to da umiješanost službene Srbije u organizaciju atentata nije dokazana.⁵⁹¹ Krivnja se u prvom redu odnosi na pripadnike revolucionarne organizacije *Mlada Bosna*, ali je grupa određena za izvršenje atentata imala pomoć i podršku šefa tajne srpske vojne obavještajne službe Dragutina Dimitrijevića Apisa, lidera snažne organizacije *Crna ruka*. Navedeno udruženje, poznato i pod nazivom *Ujedinjenje ili smrt*, osnovali su urotnički oficiri iz „majskog puča“ 1903. godine (među kojima je bio i Apis) koji su svrgnuli dinastiju Obrenovića te na srpsko prijestolje vratili Karađorđeviće. Njihov je program zacrtao nacionalni plan – „ujedinjenje svih srpskih zemalja“ od Makedonije do dalmatinske obale i Slovenije. Iako je organizacija službeno ugašena krajem 1912. godine, njezini članovi nastavili su djelovanje kroz *Narodnu obranu*.⁵⁹² Umiješanost Dragutina Dimitrijevića Apisa u pripremu Sarajevskog atentata govori o njegovoj namjeri da iskoristi *Mladu Bosnu* kao „produženu ruku“ srpskog iredentizma, iako se potonja prije svega borila protiv dominacije „Crno-žute“ Monarhije u Bosni i Hercegovini.⁵⁹³ Srbiji se stoga predbacivala nedovoljna pažnja u

⁵⁸⁹ Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata“, 235-236.

⁵⁹⁰ <http://www.matica.hr/hr/429/Prvi%20svjetski%20rat%20i%20hrvatsko%20jugoslavenstvo/> (7. 1. 2015.)

⁵⁹¹ Austrijski povjesničar Friedrich Würthle pobija takve tvrdnje u svojoj knjizi *Trag vodi u Beograd – Pozadina drame u Sarajevu 1914*. (Molden, Beč, 1975.). Tvrdi kako je Dragutin Dimitrijević Apis doista bio kod kontrolom vlade Nikole Pašića te da je vlada mogla spriječiti njegovo djelovanje.

⁵⁹² Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata“, 241.

⁵⁹³ Karaula „Sarajevski atentat“, 260.

smislu zaustavljanja revolucionarnih aktivnosti, a ubrzo joj je određen ultimatum s više naredbi. Zahtjev koji nije prihvaćen odnosi se na istragu koju su na teritoriju Srbije trebali provoditi agenti Monarhije. Isti je odbijen u skladu s načelom potpunog suvereniteta nakon čega je rat i službeno objavljen.⁵⁹⁴ Čitava ta situacija ipak se nije ograničila na ono što je Austro-Ugarska predviđala – brzu i učinkovitu „kaznenu ekspediciju“, već se dogodilo ono najgore; aktiviran je mehanizam reagiranja država Središnjih sila i Antante koji je gotovo čitavu Europu odveo u rat neslučenih razmjera.⁵⁹⁵ Pri tome je važno napomenuti da Austro-Ugarska nije težila teritorijalnom širenju na račun Srbije⁵⁹⁶ (težila je njezinoj pacifikaciji), dok je potonja ipak potkopavala unutarnji mir Dvojne Monarhije u skladu s vlastitim težnjama na zapadu.⁵⁹⁷ Uzroci koji su doveli do širenja „Velikog rata“ bili su mnogo kompleksniji od ograničenog sukoba na jugoistoku Europe, a vezani su uz suprotstavljene interese europskih velesila koje su stale u obranu svojih pozicija, odnosno pozicija svojih saveznika.⁵⁹⁸

Hrvatsko društvo i jugoslavenska ideja

U kompleksnoj geopolitičkoj situaciji neposredno prije početka Prvog svjetskog rata položaj Hrvatske nije bio nimalo povoljan. Kako nije bila subjekt međunarodnog prava, nije raspolagala mogućnošću donošenja odluka koje bi joj osigurale željenu poziciju u poslijeratnim okolnostima.⁵⁹⁹ Različiti ishodi mogućeg ratnog sukoba Hrvatsku su tako najčešće stavljali u nezavidan položaj, a tešku situaciju dodatno je potencirala i agresivna vanjska politika susjednih zemalja. Kao reakcija na takve prilike stvorena je politička klima s više međusobno suprotstavljenih opcija od kojih je najveće širenje, bar u političkim krugovima te u onim omladinskim, imala jugoslavenska ideja.⁶⁰⁰ Analizirajući njezinu pojavu i postupno jačanje u hrvatskim zemljama, Željko Karaula razdijelio je prostor Hrvatske na tri različite društvene razine – studentske i srednjoškolske

⁵⁹⁴ Borić, „Neki zapadni“, 5.

⁵⁹⁵ Dukovski, *Povijest Srednje Europe (2. dio)*, 26.

⁵⁹⁶ Čak i u onim okolnostima kad je Austro-Ugarska Monarhija razmatrala vojnu intervenciju protiv Srbije (1906. – 1913.), nije postojao jasan plan što učiniti s tom zemljom nakon njezina eventualnog poraza. U prilog tome govore i zahtjevi mađarskog ministra Tisze koji se izričito protivio anektiranju srpskog teritorija. Njegov se stav tumači u kontekstu mađarskog straha od dominacije Slavena u Monarhiji.; Isto, 25-26.

⁵⁹⁷ Dukovski, *Povijest Srednje Europe (1. dio)*, 166.

⁵⁹⁸ Borić, „Neki zapadni“, 5.

⁵⁹⁹ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 40.

⁶⁰⁰ Isto, 32.

omladinske krugove, političko društvo te cjelokupno seljačko i građansko stanovništvo.⁶⁰¹ Podjela hrvatskog stanovništva na više društvenih razina omogućila je razmjerno lakše snalaženje pri analizi evolucije njegove političke misli. Tako ostvaren prikaz ipak je potrebno uzeti s oprezom budući da su čak i snažno integrirane skupine najčešće sadržavale određen broj onih koji su bili podložni primanju nekih novih, aktualnijih i njima prihvatljivijih ideja.⁶⁰²

Koristeći spomenutu podjelu na više društvenih razina, na prvom ćemo mjestu istaknuti mlade intelektualce koji relativno lako primaju svježije ideje te su skloniji radikalnijem pristupu u rješavanju različitih problema. Kod omladinskih društava u Hrvatskoj, pred početak Prvog svjetskog rata, postojalo je više različitih grupacija koje razlikujemo prema političkim, vjerskim, kulturnim ili socijalnim programima kojima su zastupale svoje interese. Jedna od snažnijih grupacija bila je i *Hrvatska napredna omladina* koja je zagovarala aktivnije povezivanje hrvatske i srpske mladeži u svrhu obrane od zajedničkog neprijatelja. Napredna omladina kasnije će postati jezgrom *Jugoslavenske (ujedinjene) nacionalističke omladine*, snažne političke grupacije organizirane u rujnu 1912. godine.⁶⁰³ *Jugoslavensku nacionalističku omladinu* u Hrvatskoj snažno je povezivao jugoslavenski ideal, mržnja prema režimu i svakako spremnost na vlastitu žrtvu koju su dokazivali planiranim i izvedenim atentatima na dužnosnike vlasti u Hrvatskoj. Gotovo istovremeno, u Sarajevu je osnovana *Srpsko-hrvatska nacionalistička omladina*, kao još jedan dio cjelokupnog nacionalističkog omladinskog jugoslavenskog pokreta na slavenskom jugu.⁶⁰⁴ I sama *Mlada Bosna* bila je jedna od takvih organizacija, a njezine članove povezivala je mržnja prema Austro-Ugarskoj te ideja južnoslavenske zajednice za koju ipak nisu imali konkretnu, zajedničku viziju u smislu njezine buduće organizacije. Jedni su pri tome željeli parlamentarizam, drugi monarhizam, ali su takve ideje ostavili po strani jer bi vjerojatno dovele do snažnijih sukoba u vlastitim redovima.⁶⁰⁵

⁶⁰¹ Karaula, „Sarajevski atentat“, 264.

⁶⁰² Ilustrativan je primjer za to Stranka prava koja na prijelazu stoljeća doživljava niz podjela. Odvojene frakcije često će zastupati suprotstavljene programe, ponekad osviještene novim političkim okolnostima a ponekad vjerne ranijim stranačkim programima. Tako će dio pravaša – koalicijska Hrvatska stranka prava – postepeno prihvatiti jugoslavensku ideju koja se bitno razlikuje od nekadašnjeg naglaska na hrvatstvu ili modela koji pristaje na trijalizam pri uređenju Monarhije.; <http://www.matica.hr/hr/429/Prvi%20svjetski%20rat%20i%20hrvatsko%20jugoslavenstvo> (7. 1. 2015.)

⁶⁰³ Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata“, 243.

⁶⁰⁴ Karaula, „Sarajevski atentat“, 261.

⁶⁰⁵ Isto, 263.

Osim projugoslavenski orijentirane hrvatske omladine, važno je spomenuti i brojnu skupinu frankovačke mladeži kao dijela Starčevićeve Hrvatske stranke prava. Skupina je podijeljena nakon 1909. godine kad je nastala frakcija *milinovaca* koja je iz pravaškog programa izbacila načelo negacije Srba, ali je i dalje ustrajala na osnovama pravaškog programa odnosno stvaranja samostalne hrvatske države u skladu s hrvatskim državnim pravom.⁶⁰⁶

Što se tiče političkih elita u Hrvatskoj, jugoslavenska se ideja i tu ukorijenila. Najznačajnija je bila Hrvatsko-srpska koalicija u kojoj se, neposredno prije rata, kao lider nametnuo Svetozar Pribićević. Iako se prijeratna politika ove stranke može nazvati oportunističkom, znatan dio njezinih prvaka prešutno je težio slomu Monarhije i ujedinjenju sa Srbijom.⁶⁰⁷

Snažna Koalicija imala je i brojne protivnike. Spomenut ćemo frakciju nekad cjelovite Stranke prava koja je, uz pomoć lokalnih *frankovaca*, velikim dijelom zaslužna za protusrpske demonstracije nakon atentata u Sarajevu. Okolnosti atentata njima su poslužile kao sredstvo obračuna s političkim protivnicima (Hrvatsko-srpska koalicija), a mogućnost dolaska na vlast temeljili su i na poznanstvima s određenim političkim i vojnim krugovima u Beču. Takvi su kontakti trebali pomoći u slučaju uspostave komesarijata koji bi, prema njihovoj zamisli koja prihvaća načelo trijalizma, ujedinio sve hrvatske krajeve unutar Monarhije.⁶⁰⁸

Iako oslabljena, u Hrvatskoj je još uvijek postojala i koncepcija austroslavizma koju je podržavala starija generacija političara. Kod tog modela potrebno je spomenuti Stjepana Radića⁶⁰⁹ koji će svoje mjesto u hrvatskoj političkoj eliti osnažiti nešto kasnije. U međuvremenu će izmijeniti i politički program svoje stranke, pristajući uvjetno na ideju jugoslavenskog ujedinjenja. U prvim desetljećima dvadesetog stoljeća sve je više hrvatskih političara napuštalo opcije i programe koji predviđaju opstanak Monarhije. Teško gospodarsko stanje, kao i nezainteresiranost vlasti za sustavne reforme, umnogom su pridonijele takvim promjenama.⁶¹⁰

Za razliku od društvenih i političkih elita, šire seljačko i građansko društvo ostalo je prilično nezainteresirano za velike političke ideje. Najvjerojatnijom se čini njihova

⁶⁰⁶ Gabelica, „Izlet zagrebačkih studenata“, 244.

⁶⁰⁷ Matković, *Povijest Jugoslavije*, 21.

⁶⁰⁸ Krizman, *Hrvatska u Prvom*, 7.

⁶⁰⁹ Stjepan Radić kasnije će odbaciti tu opciju i prihvatiti će onu jugoslavensku, ali uz trajno ustrajanje na načelu ravnopravnosti naroda.; Boban, *Demokratski nacionalizam*, 349-355.

⁶¹⁰ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 37.

odanost Austro-Ugarskoj i dinastiji Habsburgovaca, a slična situacija ponavlja se i na bivšim vojno-krajiškim prostorima gdje se naseljeno srpsko stanovništvo još uvijek nalazilo u nedovršenom procesu srpske nacionalne integracije. Specifična društvena, socijalna i politička okolina uzrokovala je i privrženost bosanskohercegovačkih Hrvata dinastiji Habsburg. Navedenim društvenim skupinama možemo dodati i vojnu inteligenciju – hrvatsku i srpsku – koja je u većem postotku bila spremna braniti Austro-Ugarsku i žrtvovati se za njezine imperijalne ciljeve smatrajući to svojom vojnom dužnošću.⁶¹¹

Naša shvaćanja o raznolikoj političkoj klimi u Hrvatskoj s početka 20. stoljeća djelomično mogu upotpuniti i događaji oko Sarajevskog atentata koji je šire hrvatsko društvo „dočekalo“ na različite načine. Govoreći o trenutnim reakcijama u hrvatskim krajevima te dijelovima Bosne i Hercegovine, danas nam je poznat bar dio slike koja govori o atmosferi koja je vladala tih dana. Među zabilježenim, najčešće se navode žestoke protusrpske demonstracije te nemiri u više gradova i naselja.⁶¹² U pojedinim se slučajevima spominju i međusobni sukobi Hrvata kao rezultat prisutnosti više političkih opcija – prohabsburške (proaustrijske), projugoslavenske te manjinske skupine koja je žestoko napadala oportunističke ostalih političkih elita, a zagovarala je trenutno osamostaljenje Hrvatske. Dodat ćemo i to da su sve navedene opcije, iako suprotstavljene, uglavnom težile boljem položaju hrvatskog naroda postignutom po onoj cijeni koju su pojedinci smatrali najprihvatljivijom.⁶¹³

Reakcije na Sarajevski atentat

„Prve vijesti o atentatu na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda i njegovu suprugu stigle su u Zagreb oko 1 sat poslije podne. Odmah su otkazane sve proslave i koncerti, kinematografi su zatvoreni, a trobojnice koje su izvješene prilikom dočeka izaslanstva riječkih Hrvata zamijenjene su crnim zastavama.“⁶¹⁴ Protusrpske demonstracije zabilježene su već prvog dana, ali je večer uglavnom prošla mirno. Za

⁶¹¹ Karaula, „Sarajevski atentat“, 265.

⁶¹² Agičić, „Civil Croatia“, 301-317.

⁶¹³ Bilandžić, *Hrvatska moderna povijest*, 27-28.

⁶¹⁴ Karaula, „Sarajevski atentat“, 268.

razliku od relativno mirne situacije u hrvatskim gradovima, u Sarajevu su prvi sukobi odnijeli nekoliko života, a više je osoba teško ranjeno.⁶¹⁵

Dan nakon atentata, 29. lipnja 1918. godine, zagrebačke *Narodne novine* pišu da se već oko 7 sati počela stvarati povorka đaka koja je na čelu imala trobojnicu s crnim velom, uzvikujući „slava prijestolonasljedniku“ te parole protiv Srba. Nakon što se povorka razišla, manje su se grupice okupljale oko prostorija novina *Hrvatski pokret* te Srpske banke uzvikujući protusrpske parole.

O širenju demonstracija piše *Obzor* 30. lipnja, a vijest se odnosi na događanja prethodnog dana kad su demonstracije zaoštrene. Između ostalog, donosi se nekoliko informacija o napadu demonstiranata na prostorije Srpskog sokola gdje je, u obračunu koji je uslijedio, jedna žena zadobila teže ozljede glave.⁶¹⁶

Riječki *Novi list* vijest o atentatu donosi u utorak, 30. lipnja 1914. godine, dakle s nekoliko dana zakašnjenja. Na prvoj je stranici istaknut naslov „Umorstvo prijestolonasljednika Franje Ferdinanda“, a u idućem tekstu nalazi se više podnaslova od kojih prvi donosi kratke biografije nadvojvode i njegove supruge. Već na tom mjestu vidljiva je naklonost redakcije ubijenom Franji Ferdinandu koji se opisuje kao izuzetan karizmatik, političar i vojni dužnosnik. Nekoliko idućih poglavlja prilično detaljno izvještava o okolnostima atentata te o reakcijama u Austro-Ugarskoj Monarhiji i inozemstvu. Vezano uz stanje u državi, navodi se kako u „čitavoj zemlji vlada svagdje velika tuga“ dok u podnaslovu „Atentatori“ autor članka usmjerava pozornost na službeni Beograd. U tekstu se donosi da je „atentator Princip duže vremena učio u Beogradu“ te da je „atentator bombom Čabrinović naveo da je bombu dobio u Beogradu od jednog anarhiste čije ime ne pozna“. Navedene izvještaje možemo uzeti kao precizne i objektivne, ali su potpuno izostavljene vijesti o demonstracijama u Hrvatskoj i šire. S obzirom na brzinu kojom su vijesti u tom razdoblju stizale do novinskih redakcija, teško je ustvrditi s koliko je informacija *Novi list* doista raspolagao.⁶¹⁷

Osuda atentata, ali i snažna protusrpska retorika vidljive su kod pravaških novina *Hrvatska*. U broju 794 od 29. lipnja, donose više članaka u kojima pozivaju na obračun sa Srbima „veleizdajnicima“ riječima: „Srbi su ljute zmije od kojih si tek siguran onda, kad im satareš glavu“. Također, u jednom od idućih članaka traži se i izgon Srba iz države: „narod

⁶¹⁵ Agičić, „Civil Croatia“, 305.

⁶¹⁶ Karaula, „Sarajevski atentat“, 268.

⁶¹⁷ <http://gkr.hr/Magazin/Teme/Kako-je-Riecki-novi-list-izvjestavao-o-sarajevskom-atentatu> (5. 1. 2015.)

naviešćuje Srbima borbu na život i smrt i progonstvo iz Bosne i Hercegovine“.⁶¹⁸ Ista je redakcija podržala demonstrante što je samo po sebi razumljivo s tim da su većinu činili *frankovci*.⁶¹⁹

Nemiri zabilježeni na zagrebačkim ulicama ubrzo su stigli i do prostorija Sabora. Sjednica održana 30. lipnja prekinuta je zbog „vike i buke“ *frankovaca* koji su žestoko napadali zastupnike Hrvatsko-srpske koalicije. Tvrdnje koje su iznosili odnose se na izdaju Monarhije te suradnju s vlastima Srbije, a zahtijevali su da svi Hrvati napuste Koaliciju. Tadašnji predsjednik Sabora Bogdan Medaković u više je navrata pokušavao smiriti situaciju, ali bez većeg uspjeha. Nakon što je uspio održati kratak komemorativni govor bio je prisiljen prekinuti sjednicu.⁶²⁰

O pojavi i tijeku demonstracija u Dalmaciji opširno je pisao zagrebački *Obzor*, a vijesti je objavio s nekoliko dana zakašnjenja. Velike protusrpske demonstracije najprije su izbile u južnoj Dalmaciji; u Dubrovniku je masa seljaka i radnika navalila na općinu demonstrirajući protiv Srba. Prostorije Srpskog sokola i srpske škole bile su zasute kamenjem te su u potpunosti devastirane. U Konavlima je masa palila istaknute srpske zastave, a u Metkoviću su zapaljene pojedine srpske kuće. Zadar je zabilježio višednevne protusrpske demonstracije, dok je u Opuzenu lokalno stanovništvo devastiralo grčko-istočnu crkvu. Veći dio protusrpskih demonstracija u Dalmaciji poticali su frankovački krugovi, ali su u pojedinim gradovima zabilježeni snažni otpori srpskog i hrvatskog stanovništva. U Splitu su također zabilježeni nemiri, ali u ovom su slučaju vlasti raspustile Hrvatski sokol zbog projugoslavenskog djelovanja. Uslijedila su brojna uhićenja njegovih članova te premetačina njihovih stanova.⁶²¹

Snažna i brza reakcija vlasti na projugoslavenska djelovanja u Hrvatskoj nastavljena je i kasnije, sve do konačnog sloma Monarhije. Pod nadzorom su bili i oni politički krugovi čije je djelovanje na bilo koji način protumačeno kao „antidržavno“. S druge strane, reakcije vlasti na protusrpske demonstracije nakon Sarajevskog atentata često su okarakterizirane kao „blage i neučinkovite“. Tako je mađarski predsjednik vlade, grof Tisza, ocijenio da je „vojnička stranka (vojska, I. Č.) dobrohotno trpjela takve nemire“.

⁶¹⁸ Karaula, „Sarajevski atentat“, 270.

⁶¹⁹ Agičić, „Civil Croatia“, 305.

⁶²⁰ Isto, 307.

⁶²¹ Razumljiva su događanja u Splitu ako se prisjetimo da je taj grad i prije Prvog svjetskog rata stekao titule kao što su; „središte nacionalističkog i revolucionarnog omladinskog pokreta“, „Pijemont nacionalizma i jugoslavenstva“, „najjugoslavenskiji grad“ te „nacionalno najosviješteniji i najbuntovniji grad na jugu Slavena“. - <http://www.azzo.hr/images/izdanja/manjine/07.html> (12. 1. 2015.)

Vojska i redarstvo oštrije su reagirali tek u onim situacijama u kojima je stanje izmaklo kontroli. Jedan od takvih slučajeva zabilježen je u Petrinji, gdje je gradsko poglavarstvo tražilo odred vojske koji će s gradskim redarstvom držati situaciju pod kontrolom. Uveden je policijski sat, ali je usprkos oštrim mjerama više osoba uhićeno.⁶²²

Situacija koja se dogodila u Splitu, kad su vlasti reagirale na projugoslavenska djelovanja, nije bila izoliran slučaj. Ista politička misao bila je ukorijenjena i u dijelu hrvatske inteligencije (najčešće se to odnosi na političke elite) te frakciji Hrvatskog katoličkog pokreta. Vlast je, kako je ranije spomenuto, rad takvih skupina redovito kontrolirala, ali je na znatno više „jugoslavenske propagande“ nailazila kod brojnih slovenskih, hrvatskih i srpskih studenata i srednjoškolaca. Brojna uhićenja i premetačine studentskih stanova ukazuju na strah od revolucionarnih ideja koje su među omladinskim krugovima nailazile na plodno tlo.⁶²³

Ako zaključimo da su nemiri i demonstracije povodom Sarajevskog atentata najčešće usmjereni protiv srpskog stanovništva u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, nameće se potreba analize njihova odnosa prema tad aktualnim događanjima. Ocjena vlasti, koja je s oprezom pratila ponašanje tog dijela stanovništva, uglavnom je bila pozitivna. Tek je u nekim izoliranim slučajevima zabilježeno odobravanje atentata kao i riječi pohvale izvršiteljima. Tako je jedan učitelj iz mjesta Veliki Grdevac rekao svojim učenicima da će „imena atentatora biti zapisana u povijesti“. Nešto jasnije izrazila se Mileva Popović iz Podravske Slatine rekavši da je „šteta što ga (Franju Ferdinanda) nisu ubili ranije“. Ostatak srpskog dijela stanovništva Monarhije najvjerojatnije je imao slična stajališta, no izbjegavajući oštrije progone vlasti, ostalo je relativno miran.⁶²⁴ U strahu od „razularene mase“ tražili su i zaštitu, a ista im je najčešće pružena, naravno u onim slučajevima kad je to bilo moguće. Manji, lokalni obračuni nisu se mogli spriječiti, ali su prijetnje poput one da će im „bombama i dinamitom dignuti kuće u zrak“ ili izjave da ih „žele poklati“, Srbi doista ozbiljno shvatili.⁶²⁵

Analizirajući opseg, dinamiku i karakter protusrpskih demonstracija povodom atentata na prijestolonasljednika Franju Ferdinanda te uzimajući u obzir i ponešto drugačija politička i društvena strujanja, primjećujemo kako tadašnja politička svijest općeg hrvatskog društva nije bila jedinstvena. Jasno je kako veći dio prouzročениh nemira

⁶²² Karaula, „Sarajevski atentat“, 271.

⁶²³ Isto, 275.

⁶²⁴ Agičić, „Civil Croatia“, 309.

⁶²⁵ Karaula, „Sarajevski atentat“, 280.

i sukoba vodi do male skupine narodnih zastupnika Hrvatske stranka prava odnosno lokalnih *frankovaca*. Oni su identitet atentatora koristili kao sredstvo političkih obračuna, a huškačkom retorikom privlačili su i šire društvene skupine, jačajući tako svoju poziciju među njima. Isto, antisrpsko raspoloženje javilo se i prilikom objave rata Srbiji te nakon kratkotrajnog osvajanja Beograda, 2. prosinca 1914. godine. S druge strane, politički i društveni krugovi naklonjeni jugoslavenskoj ideji promatrali su Srbe i Sarajevski atentat u potpuno drugačijem svjetlu. Prihvaćali su i nasilne metode rješavanja političkih pitanja, a nije im ni bilo strano njihovo korištenje. Dokaz za to jesu planirani i izvedeni atentati na dužnosnike vlasti u Hrvatskoj – hrvatskog bana Cuvaja i komesara Skerlecza – koje su izvršili pripadnici Jugoslavenske nacionalističke omladine.⁶²⁶ Relativno udaljeni od aktualnih političkih strujanja te isto tako indiferentni prema njima, širi seljački krugovi izražavali su vjernost dugovječnoj Monarhiji. Unatoč tome, prostor sela bio je najmanje zahvaćen sukobima dviju vjersko-etničkih zajednica u vrijeme kad su Zagreb, Sarajevo i manje gradske sredine bilježile različite obračune istih.⁶²⁷

Sarajevski atentat kao historiografsko pitanje

Tumačenja Sarajevskog atentata kao jedne od polazišnih točaka Prvog svjetskog rata nisu rijetkost. Brojni ugledni povjesničari, u okviru rasprava o direktnim i indirektnim uzrocima i povodima „Velikom ratu“, tom su događaju pripisali raznolik značaj. S druge strane, nije rijetkost da ga se pojedine, opširne studije gotovo i ne dotiču kao vrijedna spomena.⁶²⁸ S obzirom na prilično velik broj zemalja i državnih zajednica koje su u određenoj mjeri osjetile posljedice tog rata, nije teško pretpostaviti velik broj istraživača koji su posvetili pažnju njegovim uzrocima. Prema tome, razumljivim se čini i velik broj različitih stajališta odnosno različitih shvaćanja i tumačenja istih procesa i događaja te različite ocjene istaknutih ličnosti.⁶²⁹

Za prostor nekadašnje Jugoslavije događaji u Sarajevu iz lipnja 1914. godine u mnogočemu predstavljaju više od istraživačkog pitanja. Oni su prije svega bili tumačeni u skladu s ideološkim normama koje su njegovale mit o „stoljetnim težnjama naših naroda za zajedničkom državom“. Starojugoslavenska i kasnija historiografija socijalističke

⁶²⁶ Karaula, „Sarajevski atentat“, 263.

⁶²⁷ Isto, 282.

⁶²⁸ Borić, „Neki zapadni“, 1.

⁶²⁹ Isto, 1-6.

Jugoslavije u događaju atentata vidjele su jedan od trenutaka kojim je pokrenuto oslobađanje jugoslavenskih krajeva od strane „okupatora“. Po principu „cilj opravdava sredstvo“ izgrađena je herojska dimenzija tog čina, a sam atentator slavljen je kao „narodni junak“, predvodnik boraca za slobodu i nacionalnu nezavisnost svih jugoslavenskih naroda. Drugačije interpretacije bile su nepoželjne jednako kao i spominjanje činjenice da su, neposredno nakon 28. lipnja 1918. godine, dio političke javnosti kao i dio južnoslavenskih naroda već osudili atentat kao teroristički čin.⁶³⁰ Pri tome se nisu ustručavali iznijeti pretpostavke o umiješanosti Srbije u organizaciju atentata iako čvrste dokaze za to nisu imali.⁶³¹ Novija srpska historiografija uglavnom ostaje pri stajalištima ranije jugoslavenske redakcije te odbija ocjenu Gavrila Principa kao terorista. On je, prema riječima srpske povjesničarke Suzane Rajić, „bio pod utjecajem anarhističkih stremljenja i mišljenja“, a čin atentata samo je još jedan primjer „sličnih djela koja su preplavila Europu krajem 19. i početkom 20. stoljeća.“⁶³² S druge strane, hrvatska se historiografija nakon turbulentnih 90-ih godina prošlog stoljeća priklonila osudama Sarajevskog atentata tumačeći ga kao „teroristički čin koji zaslužuje svakovrsne osude.“⁶³³ Mirko Bilandžić, stručnjak za međunarodni terorizam, atentat u Sarajevu uzima kao primjer „klasičnog terorističkog čina.“ Kako navodi, „to je prvi državno sponzorirani terorizam,“ koji su organizirali „srpski Generalštab i vojna obavještajna služba.“⁶³⁴

Zaključak

Atentat na austrougarskog prijestolonasljednika Franju Ferdinanda, kao svojevrsan katalizator najvećem dotad zabilježenom ratnom sukobu, prema mnogima predstavlja jedan od najkontroverznijih događaja 20 stoljeća. Namjera i misao koje su vodile atentatore, kao i članove organizacije Mlada Bosna, i danas su temelj mnogih rasprava političkog karaktera, a poznato je i njihovo korištenje kao djelatnih sredstava političke propagande nastale prema selektivnom tumačenju povijesne istine zasnovane na mitologizaciji Gavrila Principa i njegova djela. Danas znamo kako su mladobosanci u

⁶³⁰ Karaula, „Sarajevski atentat“, 268-278.

⁶³¹ Agičić, „Civil Croatia“, 303.

⁶³² <http://www.jutarnji.hr/mirko-bilandzic--atentat-u-sarajevu-bio-je-prvi--drzavno-sponzorirani--terorizam/1110173/> (12. 1. 2015.)

⁶³³ Karaula, „Sarajevski atentat“, 257.

⁶³⁴

<http://www.jutarnji.hr/mirko-bilandzic--atentat-u-sarajevu-bio-je-prvi--drzavno-sponzorirani--terorizam/1110173/> (12. 1. 2015.)

osnovi bili podijeljeni na one koji su bliži „srpskoj varijanti ujedinjenja“ te one koji zagovaraju „jugoslavensku varijantu ujedinjenja“, a razlike u njihovim shvaćanjima dio su raznolikosti tadašnjih političkih prilika koje su čak i pripadnike istog naroda odvajale u dva „tabora“. Na tom tragu nalazi se i jedna od najizraženijih političkih podjela hrvatskog naroda, a relativno je lako možemo sagledati analizirajući reakcije povodom atentata u Sarajevu. Duboka polarizacija hrvatske političke misli kojoj smo tom prilikom svjedočili, uzrok nalazi u teškom geopolitičkom položaju tog naroda koji je izlaz tražio ili u uređenju i jačanju svog položaja u Monarhiji ili u „eksperimentu jugoslavenstva“. Opcija potpune državne samostalnosti također je bila želja mnogih, ali okolnosti nisu dozvoljavale njezino ostvarenje. Snažna bi se Monarhija tome suprotstavila (vidljivo na primjeru gušenja mađarske revolucije iz 1848.), a postojala je i svijest o mogućnosti ratnog sukoba koji je zahtijevao što povoljniji položaj Hrvatske kako bi isti mogao biti ostvaren i u poslijeratnim prilikama. Brojna društvena i politička gibanja neizbrisiv su dio povijesti hrvatskog naroda te njegova identiteta. Iako nemaju jedinstveno usmjerenje te nisu u jednakoj mjeri prisutna u svim društvenim skupinama, ona svjedoče o pokušaju hrvatskog naroda da se izbori za što bolji položaj u neizvjesnim i dramatičnim okolnostima početka „kratkog“ dvadesetog stoljeća.

Bibliografija

- Agičić, Damir. „Civil Croatia on the Eve of the First World War (The Echo of the Assassination and Ultimatum).“ *Povijesni prilozi* 14 (1995): 301 - 317.
- Bilandžić, Dušan. *Hrvatska moderna povijest*. Zagreb: Golden marketing, 1999.
- Boban, Branka. *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*. Zagreb: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, 1998.
- Borić, Gojko. „Neki zapadni povjesničari o uzrocima Prvoga svjetskoga rata.“ *Hrvatska revija* 2 (2014): 1 - 10.
- Dukovski, Darko. *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća I. dio (1800. do 1914.)*. Zagreb: Alinea, 2005.
- Dukovski, Darko. *Povijest Srednje i Jugoistočne Europe 19. i 20. stoljeća II. dio (1914. do 1999.)*. Zagreb: Alinea, 2005.
- Gabelica, Mislav. „Izlet zagrebačkih studenata u Srbiju u travnju 1912. godine.“ *56/2014 Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 56 (2014): 235 - 260.
- Geert, Mak. *U Europi - Putovanje kroz dvadeseto stoljeće*. Preveli: Romana Perečinec, Radovan Lučić i Snježana Cimić. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2010.
- Karaula, Željko. „Sarajevski atentat – reakcije Hrvata i Srba u Kraljevini Hrvatskoj, Slavoniji i Dalmaciji.“ *Radovi - Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 43 (2011): 255 - 292.

Krizman, Bogdan. *Hrvatska u Prvom svjetskom ratu – Hrvatsko-srpski politički odnosi*. Zagreb: Globus, 1989.
Matković, Hrvoje. *Povijest Jugoslavije*. Zagreb: Naklada Pavičić, 1998.

Internetski izvori

<http://www.matica.hr/hr/429/Prvi%20svjetski%20rat%20i%20hrvatsko%20jugoslavenstvo/>
(7. 1. 2015.)

<http://www.azzo.hr/images/izdanja/manjine/07.html> (12. 1. 2015.)

<http://gkr.hr/Magazin/Teme/Kako-je-Riecki-novi-list-izvjestavao-o-sarajevskom-atentatu> (5. 1. 2015.)

<http://www.jutarnji.hr/mirko-bilandzic--atentat-u-sarajevu-bio-je-prvi--drzavno-sponzorirani--terorizam/1110173/> (12. 1. 2015.)

CROATIA ABOUT THE ASSASSINATION OF THE ARCHDUKE FRANZ FERDINAND OF AUSTRIA IN SARAJEVO (1914): THE REACTIONS AND INTERPRETATIONS

In this paper the author tries to explain two different interpretations of the one of the causes of the First World War: the Assassination of the Archduke Franz Ferdinand of Austria in Sarajevo in 1914. On the one side, it is considered as the terrorist attack that led the Europe into the Great War. On the other side, it is interpreted as the protest of the South Slavs in the Austro-Hungarian Empire.

The author analyzes those different interpretations of this case, as well as the political ideas, programmes and options in Croatia at that period.

Keywords: *Assassination of the Archduke Franz Ferdinand of Austria in Sarajevo in 1914, Balkan Powder Keg, Croat-Serb Coalition, Young Bosnia, reactions, controversial*

BEAT GENERACIJA

Verica Rekić
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: ignis54@net.hr

*Tema ovog rada književno je djelovanje skupine autora poznate pod nazivom beat generacija, pri čemu ću se prvenstveno baviti životom i radom trojice najpoznatijih predstavnika te skupine, a to su **Jack Kerouac, Allen Ginsberg i William S. Burroughs**. Djelovanje ove trojice književnika u prvom redu ću smjestiti u vremenski okvir pedesetih godina 20. stoljeća, odnosno u kontekst vremena kad su nastala najpoznatija djela pripadnika beat generacije. Osvrnut ću se na politička, društvena i kulturna zbivanja spomenutog razdoblja, ukratko ću izložiti Kerouacovu, Ginsbergovu i Burroughsovu biibliografiju te ću pokušati analizirati kako su se događaji u političkom, društvenom i kulturnom životu Sjedinjenih Američkih Država pedesetih godina reflektirali u književnom opusu dotičnih autora.*

Ključne riječi: *Sjedinjene Američke Države, umjetnost, književnost, cenzura, konformizam, antikomunizam, atomska era*

Političke prilike u SAD-u pedesetih godina 20. stoljeća

Unutarnju i vanjsku politiku Sjedinjenih Američkih Država u pedesetim godinama 20. stoljeća obilježila su dva predsjednika – Harry Truman, koji je prije svršetka Drugog svjetskog rata naslijedio Franklina D. Roosevelta, i Dwight D. Eisenhower, koji je 1953. godine zamijenio Trumana na mjestu predsjednika. Svjetski sukob poznat pod nazivom hladni rat počeo je 1946. godine, a njegov su početak obilježile brojne izjave koje su u javnosti dali Staljin, Churchill i Truman. Kako bi pridobio američki narod na stranu svoje politike zaustavljanja SSSR-a, Truman je često preuveličavao sovjetsku prijetnju SAD-u, što je dovelo do snažnog vala antikomunističke histerije. Ta je situacija doživjela svoj vrhunac 1950. godine, kad je senator Joseph R. McCarthy iz Wisconsina, zagriženi borac protiv komunizma, izjavio da ima popis 205 poznatih komunista u State Departmentu, nakon čega je došlo do pojave tzv. makartizma, odnosno antikomunističkog „lova na vještice“ u kojem su često stradavali i potpuno nevini ljudi.

Dwight Eisenhower došao je na mjesto predsjednika 1953. godine kao predstavnik Republikanske stranke, a s Trumanom su ga povezivala ključna načela o vanjskoj politici SAD-a. Eisenhower je, kao i Truman, smatrao komunizam monolitnom silom koja se bori za prevlast u svijetu. Orijentaciju američke vanjske politike Eisenhower je slikovito iznio već u svom inauguracijskom govoru:

*Snage dobra i zla koncentrirale su se, naoružale i prepriječile jedna drugoj put kao rijetko kad u povijesti. Sloboda se suprotstavlja ropstvu, svjetlost tami.*⁶³⁵

Eisenhower i njegov državni tajnik John Foster Dulles tvrdili su da politika sprječavanja utjecaja Sovjetskog Saveza ne ide dovoljno daleko da se spriječi sovjetska ekspanzija, te su smatrali da je potrebna agresivnija politika kojom bi zemlje podređene komunizmu trebalo osloboditi. No, unatoč tim teorijama, SAD nisu učinile ništa konkretno kad su sovjetske vlasti gušile demokratske pobune u zemljama pod sovjetskom dominacijom.

Što se tiče ekonomskih pitanja, glavni ciljevi Dwighta Eisenhowera bili su izbalansirati državni proračun nakon godina deficita, smanjiti državne troškove i poreze te održavati vrijednost dolara. Osim toga, republikanci su bili spremni riskirati porast nezaposlenosti kako bi zadržali inflaciju pod kontrolom. Vlada je nadzor nad inozemnim nalazištima nafte prebacila sa savezne vlade u ruke saveznih država, te je simpatizirala razvoj privatnih izvora energije. Ukratko, sve što je Eisenhowerova vlada poduzimala u gospodarskim pitanjima bilo je naklonjeno poslovnim krugovima.

Eisenhowerova želja da se što manje eksponira u javnosti i da ograniči ulogu predsjednika ponekad je dovela do zastoja u zakonodavnim procedurama, no predsjednik je aktivno djelovao iza scene promovirajući svoje programe. Dwight Eisenhower bio je jedan od rijetkih predsjednika koji je u trenutku silaska s vlasti bio jednako popularan kao i kad je preuzimao svoje predsjedničke dužnosti.

Predsjedništvo Dwighta Eisenhowera jednim je svojim dijelom poznato i pod nazivom *atomska era*. To se ime koristi kako bi se označila utrka u naoružanju između SAD-a s jedne i SSSR-a s druge strane. SAD su u lipnju 1942. godine, u jeku Drugog svjetskog rata, poduzele tzv. *Manhattan Project* koji je označio početak razvoja nuklearnog naoružanja. Prva američka atomska bomba testirana je 16. srpnja 1945. godine u gradu Alamogordo u Novom Meksiku, a sljedeći korak u razvoju nuklearnog naoružanja predstavlja bacanje dviju atomskih bombi nazvanih *Little Boy* i *Fat Man* na japanske gradove Hirošimu i Nagasaki 6. i 8. kolovoza 1945. godine. Razvoj i testiranje nuklearnog oružja nastavili su se i nakon Drugoga svjetskog rata tijekom hladnog rata, kad je SSSR 1949. godine testirao svoju vlastitu atomsku bombu. U studenom 1952.

⁶³⁵ Cincotta, *Američka povijest*, 289.

godine SAD ulaze u razdoblje termonuklearnog naoružanja testiranjem bombe pod imenom *Mike* koja je eksplodirala na atolu Eniwetok u Tihom oceanu. Uskoro je i SSSR testirao svoje termonuklearno oružje, zajedno s Velikom Britanijom, Francuskom i drugim državama koje su počele razvijati svoj arsenal nuklearnog oružja.

Karakteristike američkog društva u pedesetim godinama 20. stoljeća

U godinama nakon Drugog svjetskog rata SAD su doživjele fantastičan gospodarski rast te su tako učvrstile svoj položaj najbogatije zemlje na svijetu. Dakako, ti su uvjeti utjecali na američke građane, u prvom redu poboljšanjem njihova životnog standarda, tako da su se brojni Amerikanci počeli smatrati pripadnicima srednjeg sloja. S druge strane, sve veće uvođenje industrijskih pogona u proizvodnju, naročito u poljoprivredi, dovelo je do toga da farmerske obitelji u takvom sustavu konkurencije nisu mogle pronaći mjesto za sebe. Zbog toga dolazi do brojnih migracija, naročito u gradove američkog Juga i Zapada poput Houstona, Miamijsa, Tuscona i Phoenixa koji su proživljavali gospodarski rast.

SAD su nakon rata, osim gospodarskog rasta, doživjele i demografski prirast u natalitetu, pojavu koja je popularno nazvana *baby boomom*, a pripadnici te poslijeratne generacije prozvani su *babyboomersima*. Porast nataliteta doveo je do vala migracija ljudi iz gradova koji su odlazili u predgrađa u nadi da će dobiti povoljne stambene uvjete za svoje rastuće obitelji. Tu su situaciju iskoristili urbanisti poput Williama J. Levitta koji je koristeći se tehnikom masovne proizvodnje gradio nova naselja u kojima su sve kuće nalikovale jedna drugoj. Kao rezultat tih procesa nastaju predgrađa – zajednice u kojima su svi manje-više slični.

Karakteristike poslijeratnog američkog društva, osobito u vrijeme predsjedničkog mandata Dwighta Eisenhowera, mogu se najbolje opisati jednom riječju iz engleskog jezika – *conformity*. To u prvom redu znači da su ambicije većine pripadnika poslijeratnog američkog društva bile usmjerene prema vjenčanju, zasnivanju obitelji, posjedovanju kuće, dobivanju stabilnog posla i materijalnom blagostanju.

Veliki utjecaj na poslijeratno društvo SAD-a izvršila je televizija koja, izumljena tridesetih godina 20. stoljeća, nije imala veliku funkciju sve do poslije rata, kad sve više obitelji posjeduje televizor. Osjećaj jedinstva među Amerikancima očitovao se i u odabiru programa koji su bili najpopularniji na televiziji. Tako su djeca najviše gledala emisije

Howdy Doody Time i *The Mickey Mouse Club*, a odrasli su gledatelji voljeli komedije situacije poput *I Love Lucy* i *Father Knows Best*. Osim toga, televizija je na određen način pomogla i razvoju potrošačkog društva u SAD-u. Naime, u tom se razdoblju gradi sve veći broj trgovačkih centara, a usporedno s tim i veliki broj cesta i autocesta koje do njih vode, a na televiziji se sve više sofisticiranim reklamama promoviraju proizvodi čiji proizvođači jamče da će kupcu promijeniti život nabolje.

Kulturna zbivanja u SAD-u pedesetih godina 20. stoljeća

Iako je konformizam bio zajednički većini stanovnika SAD-a nakon Drugog svjetskog rata, pojavljuju se umjetnici, među njima i pisci *beat* generacije, koji traže nove načine likovnog, glazbenog i književnog izražavanja. Osim u književnosti, najvažniji stilski noviteti javljaju se upravo na području glazbe, slikarstva i filma. U slikarstvu je najvažnija pojava apstraktni ekspresionizam ili akcijsko slikarstvo, pokret koji se razvio u New Yorku, a čiji su glavni predstavnici Jackson Pollock, Willem de Kooning, Robert Motherwell i Mark Rothko. Najpoznatija je svakako osebujna metoda slikanja Jacksona Pollocka koji je, stvarajući svoja djela na velikim platnima, hodao uokolo, suprotstavljajući se tradicionalnom viđenju umjetnika koji stoji na mjestu dok slika, te istovremeno boju na platno nanosio prolijevanjem ili prskanjem. Zbog te je tehnike magazin *Time* Pollocku dao nadimak „Jack The Dripper“ (Jack Kapač, Jack Proljevač), aludirajući izravno na *Jacka The Rippera* (Jacka Rasparača), najpoznatijeg svjetskog, nikad uhvaćenog serijskog ubojicu.

Slične se promjene i otpori prema naslijeđu iz prošlih desetljeća javljaju i u glazbi, što je dovelo do novog glazbenog žanra – *bebopa*. Veliki, raskošni *swing*-orkestri postaju sve manje zastupljeni, i to zbog više razloga: veliki broj glazbenika otišao je u vojsku, postalo je neisplativo putovati iz grada u grad s velikim brojem glazbenika, najamnine plesnih dvorana neprestano su rasle, a nova generacija glazbenika bila je frustrirana ograničenjima i pravilima koja su nametali *swing*-aranžmani te je tražila nove načine izražavanja. Tako je u Harlemu, predgrađu New Yorka u kojem su stanovali Afroamerikanci, nastala nova vrsta glazbe čiji su glavni predstavnici Charlie „Bird“ Parker, Thelonius Monk, Charlie Christian, Dizzy Gillespie i Miles Davis. Glavna je karakteristika tog glazbenog pravca improvizacija koja nije obuhvaćala samo jednog solista nego se protezala na čitavu grupu glazbenika, stvarajući tako kompleksne melodije koje su se potpuno razlikovale od *swinga* pogodnog za ples.

Istovremeno dolazi do oblikovanja *rock'n'rolla* čiji su glavni predstavnici, tzv. „divlji izvođači“, Elvis Presley, Jerry Lee Lewis, Little Richard i Eddie Cochran popularizirali afroameričku glazbu i pritom šokirali ozbiljne Amerikance svojim izazovnim, tad neuobičajenim nastupima.

I filmska je umjetnost dala svoj doprinos oblikovanju generacijskog identiteta. U desetljeću nakon Drugog svjetskog rata nastali su filmovi koji su do danas zadržali kulturni status: *The Wild One* 1953. s Marlonom Brandom u glavnoj ulozi i *Rebel Without A Cause* 1955. godine u glavnoj ulozi s legendarnim Jamesom Deanom. Ti su filmovi potpuno umjetnički oblikovali tadašnji „duh vremena“ (*Zeitgeist*), dovodeći do izražaja stav čitave jedne generacije mladih ljudi koji su se osjećali potpuno otuđeno od prevladavajućeg ideološkog i kulturnog sklopa tadašnjih Sjedinjenih Američkih Država.

Jack Kerouac, Allen Ginsberg i William S. Burroughs – kratke biobibliografije

Jack Kerouac, američki pjesnik i prozaist, rođen je 12. ožujka 1922. godine u industrijskom gradiću Lowellu u saveznoj američkoj državi Massachusetts. Njegovi roditelji, Leo i Gabrielle Kerouac, bili su kanadski emigranti francuskog podrijetla koji su u djetinjstvu došli u SAD. Jackov je otac radio kao novinar i slovoslagar u lokalnim novinama koje su izlazile na francuskom jeziku, dok je njegova majka radila u tvornici cipela. Od svih doživljava i iskustava iz djetinjstva, na malog Jacka Kerouaca najsnažnije je djelovala smrt starijeg brata Gerarda, koji je umro od reumatske groznice u devetoj godini života. Kerouac je osnovnu i srednju školu završio u rodnom mjestu, a nakon mature dobio je, kao odličan igrač američkog nogometa, sportsku stipendiju koja mu je omogućila upis na sveučilište *Columbia*. No nikad nije završio studij jer je tijekom jedne utakmice slomio nogu, što je uzrokovalo Kerouacovo odustajanje od bavljenja sportom i gubitak stipendije. Nakon toga Kerouac odlazi u vojsku, iz koje je izbačen nakon manje od godinu dana zbog nedostatka discipline – udario je časnika i javno tvrdio da je homoseksualac. Kerouac se nakon izbacivanja iz vojske zaposlio u trgovačkoj mornarici i plovio do Grenlanda i Liverpoola u Velikoj Britaniji. Godine 1944. Kerouac u New Yorku susreće Allena Ginsberga i Williama S. Burroughsa, nakon čega se počinje oblikovati jezgra *beat* generacije, a stvorena su i trajna prijateljstva koja će u pojedinim slučajevima rezultirati književnom suradnjom: 1945. godine Kerouac i Burroughs zajedno pišu roman *A nilski konji su se skuhalo u svojim bazenima* (*And the Hippos Were Boiled in Their Tanks*), čiji

neobični naslov potječe iz novinarskog izvještaja koji govori o požaru u zoološkom vrtu. Sljedeće godine Kerouac upoznaje Neala Cassadyja, mladog čovjeka koji je svojom spontanošću i neiscrpnom životnom energijom postao prijatelj i stalna inspiracija ne samo Kerouacu, nego i Ginsbergu i Burroughsu. Godine 1951. Kerouac je oženio Joan Haverty, a kao plod njihova kratkotrajnog braka rođena je Jan Kerouac, jedino dijete Jacka Kerouaca. Iste godine kad se oženio Kerouac je tijekom tri tjedna neprekidnog pisanja na jednom jedinom kolutu papira stvorio roman *Na cesti (On the Road)* koji je objavljen 1957. godine, donijevši svom autoru izvrsne kritike u novinama *New York Times* i svjetsku slavu. Jack Kerouac čitavog se svog života, naročito nakon što je roman *Na cesti* objavljen, profesionalno bavio pisanjem, prihvaćajući razne usputne poslove samo kad je to bilo neophodno. Također je veliki dio svog života proveo putujući po SAD-u, Meksiku i Europi, a velik dio svojih doživljaja i dojmova s putovanja zabilježio je u svojim romanima i pjesmama. Umro je u St. Petersburgu na Floridi 21. listopada 1969. godine od unutarnjeg krvarenja koje je zapravo bilo posljedica Kerouacovog kroničnog alkoholizma.

Najvažnija djela Jacka Kerouaca: *The Town and the City*, 1950; *On the Road*, 1957; *The Dharma Bums*, 1958; *The Subterraneans*, 1958; *Doctor Sax*, 1959; *Visions of Neal*, 1959; *Maggie Cassidy*, 1959; *Mexico City Blues*, 1959; *Tristessa*, 1960; *Big Sur*, 1962; *Desolation Angels*, 1965.

Slika 1. Jack Kerouac (1922. – 1969.)⁶³⁶

Američki romanopisac **William Seward Burroughs** rođen je 5. veljače 1914. godine u St. Louisu kao sin Mortimera i Laure Lee Burroughs, koja je bila kći metodističkog propovjednika. Djed Williama Burroughsa s očeve strane bio je izumitelj koji je u kasnim osamdesetim godinama 19. stoljeća izumio moderni stroj za zbrajanje, ostavivši iza sebe bogatstvo koje je njegovu sinu i potomcima donijelo financijsku sigurnost. Burroughs je završio *Ranch School for Boys* u Los Alamosu u Novom Meksiku, nakon čega se upisao na

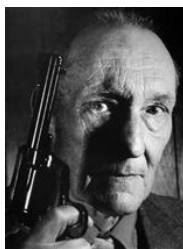
⁶³⁶ <http://www.mibba.com/Articles/Biographies/4221/Jack-Kerouac/> (28. 12. 2015.)

Harvard. Poslije završenog fakulteta Burroughs je putovao po Europi, pridruživši se, kako je on to nazvao, „internacionalnoj homoseksualnoj sceni“. Boravio je u Beču gdje je studirao medicinu, a zatim je upoznao njemačku Židovku Ilsa Klapper koju je oženio kako bi je spasio od nacističkog progona. Tijekom četrdesetih godina 20. stoljeća živio je naizmjenično između Chicaga i New Yorka, a 1943. godine u New Yorku je upoznao Allena Ginsberga i Jacka Kerouaca. Iako je bio homoseksualac, Burroughs je godinama održavao vezu s Joan Vollmer, koja mu je 1946. godine rodila sina, Williama Jr. Te iste godine Burroughs se preko jednog sitnog kriminalca uključio u podzemne krugove, čime je počelo dugo razdoblje njegove ovisnosti o različitim drogama, prvenstveno o heroinu. 1951. godine Burroughs je u Meksiku slučajno ubio Joan Vollmer tijekom igre u stilu Williama Tella kad je metkom iz pištolja pokušao razbiti čašu koja je stajala na njezinoj glavi. Tijekom pedesetih godina 20. stoljeća Burroughsova se ovisnost pogoršala, što je dovelo do njegova putovanja u London i podvrgavanja apomorfinskom tretmanu koji ga je s vremenom oslobodio ovisnosti o heroinu. Kao i Kerouac, i Burroughs se profesionalno bavio pisanjem, eksperimentirajući s različitim književnim tehnikama, a u svoja je djela unosio različite autobiografske podatke, od kojih su najpoznatiji onaj o njegovu poslu istrebljivača te detaljni opisi tijeka heroinske ovisnosti sa svim fizičkim i psihičkim posljedicama.

William S. Burroughs umro je 2. kolovoza 1997. godine u bolnici *Lawrence Memorial*.

Najvažnija djela Williama S. Burroughsa: *Junkie: Confessions of an Unredeemed Drug Addict*, 1953; *The Naked Lunch*, 1959; *The Soft Machine*, 1961; *The Ticket That Exploded*, 1962; *The Yage Letters*, 1963; *Nova Express*, 1964; *Cities of the Red Night*, 1981; *Queer*, 1985.

Slika 2. William Seward Burroughs (1914. – 1997.)⁶³⁷

⁶³⁷ <http://popdose.com/popsmartsgoing-clear-with-william-burroughs/> (28. 12. 2015.)

Irwin Allen Ginsberg, utjecajni američki pjesnik, rođen je 3. lipnja 1926. godine u Newarku. Njegovi roditelji, nastavnici lijeve političke orijentacije Naomi i Louis Ginsberg izvršili su ogroman utjecaj na Allena. Louis Ginsberg uživao je reputaciju lirskog pjesnika te je bio sinu i književni kritičar, i savjetnik u stvaranju poezije. Što se tiče njegove majke, na Ginsberga je snažno utjecala Naomina shizofrenija koja je inspirirala neke Allenove najljepše pjesme, no istovremeno je u pjesniku probudila strah od potencijalnog ludila. Allen Ginsberg se nakon završetka *Paterson's Central* srednje škole upisao na sveučilište *Columbia* u New Yorku, gdje je namjeravao postati odvjetnik kako bi mogao pomagati obespravljenima. Tijekom studija upoznaje Williama S. Burroughsa i Jacka Kerouaca, a taj sudbonosni susret doveo je do nastanka tzv. „Svetog Trojstva *beat* generacije“. U tom razdoblju Ginsberg definitivno odustaje od karijere odvjetnika i posvećuje se pisanju, a njegove pjesme doživljavaju ogroman uspjeh nakon 7. listopada 1955. godine, kad je u klubu 6 Gallery održana pjesnička večer na kojoj je sudjelovao i Ginsberg. Godinu dana nakon mala izdavačka kuća *City Lights Books* objavila je prvu pjesničku zbirku Allena Ginsberga pod naslovom *Urlik i druge pjesme (Howl and Other Poems)* koja je izazvala skandal brojnim opscenim stihovima, što je dovelo do cenzure i sudskog procesa. Nakon nekoliko mjeseci parničenja odlučeno je da Ginsbergova zbirka nije opscena i dozvoljena je njezina distribucija. U tom razdoblju Allen upoznaje Petera Orlovskog u kojeg se zaljubljuje na prvi pogled, konačno se suočava s tim da je homoseksualac, te odustaje od svojih pokušaja da živi kao heteroseksualan muškarac. Iako je nakon nekog vremena veza između Ginsberga i Orlovskog došla kraju, njih su dvojica ostali prijatelji te je upravo Orlovsky boravio uz Ginsberga dok je umirao. Tijekom šezdesetih godina Allen Ginsberg djeluje kao aktivan sudionik tadašnjih političkih i kulturnih promjena: zalaže se za ukidanje zabrane LSD-a, druži se s hipijima koji korijene svog pokreta nalaze upravo kod *beat* pisaca, boravi na Kubi i odlazi u Prag 1968. godine, gdje je proglašen „Kraljem svibnja“.

Allen Ginsberg umro je 5. travnja 1997. godine u New Yorku od raka jetara.

Najvažnija djela Allena Ginsberga: *Howl and Other Poems*, 1961; *Empty Mirror*, 1961; *Reality Sadwiches*, 1963; *Planet News*, 1968; *The Fall of America*, 1972; *Plutonian Ode*, 1982; *Indian Journals*, 1970; *The Yage Letters*, 1963.

Slika 3. Allen Ginsberg (1926. – 1997.)⁶³⁸

Pobuna pisaca *beat* generacije protiv političkih i društvenih prilika u SAD-u pedesetih godina 20. stoljeća

Iz života glavnih predstavnika književnosti beat generacije Jacka Kerouaca, Williama S. Burroughs i Allena Ginsberga vidljivo je da su se oni protiv ustaljenih konvencija i konformizma borili i svojim pisanjem, i svojim ponašanjem, a oboje je nerijetko izazivalo skandale i sablazan Amerikanaca. U odnosu na većinu ljudi koji su stanovali u predgrađima, bili u stabilnom braku i odgajali djecu, Burroughs, Ginsberg i Kerouac uglavnom su izbjegavali stalnu vezu i brak, a kad bi ipak bili u braku ili vezi, to stanje ne bi potrajalo, s tim da poseban otklon od tradicije predstavlja Burroughsova i Ginsbergova, a možda i Kerouacova, homoseksualna orijentacija. U razdoblju američke povijesti kad dolazi do ubrzanog razvoja tehnologije te napretka u raznim područjima gospodarskog i društvenog života koji su povezani s tim razvojem, pisci *beat* generacije utočište pronalaze u prirodi i jednostavnosti života tzv. „primitivnih zajednica“. Pri tome su značajan utjecaj, osobito na Kerouaca, izvršili predstavnici filozofije i književnosti transcendentalizma, Henry David Thoreau i Ralph Waldo Emerson, koji su još u 19. stoljeću prosvjedovali protiv čovječanstva koje je prema njima bilo „precivilizirano“ i opterećeno stjecanjem materijalnih dobara. Slična je situacija bila prisutna u SAD-u nedugo nakon Drugog svjetskog rata, što su *beat* pisci ispravno osjetili i povezali s filozofijom transcendentalizma. Zahtjevu za povratkom prirodi Kerouac, Ginsberg i Burroughs dodaju i zahtjev za spontanošću i originalnošću, što najbolje pokazuje Ginsbergovo i Kerouacovo geslo ***First Thought, Best Thought***. Zahtjev za originalnošću može se povezati s društvenim mentalitetom većine Amerikanaca koji su, kako je već rečeno, živjeli u predgrađima koja su činile kuće jedna nalik drugoj, gledali iste emisije i

⁶³⁸ <http://www.myjewishlearning.com/article/allen-ginsberg/> (28. 12. 2015.)

imali stabilan, financijski siguran život. Pisci *beat* generacije suprotstavili su se svemu navedenom, prezirući konformizam, stabilnost i ekonomsku sigurnost koji su, po njihovu mišljenju, djelovali kao razarači uma i slobodnog mišljenja. Te su svoje stavove Kerouac, Burroughs i Ginsberg izravno ili posredno izražavali u svojim djelima, poput Kerouaca u legendarnom romanu *Na cesti* koji uočava i definira novi društveni i kulturni fenomen kojem je i sâm pripadao:

*Bili su poput onog čovjeka s tamničkim kamenom i s mrakom koji se podiže iz podzemlja, prljavi hipsteri Amerike, nova beat generacija kojoj sam sve više pripadao.*⁶³⁹

Sličnu, ali znatno mračniju sliku nove generacije donosi Allen Ginsberg u prvim stihovima svoje pjesme *Urlik (Howl)*:

*I saw the best minds of my generation destroyed by madness, starving
hysterical naked,
dragging themselves through the negro streets at dawn looking for an
angry
fix,
angelheaded hipsters burning for the ancient heavenly connection to the
starry dynamo in the machinery of night,
who poverty and tatters and hollow-eyed and high sat up smoking in the
supernatural darkness of cold-water flats floating across the tops of
cities contemplating jazz,
who bared their brains to Heaven under the El and saw Mohammedan
angels
staggering on tenement roofs illuminated (...)*⁶⁴⁰

Pisci *beat* generacije u svojim djelima bilježe i svoje sudjelovanje u tadašnjim supkulturama, od kojih su dvije iznimno važne i često međusobno povezane – glazbena

⁶³⁹ Kerouac, *Na cesti*, 57.

⁶⁴⁰ *PoemHunter – The World's*

http://www.poemhunter.com/i/ebooks/pdf/allen_ginsberg_2004_9.pdf (21. 3. 2011.)

scena oko *bebop* i *jazz* glazbenika, te narkomanska scena. Kerouac je u svojim knjigama *Na cesti* i *Podzemnici* (*The Subterraneans*) posebno obratio pažnju na suvremena glazbena zbivanja, dok u kasnijem romanu *Tristessa* opisuje svoje doživljaje na podzemnoj narkomanskoj sceni:

Toliko tugujem nad svojom šalicom viskija i sode da oni uočavaju da ću se zapiti, zato mi svi dopuštaju i štoviše, zaklinju me da i ja ubrizgam fiks morfija što prihvaćam bez imalo straha jer sam pijan – Najgori osjećaj na svijetu je uzeti morfij kad si pijan, osjećaš kao da te netko kamenom opalio u čelo i to ti stvara silnu bol jer se na jednom jedinom ratnom polju u tvojoj glavi sukobljavaju i za prevlast bore alkohol i morfij, ali prevlasti nema jer, boreći se, alkohol i alkaloid se poništavaju.⁶⁴¹

U odnosu na Kerouaca, Williama S. Burroughsa može se slobodno nazvati „bardom narkomanske proze“ jer je u svojim knjigama, konkretno u romanima *Junky* i *Goli ručak* (*Naked Lunch*) naturalistički, upravo brutalno opisao početak i tijek svoje ovisnosti o drogama, prvenstveno o heroinu, a zatim i o nekoliko drugih, usputnih droga. Njegov roman *Junky* zapravo je autobiografska ispovijest čiji autor precizno secira svoj život od djetinjstva, preko školovanja, do teške ovisnosti o opijumu i njegovim derivatima koja ga je odvela na samo dno društva, u podzemlje civilizacije. Roman *Goli ručak*, pak, predstavlja kompozicijski i stilski nešto kompliciranije djelo, koje se također bavi ovisnošću o drogama, a donosi zastrašujuće halucinantne vizije fizičkog i psihičkog propadanja, uz oštru, ponavljajuću osudu medicine. Oba romana predstavljaju snažni krik Williama S. Burroughsa koji, kao veteran-ovisnik, progovara o stravi i prokletstvu ovisnosti o drogama, kao i svih ovisnosti općenito. Radi ilustracije ovdje navodim nekoliko rečenica iz Burroughsovog predgovora romanu *Junky* koje karakteriziraju autorov precizni, gotovo znanstveni stil:

Junk je stanična jednadžba koja ovisnika uči nepobitne činjenice. Dosta sam toga naučio kroz uzimanje junka: vidio sam kako se život mjeri kapaljkama punim otopljenog morfija. Iskusio sam užas i muke odvikavanja, kao i užitak i olakšanje koje osjećaš dok tvoje stanice žedne junka piju iz igle. Možda je svaki užitak zapravo olakšanje. Upoznao sam i stoicizam kojem junk uči ovisnika. Vidio sam ćeliju punu bolesnih junkyja

⁶⁴¹ Kerouac, *Tristessa*, 35.

koji tihi i nepomični proživljavaju svaki svoju nesreću. Svi su oni znali koliko je uzaludno žaliti se ili kretati se. Znali su da u osnovi nitko ne može pomoći nikome. Ne postoji ključ, ne postoji tajna koju netko drugi ima ili zna i koju bi ti mogao dati.

Naučio sam jednadžbu junka. Junk nije, poput alkohola ili trave, sredstvo za postizanje većeg užitka u životu. Junk nije zabava. On je način života.⁶⁴²

Za razliku od Kerouaca i Burroughsa, koji u svojim djelima opisuju specifične ambijente, ljude i okolnosti, Allen Ginsberg je svojom poezijom snažno politički angažiran te se svojom kritikom snažno obrušava na američke političke prilike, osobito tijekom „atomske ere“. U tom su razdoblju prosječni Amerikanci osjećali tjeskobu zbog mogućnosti nuklearne katastrofe, no istovremeno su smatrali da će njihovi životi zadržati svoj uobičajeni tok, te su učestalo organizirali tzv. *duck and cover* vježbe koje je stanovnicima preporučila američka vlada u slučaju nuklearnog napada. U Ginsbergovim pjesmama osim tjeskobe dominiraju osjećaji straha, bijesa i ogorčenosti usmjereni protiv neizvjesnosti situacije u kojoj se čitavo čovječanstvo našlo nakon Drugog svjetskog rata. Osim toga, Ginsberg u svojoj pjesmi *Urlik* kritizira čitavo društvo, odnosno društvenu stvarnost koju prikazuje kao Moloha, okrutno kanaansko, starozavjetno božanstvo koje proždire sve pred sobom:

Moloch! Solitude! Filth! Ugliness! Ashcans and unobtainable

dollars! Children screaming under the

stairways! Boys sobbing in armies! Old men

weeping in the parks!

Moloch! Moloch! Nightmare of Moloch! Moloch the

loveless! Mental Moloch! Moloch the heavy

judger of men!

Moloch the incomprehensible prison! Moloch the

crossbone soulless jailhouse and Congress of

⁶⁴² Burroughs, *Junky*, 15-16.

*sorrows! Moloch whose buildings are judgment!
Moloch the vast stone of war! Moloch the stunned
goverments! Moloch whose mind is pure machinery! Moloch whose
blood is running money! Moloch whose fingers
are ten armies!*⁶⁴³

Ginsberg u svojim pjesmama izravno komentira političku situaciju u tadašnjim Sjedinjenim Američkim Državama, pri čemu ga osobito uznemiruje i inspirira politika nuklearnog naoružanja, o čemu progovara u pjesmama *America* i *Plutonian Ode*:

America I've given you all and now I'm nothing.

America two dollars and twentyseven cents January

17, 1956.

I can't stand my own mind.

America when will we end the human war?

*Go f*** yourself with your atom bomb.*⁶⁴⁴

Radioactive Nemesis were you there at the beginning

black dumb tongueless unsmelling blast of Disil-

lusion?

I manifest your Baptismal Word after four billion years

I guess your birthday in Earthling Night, I salute your

dreadful presence last majestic as the Gods,

Sabaot, Jehova, Astapheus, Adonaeus, Elohim, Iao,

Ialdabaoth, Aeon from Aeon born ignorant in an

⁶⁴³ Poetry Foundation. <http://www.poetryfoundation.org/poem/179381> (28. 12. 2015.)

⁶⁴⁴ Lehman i Brehm, *The Oxford Book*, 757-759.

*Abyss of Light,
Sophia's reflections glittering thoughtful galaxies, whirl-
pools of starspume silver-thin as hairs of Einstein!
Father Whitman I celebrate a matter that renders Self
oblivion!
Grand Subject that annihilates inky hands & pages'
prayers, old orators' inspired Immortalities,
I begin your chant, open mouthed exhaling into spacious
sky over silent mills at Hanford, Savannah River,
Rocky Flats, Pantex, Burlington, Albuquerque
I yell thru Washington, South Carolina, Colorado,
Texas, Iowa, New Mexico,
Where nuclear reactors creat a new Thing under the
Sun, where Rockwell war-plants fabricate this death
stuff trigger in nitrogen baths,
Hangar-Silas Mason assembles the terrified weapon
secret by ten thousands, & where Manzano Moun-
tain boasts to store
its dreadful decay through two hundred forty millenia
while our Galaxy spirals around its nebulous core.⁶⁴⁵*

Dakako, društvena i politička kritika prisutna u njihovim djelima te nepokoravanje *beat* književnika društvenim normama i konvencijama izazvali su reakciju državnih službi, pri čemu su glavnu ulogu imali *The House Un-American Activities Commission (HUAC)* i *FBI*, tad predvođen Johnom Edgarom Hooverom, strastvenim antikomunistom i

⁶⁴⁵ *PoemHunter*. <http://www.poemhunter.com/poem/plutonian-ode/> (28. 12. 2015.)

protivnikom pripadnika *beat* generacije. Te su dvije institucije nadgledale ne samo ljude zaposlene u državnim službama, nego i brojne kulturne djelatnike poput holivudskih glumaca, pisaca i slikara. O raspoloženju američkih državnih službi i javnosti uopće govore sudski procesi i cenzura koji su više puta spriječili objavljivanje Kerouacovih, Ginsbergovih i Burroughsovih djela, no istovremeno su ti, s jedne strane nepovoljni čimbenici, zapravo išli u korist *beat* autora stvorivši ogroman publicitet i stavivši ih u središte pozornosti američke javnosti. Cenzura, koja se u prvom redu obarala na izravne seksualne aluzije i problematične, potencijalno lijevo orijentirane političke izjave koje su se mogle naći u poeziji i prozi pisaca *beat* generacije, temeljila se na zakonu koji je donesen 1873. godine, a poznat je pod nazivom *The Comstock Law* ili *Anti-Obsecenity Act*. *Beat* generacija prvi se put suočila s problemom cenzure krajem 1956., odnosno početkom 1957. godine, kad je uhićen Lawrence Ferlinghetti, pjesnik i vlasnik izdavačke kuće *City Lights Books* koja je prva objavila zbirku Allena Ginsberga *Howl and Other Poems*, a koju je kapetan policije u San Franciscu proglasio opscenom, nepristojnom i neprikladnom za maloljetnike. Ferlinghettiju je odobren izlazak iz zatvora, a jamčevinu i pravno savjetovanje omogućila mu je institucija *American Civil Liberties Union*. Suđenje je trajalo relativno kratko, a tijekom čitavog procesa odvjetnici su se pozivali na jedan raniji slučaj na temelju kojeg je utvrđeno da djelo iznimne društvene i kulturne važnosti ne može biti proglašeno opscenim. Takvu je odluku donio i sudac koji je vodio suđenje – utvrdio je da, unatoč svjedocima i opaskama od strane tužiteljstva, zbirka *Urlik i druge pjesme* ima društvenu važnost te, shodno tome, nije opscena.

U središtu pozornosti našao se i William S. Burroughs kad je 1959. godine njegov kontroverzni roman *Goli ručak* objavljen u Francuskoj bez ikakvih problema, no njegovo izdavanje i distribuciju u SAD-u omele su brojne prepreke. Najveća prepreka pojavila se u Bostonu u studenom 1962. godine, kad je trgovac knjigama Theodore Mavrikos uhićen jer je prodavao Burroughsov *Goli ručak*. Nakon toga je uslijedio sudski proces, a obranu optuženog preuzeo je Edward De Grazia, odvjetnik koji se usavršio specifično za pitanja Prvog amandmana američkog Ustava, koji je među ostalim garantirao slobodu govora i tiska. De Grazia je uspio postići da se proces organizira ne kao suđenje onom tko je spornu knjigu prodao, nego kao analiza i ispitivanje literarnih vrijednosti knjige koja je dovela do sudskog procesa. De Grazia je neko vrijeme namjeravao na suđenje dovesti kao svjedoka i samog autora, no prisjetio se da to ne bi imalo veće koristi zbog incidenta u Meksiku kad je Burroughs nehotice ustrijelio svoju suprugu. Godine 1965. sud je, nažalost, donio za

obranu negativnu odluku, priklonivši se tužiteljstvu i proglašivši *Goli ručak* opscenim djelom. Nakon toga je, u listopadu 1965. godine, slučaj došao do Vrhovnog suda koji je u srpnju 1966. godine, na temelju nekog starijeg slučaja, slično kao u Ginsbergovom slučaju, donio oslobađajuću presudu koja roman *Goli ručak* nije obilježila kao opsceno djelo.

Slično, ali manje problematično iskustvo doživio je i Jack Kerouac zbog svog romana *Podzemnici* (*The Subterraneans*), kad je prijevod tog djela trebao 1963. godine izaći u Italiji, pretežno katoličkoj zemlji. Na savjet svog izdavača Kerouac je poslao pismo talijanskom sucu, pozivajući se na svoj katolički odgoj i ispovjedni ton sporne knjige, uspoređujući je sa sakramentom ispovijedi, pri čemu se od čovjeka traži potpuna iskrenost. Iste je godine Kerouac u pismu jednom prijatelju napisao da je problem cenzure u vezi s romanom *Podzemnici* riješen.

Utjecaj pisaca *beat* generacije na popularnu kulturu

Osim utjecaja *beat* autora na tokove u književnoj produkciji, što je, dakako, razumljivo i sasvim logično, Kerouac, Ginsberg i Burroughs ostavili su snažan trag i na brojnim područjima popularne kulture, od industrije odjevnih predmeta preko glazbe do crtanih filmova. Zanimljiv je podatak da je ime legendarnih *The Beatles* inspirirano autorima koje su članovi tog sastava čitali. Naime, grupa se u početku trebala zvati *The Beetles*, no ime je promijenjeno kako bi se, prvo, ukazalo na vrstu glazbe koju bend izvodi i, drugo, kako bi se odala počast pojedinim američkim književnicima – The **BEAT**les.

Burroughs u predgovoru Kerouacovog romana *Tristessa* kaže da je Kerouac otvorio milijune kafića i prodao milijune Levi's traperica, što muških što ženskih. Woodstock je izrastao iz njegovih stranica. (...) Čitava generacija putnika rodila se čitajući Kerouacov roman *Na cesti* i zaputila se u Meksiko, Tanger, Afganistan, Indiju...⁶⁴⁶ Štoviše, ocjenjujući utjecaj Kerouacovog opusa, Burroughs svog prijatelja i kolegu uspoređuje s američkim piscem Francisom Scottom Fitzgeraldom, dajući romanu *Na cesti* jednaku važnost kao i Fitzgeraldovom djelu *Veliki Gatsby*. Zanimljiva je slučajnost da su oba romana koja Burroughs navodi kao važna djela američke književnosti u vrlo kratkom periodu doživjela svoje ekranizacije. Naime, 2012. godine na filmskom festivalu u Cannesu prikazan je film *Na cesti* redatelja Waltera Sallesa, a u glumačkoj se postavi pojavljuju i brojna poznata

⁶⁴⁶ Burroughs, *Predgovor – Sjećajući se*, 7., 14.

imena: Sam Riley, Garrett Hedlund, Kristen Stewart, Amy Adams, Viggo Mortensen i Kirsten Dunst.

Godine 2013. u New Yorku je premijerno prikazan film *Veliki Gatsby* redatelja Baz Luhrmanna sa slavnim glumcima Leonardom DiCaprijem i Tobeyjem Maguireom u glavnim ulogama. Dok je film *Na cesti* doživio podijeljena mišljenja kritike i publike, čija je glavna zamjerka da film nije dovoljno vjerodostojno prenio duh vremena iz Kerouacova romana, film *Veliki Gatsby* publika je ocijenila izrazito povoljno, a među zadovoljnim se gledateljima našla i unuka Francisa Scotta Fitzgeralda. Osim toga, *Veliki Gatsby* osvojio je i nekoliko prestižnih filmskih nagrada, među kojima su i nagrada za najboljeg redatelja, najboljeg glavnog glumca, najbolji scenarij, najbolju glazbu i kostimografiju.

Životi i djela pisaca *beat* generacije inspirirali su još nekoliko filmova koje je važno spomenuti u ovom radu: *Naked Lunch* Davida Cronenberga (1991.), *Howl* Roba Epsteina i Jeffreyja Friedmana (2010.), *William S. Burroughs: A Man Within* Yonyja Leysera (2010.) i *Kill Your Darlings* Johna Krokidasa (2013.). Film *Naked Lunch* tjeskobna je i uznemirujuća adaptacija istoimenog romana Williama S. Burroughsa s izvrsnim Peterom Wellerom u glavnoj ulozi. U filmu *Howl* gledatelju se sadržaj predstavlja na tri razine: na prvoj razini James Franco glumi Allena Ginsberga koji pripovijeda o svom životu i radu, na drugoj se razini dramatizira suđenje za opscenost, a na trećoj je razini Ginsbergova pjesma *Howl* vizualno predočena preko fascinantnih ilustracija i animacija. *Kill Your Darlings* biografski je film u kojem su prikazani događaji koji su prethodili nastanku *beat* generacije, a zapaženu je ulogu ostvario Daniel Radcliffe kao mladi Allen Ginsberg. Dokumentarni film *William S. Burroughs: A Man Within* gledatelju nudi detaljan i opširan uvid u život i djelo tog kontroverznog pisca, a uključuje dotad neobjavlvenu građu i intervjue s nizom slavni ličnosti koje je Burroughs svojim radom inspirirao.

Osim navedenog, značajno je spomenuti i podatak da je rola papira na kojoj se nalazi originalni rukopis romana *Na cesti* 2001. godine prodana za 2,43 milijuna dolara.

Kad se promotri širina Kerouacovog utjecaja u materijalnoj kulturi, ali i svjetonazoru mnogih mladih ljudi, pomalo je ironična i veoma tužna činjenica da je Kerouac posljednje godine svog života proveo u neimaštini, frustriran krivim shvaćanjima i tumačenjima svojeg djela.

Zanimljiv primjer utjecaja *beat* autora vezan je uz lik i djelo Allena Ginsberga jer se njegovo ime neizravno spominje u kultnoj seriji *The Simpsons* u kojoj se već odavno na neki način propisuje što je „in“ ili „out“, pa tako u određenoj mjeri ta emisija služi kao

kulturni i uopće društveni kompas, orijentir. U jednoj epizodi te serije djevojčica Lisa Simpson citira stihove iz Ginsbergove pjesme *Urlik (Howl)* kako bi izrazila svoju ljutnju i otuđenost od okoline koja ne razumije njezine intelektualne napore i ambicije. U jednoj epizodi iste serije pronalazimo Neda Flandersa, susjeda obitelji Simpson, uzornog vjernika i uvijek ljubaznog, ali pomalo iritantnog čovjeka, koji se tijekom psihičkog sloma prisjeća svojih roditelja koji su živjeli neodgovorno, konzumirajući alkohol i droge, i pritom njega zanemarivali.

Osobito je zanimljiva širina utjecaja Williama S. Burroughsa, koji je najviše utjecao na pop i rock-glazbenike različitih generacija i smjerova. Tako je, primjerice, američka grupa *Steely Dan* ime dobila po motivu iz Burroughsovog romana *Goli ručak*, „baka punka“ Patti Smith inspiraciju je pronalazila u njegovim tekstovima, baš poput Joea Strummera, pjevača banda *The Clash*, Micka Jaggera, pjevača banda *The Rolling Stones*, gitarista banda *Led Zeppelin* Jimmyja Pagea, „pop-kraljice“ Madonne, kantautora Toma Waitsa i tekstopisca te pjevača grunge banda *Nirvana* Kurta Cobaina, koji je sa svojim idolom snimio pjesmu u kojoj Burroughs čita svoj tekst, a Cobain ga prati na gitari.

Što se tiče utjecaja *beat* autora na pojave u hrvatskoj književnosti, on se može registrirati u romanima Antuna Šoljana, Ivana Slamniga i Ede Popovića.

Zaključak

U ovom sam radu pokušala prikazati jedno razdoblje američke povijesti u kojem su djelovali pisci tzv. *beat* generacije, s naglaskom na opusu Jacka Kerouaca, Williama S. Burroughsa i Allena Ginsberga. Cilj mi je bio, pomoću kratke analize njihovih djela, dovesti u vezu njihovo književno djelovanje s tad aktualnim društvenim, političkim i kulturnim prilikama te dokazati da se uvjeti i događaji koji su prisutni izvan književne zbilje uvijek na neki način reflektiraju u književnim djelima, bilo preko izravne kritike i satire, bilo pomoću stvaranja novih svjetova koji neizravno korespondiraju s društvenom i političkom zbiljom. Pisci *beat* generacije u svojim su djelima prikazali jedan novi, mračni, destruktivni i dotad skriveni svijet koji je bio u potpunoj suprotnosti s fasadom vedrine i prosperiteta koja je dominirala poslijeratnim američkim društvom.

Bibliografija

Burroughs, William S. *Junky*. Prijevod: David, Aleksandra. Zagreb: Celeber, 2002. 15-16.

Burroughs, William S. *Predgovor – Sjećajući se Jacka Kerouaca*. U: Kerouac, Jack. *Tristessa*. Prijevod: Šindolić, Vojo. Koprivnica: Šareni dućan, 2004.

Cincotta, Howard (ur.) *Američka povijest: kratki prikaz*. Prijevod: Dakić, Jasna. Vienna: United States Information Service, 1998.

Kerouac, Jack. *Na cesti*. Prijevod: Šoljan, Nada. Zagreb: Zora, 1971.

Kerouac, Jack. *Tristessa*. Prijevod: Šindolić, Vojo. Koprivnica: Šareni dućan, 2004.

Lehman, David, John Brehm. *The Oxford Book of American Poetry*. New York: Oxford University Press, 2006.

Internetski izvori

PoemHunter. <http://www.poemhunter.com> (21. 3. 2011.)

Poetry Foundation. <http://www.poetryfoundation.org> (28. 12. 2015.)

<http://www.mibba.com/Articles/Biographies/4221/Jack-Kerouac/> (28. 12. 2015.)

<http://popdose.com/popsmarts-going-clear-with-william-burroughs/> (28. 12. 2015.)

<http://www.myjewishlearning.com/article/allen-ginsberg/> (28. 12. 2015.)

THE BEAT GENERATION

In this paper author tries to examine a literary phenomenon known as "The Beat Generation" that emerged in the United States of America after the Second World War. It is important to place every cultural phenomenon into the context of times in which it emerged and that fact also applies to writings of Jack Kerouac, Allen Ginsberg and William S. Burroughs, the seminal figures of "The Beat Generation", which is why the paper also contains a brief summary of the most important political and cultural events in the USA in 1950's. In order to understand why the work of "The Beat Generation" was subversive in the post-war American society, the reader is provided with many examples from the texts written by Kerouac, Ginsberg, and Burroughs. This paper is divided into following chapters: 1. Political circumstances in the USA in the 1950's; 2. Characteristics of the American society in the 1950's; 3. Cultural events in the 1950's USA; 4. Jack Kerouac, Allen Ginsberg & William S. Burroughs – short biographies; 5. The rebellion of "The Beat Generation" against political and societal circumstances in the 1950's USA; 6. The influence of "The Beat Generation" in popular culture.

Keywords: USA, art, literature, censorship, conformity, anticommunism, atomic era

POSTANAK I RAZVOJ *NOVOG VALA* NA PODRUČJU BIVŠE JUGOSLAVIJE

Matea Mihaljević Jurković
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: matea.mihaljevic@outlook.com

Novi val vrsta je glazbe koja se pojavila u Velikoj Britaniji i u SAD-u 70-ih godina prošlog stoljeća. Iako prisutan već od druge polovice 70-ih, novi će val potaknuti veličanstveni uzlet bendova poklonika tog žanra, kao što su Azra, Prljavo kazalište, Film, Haustor na hrvatskoj, odnosno Električni orgazam, Šarlo akrobata i Idoli na srpskoj sceni. Ti su ljudi kreirali novu i drugačiju povijest, novu i drugačiju supkulturu koja je nesumnjivo utjecala na mlade generacije onog vremena.

Prodor novog žanra u komunističke je zemlje, zbog njihove izoliranosti od zapadnih modernih utjecaja bio otežan, u nekim gotovo i nemoguć. Koji je to bitni element ili koji su to bitni elementi koji su otvorili vrata Jugoslavije Zapadu unatoč njezinoj orijentaciji? U kakvim se političkim prilikama razvijao i koliko je područja obuhvatio, odnosno je li se odnosio samo i isključivo na glazbu? Naposljetku, ne možemo se ne zapitati, upoznati sa situacijom na istoku i centru Europe, zašto je jedan tvrdokorni komunistički režim tolerirao buntovnost, samoizražavanje i slobodu rocka. Ovaj članak problematizira navedenu tematiku.

Ključne riječi: *novi val, 80-e, Jugoslavija, Polet, Azra, Pankrti, Prljavo kazalište, Branimir Štulić Johnny, Darko Rundek, Haustor, Bijelo dugme, Laibach*

Povijest *novog vala*

Novi val nije se od samih početaka odnosio na glazbu. Naime, taj je pojam bio poznat u francuskoj kinematografiji s kraja 50-ih godina prošlog stoljeća po mladim *sineastima*, odnosno mladim inovativnim predstavnicima umjetnosti. Osim što je *novi val* zaslužan za drugačije shvaćanje francuske kinematografije u smislu ideja o efikasnijoj i jeftinijoj proizvodnji i metodama, dao je poticaj promjenama u drugim umjetnostima, naročito u glazbi.⁶⁴⁷

Tijekom kasnih 70-ih i ranih 80-ih godina prošlog stoljeća naziv za glazbu *novog vala* odnosio se na vrstu glazbe koja je uglavnom slijedila žanr *punka* i *rocka*. U jednom smjeru razvio se tzv. *post-punk* koji je bio teži i izazovniji, dok se s druge strane rađao *novi val* sa svom svojom jednostavnošću i čistoćom. Bilo je to vrijeme kad su djelovale grupe koje su razvile različite frakcije nove glazbe (*Cars, Police, Duran Duran, Human league* itd.). *Novi val* dobio je na svojoj važnosti u ranim 80-ima, u vremenu kad je glazbena televizija *MTV* reproducirala video spotove novovalne glazbe. Spotove je kupovala po prilično niskim

⁶⁴⁷ „Novi val,“ *Hrvatska enciklopedija*, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44292> (8. 6. 2016)

cijenama zato što su bendovi bili tajnoviti, nejasni, opskurni. Već su 1982. i 1983. godina bile udarni period za poboljšane formacije, kao što su *Culture Club* i *Haircut 100*. Sve je to vodilo odumiranju onog izvornog *novog vala* jer se pojavila želja za profesionalizacijom glazbe i spotova. Konačno je glazba *novog vala* odumrla 1987. godine, ali je ostavila neizbrisiv trag u povijesti.⁶⁴⁸

Krajem 60-ih *Beach Boys* i *Beatlesi* počeli su upotrebljavati sintesajzer, slično kao što je to učinio i njemački bend *Kraftwerk* koji je na međunarodnoj sceni debitirao pjesmom *Autobahn* 1974. godine te je tom pjesmom započela i *synthpop*-glazba. Nekoliko godina nakon toga sintesajzer su počeli masovno koristiti bendovi inspirirani postignućem *Kraftwerka*, a vrhunac se dogodio s bendovima *Depeche Mode*, *Yazoo* i *Eurythmics*.⁶⁴⁹

Neki od bendova koje je iznjedrio *novi val* opstali su do danas (*Pet Shop Boys*, *Depeche Mode* i *Duran Duran*). *Novi val* bio je vrsta pokreta koji je dopuštao improviziranje sintesajzerima u svim žanrovima: *glam rock*, *reggae*, *jazz*, *blues*, *rap* itd. Iako kratkog trajanja, novovalna glazba živi sve do danas i ima veliki broj poklonika diljem svijeta.⁶⁵⁰

Razvoj *novog vala* u Jugoslaviji

Političke prilike u Jugoslaviji 1971. – 1981. godine

Josip Broz Tito Jugoslavijom je vladao 37 godina. Vrijeme njegove vladavine okarakteriziralo je nekoliko stvari:

- 1) kriza u odnosima sa Sovjetskim Savezom;
- 2) donošenje četiriju Ustava;
- 3) rukovođenje politikom samoupravljanja, bratstva i jedinstva te nesvrstanosti.⁶⁵¹

Razdoblje od 1971. do 1981. godine bilo je razdoblje u kojem se činilo da bi i nacionalno pitanje moglo biti riješeno.⁶⁵² Godine 1977. ukinule su se gimnazije. Srednje škole preimenovane su u centre usmjerenog obrazovanja, a klasični jezici smatrani su nepotrebni. Umjesto njih, uvedeno je nekoliko predmeta, primjerice proizvodna praksa, PTO (proizvodno-tehnološko obrazovanje), TIPSS (teorija i praksa samoupravnog

⁶⁴⁸ <http://users.sydney.edu.au/~mdalesandro/history.html> (24. 5. 2011.)

⁶⁴⁹ Isto

⁶⁵⁰ Isto

⁶⁵¹ Ramet, *Balkanski Babilon*, 22.

⁶⁵² Isto, 26.

socijalizma). Iza svega je stajao tadašnji ministar školstva Stipe Šušteršič. Tito je iste godine proslavio 85. rođendan i 40 godina na čelu Komunističke partije Jugoslavije.⁶⁵³

Kraj Titova vremena bile su zlatne godine. Komunisti su vjerojatno tad smatrali da mogu preurediti društvo u smislu da ga oslobode od bilo kojeg oblika eksploatacije te da ekonomski i politički suverenitet proletarijata bude okosnica kako unutarnjeg razvitka, tako i vanjske politike. No između 1979. i 1982. dogodilo se nekoliko stvari zbog kojih su jugoslavenski čelnici 1983. godine otvoreno priznali da je država zapala u krizu. To su bili:

- 1) slabljenje gospodarstva;
- 2) Kardeljeva smrt 1979. i Titova 1980. godine;
- 3) masovni prosvjedi na Kosovu u proljeću 1981. godine;

4) loše rukovođenje predsjednika vlade Branka Mikulića (državu je osobito potresao financijski skandal u *Agrokomercu* 1987. godine, u koji je bio upleten i sam Mikulić).⁶⁵⁴

Nepotizam i korupcija u tom su razdoblju, ali i prije i kasnije, bili nužna sredstva za održavanje mira u društvu. „Naime, kroz pogoršanu ekonomsku situaciju i nemogućnost sustava za rješavanje te situacije, obiteljske i mreže poznanika, siva ekonomija te mito bili su način za ostvarivanje potreba ljudi i održavanja njihova standarda“.⁶⁵⁵

Kulturni život 70-ih godina

Nakon destaljinizacije u svim je zemljama komunističkog bloka nastupio period intenzivne okcidentalizacije.⁶⁵⁶ Taj se proces očitovao u selektivnom puštanju kontrolirane distribucije intelektualnih i glazbenih proizvoda sa Zapada. Bio je to zanimljiv fenomen s obzirom na činjenicu da je službeni stav komunističkih vlasti prema kontrakulturi i *rock* glazbi bio represivan. Sjetimo se samo da je predsjednik SSSR-a Jurij Andropov 1982. godine bio inicijator „anti-rock“ kampanje. Unatoč tome, treba naglasiti kako komunističke vlasti nisu uvijek zabranjivale te grupe, nego su ih čak povremeno nastojale legitimirati kako bi ih bolje kontrolirale. Takav se pristup mogao uočiti ne samo u Jugoslaviji, nego i u Čehoslovačkoj.⁶⁵⁷

⁶⁵³ Mirković, *Sretno dijete*, 13-21.

⁶⁵⁴ Ramet, *Balkanski Babilon*, 26.

⁶⁵⁵ Mikac, „Od novog vala“. Preuzeto s: <http://povijest.net/sadrzaj/hrvatska/sr-hrvatska/752-od-novog-vala-do-nove-drzave-7.html> (20. 5. 2011.)

⁶⁵⁶ Lat. *occidens* = zapad.

⁶⁵⁷ Vujić, „Sjaj i bijeda“, 3.

Jugoslavija se u svijetu predstavljala kao zemlja prozapadno orijentirana, iako socijalistički ustrojena. Bilo je to vrijeme u kojem se Tito družio s Richardom Nixonom, Fidelom Castrom, Johnom Fosterom Dullesom i vrijeme u kojem je obilazio svijet u svom slavnom *Cadillacu*. Kao dokaz otvaranja Jugoslavije Zapadu moglo je poslužiti i kontrolirano toleriranje zapadnih trendova, uključujući i *punk-rock* glazbu. Iako popularan na području čitave Jugoslavije, treba istaknuti kako je samo urbana manjina slušala *novi val*.⁶⁵⁸

U drugoj polovici 70-ih godina 20. stoljeća punk je definitivno bio riječ godine. Bio je to glazbeni stil koji se širio iz podruma, garaža i predgrađa. U Hrvatskoj je to još uvijek bilo vrijeme kad su bijesni rokeri pjevali o sasvim infantilnim stvarima. Od kulturnih događaja važno je spomenuti ponovno pokretanje omladinskog tjednika *Polet* koji je bio službeno glasilo Saveza socijalističke omladine Hrvatske.⁶⁵⁹

Također, ne smije se zanemariti ni sve veći utjecaj koji je zadobivao strip. Formacijom *Novi kvadrat*, koju su sačinjavali Radovan Devlić, Nino Kunc, Mirko Ilić, Joško Marušić i drugi, strip je dobio na važnosti te su se afirmirali stripovi za odrasle i postali generacijsko izražajno sredstvo. Neiscrpna energija Mirka Ilića i Mladena Lučića rezultirala je izložbom stripa u galeriji Studentskog centra. Bila je to najposjećenija izložba jer je omladina mogla roditeljima reći da idu na izložbu i ostati do 2 ili 3 sata ujutro (u to su vrijeme diskoklubovi radili do 23 sata). Kazalištarci-amateri studentske dobi formirali su grupu *Kugla glumište* i ubrzo su zadobili status alternativne atrakcije. Prva predstava koju su izveli zvala se *Ljubav i pamćenje*.⁶⁶⁰

Kolporteri su bili atrakcija i izazivali su divljenje. Stajali bi na cestama i uzvikivali imena časopisa i novina pa su tako dijelili i *Polet*. Ljudi su ga kupovali iz čiste znatiželje. Ono što je još ljudima bilo zanimljivo odnosilo se na fotografije koje su se tiskale na velikoj površini tjednika, a ponekad i preko cijele stranice. *Polet* je tako počeo nalikovati na strane glazbene magazine. Bila je to radikalna promjena koja je obilježavala mijenjanje situacije i u Hrvatskoj, bar one glazbene.⁶⁶¹

Među mladeži se populariziralo snifanje ljepila, inače poznatije pod imenom *Tajger*. *Tajger* je postao najprimitivniji i najjeftiniji opijat koji je, uz to, bio i legalan. To je značilo da nije bilo potrebe za dilerima niti je bio prisutan strah od policije. Uostalom, svatko je

⁶⁵⁸ Vujić, „Sjaj i bijeda“, 4-5.

⁶⁵⁹ Mirković, *Sretno dijete*, 12-14.

⁶⁶⁰ Isto, 14-27.

⁶⁶¹ Isto, 47.

imao novca da si to priušti. Što se tiče pića, najbolje čega se ondašnja mladež mogla dočepati bio je *Stock*. Studentski centar bio je mjesto gdje su djeca upadala u loše društvo, mjesto gdje su vladali ulični dječaci pod nadimcima Stiv Panker, Fleki, Đuka Kreten i ostali.⁶⁶²

Naušnica se smatrala revolucionarnom gestom i simbolom visoke razine ekstravagancije i provokativnosti. Davorin Bogović, jedno vrijeme frontmen *Priljavog kazališta*, nosio je naušnicu, čemu može zahvaliti nadimak „Rinči“. Napadi na hašomane, inače hipija, bili su učestali zbog njihova stila odijevanja. Smatrani su produhovljenim i načitanim osobama koje ne mare za ovozemaljska dobra. Ipak, više od njih prezirani su šminkeri koji su se drugačije odijevali i od hašomana i od poklonika *novog vala* te su čitali i drugačiju literaturu (što nije uključivalo stripove) i slušali drugačiju muziku. Treba na umu imati da su među mladeži tad popularni bili polupismeni. Mjesto okupljanja hipija bio je *Big Ben*, diskoklub u centru Zagreba, no situacija se promijenila kad su se u tom klubu počeli okupljati šminkeri. Gradom se pronijela vijest da se spremaju demonstracije (vijest je proširio *Polet*). Politički je vrh reagirao. Bojao se bilo kakvih nekontroliranih masovnih okupljanja zbog svježih uspomena na 1971. godinu kad se dogodila pobuna na Sveučilištu u Zagrebu. Demonstracije se ipak nisu dogodile. Novi urednik *Poleta*, Zoran Franičević, otvorio je novi front i tako udario u samo srce šminkerskog svijeta. Napad je bio usmjeren na *Saloon*, mjesto gdje se okupljala starija i imućnija klijentela. Radilo se o tome da se otkrilo da redari ne puštaju goste u tenisicama i trapericama, što se smatralo svojevrsnom diskriminacijom.⁶⁶³

Što se tiče svakodnevnog života, primjerice, plin je poskupio 100%. Između ostalog, vladala je nestašica teletine, a novine su tiskane u smanjenim naknadama. Uvoz nafte otežavao je nedostatak deviza. „Mjere štednje nisu mogle biti trajnije rješenje, a donosile su i velike štete (naizmjenična vožnja automobila po sistemu par-nepar, racionirana potrošnja benzina). Potom je u trgovinama uzmanjkalo namirnica koje su se u potpunosti ili djelomično uvozile (kava, čokolada, deterdžent). Takve su nestašice poticale *shopping* u inozemstvu.“⁶⁶⁴

⁶⁶² Mirković, *Sretno dijete*, 85-86.

⁶⁶³ Isto, 97-103.

⁶⁶⁴ Goldstein, *Hrvatska povijest*, 482.

Pojava *novog vala* u Hrvatskoj i Srbiji

„Ovo je priča o djetinjstvu u malom i dosadnom gradu što se smjestio uz pukotinu željezne zavjese, o čaroliji koja se, igrom slučaja, dogodila u tih nekoliko godina... i poslije nikad više“.⁶⁶⁵ Knjiga *Sretno dijete* autora Igora Mirkovića, novinara i snimatelja, govori upravo o utjecaju nove kulture, točnije supkulture, na mladež onog doba, koje je ona značenje imala za njih i koliko im je promijenila život.

U sedamnaestom izdanju *Poleta* možemo pronaći prvi spomen nekih od bendova koji će kasnije činiti *novi val*. Riječ je o *Azri*, no spomen se više smatrao samo dobrosusjedskom uslugom jer je Branimir Štulić bio susjed kritičara *Poleta* Svena Semenčića. Punk je prihvatila urbana mladež, pogotovo studenti. Slušale su se grupe poput *Sex Pistolsa* i *The Clash* čije su *punk*-standarde svirali *Pankrti*. Štulić je nakon toga napisao poznate stihove: „brijem bradu, brkove da sličim na *Pankrte*“. Zagrebački bend *Prljavo kazalište* navijestio je stvaranje nove scene. Ime benda inspirirano je epizodom popularnog stripa *Alan Ford*.⁶⁶⁶

Branimir Štulić bio je svojevrsna inačica hipija. Imao je dugu kosu, bradu, brkove, a nosio je komandosicu. Sloveći kao anonimac s gitarom i ulični osobnjak, vrlo je brzo dobio status lokalne znamenitosti. Nastupima *Azre* i *Pankrta* u Zagrebu započeo je *novi val*. *Prljavo kazalište* u to je vrijeme napravilo demo-snimke i „ubacilo“ ih u produkcijsku kuću *Jugoton*. *Polet* je 6. svibnja 1978. godine organizirao koncert na kojem je predstavio udarnu trojku novog *rocka*: *Azru*, *Parafe* i *Prljavo kazalište*. Taj je koncert predstavljao nultu točku zagrebačkog *novog vala*.⁶⁶⁷

Televizori, prvi singl *Prljavog kazališta*, trebao je biti prvi komad zagrebačkog *punka*, ali je nalikovao na štreberski *rock'n'roll*. Singl nije ostvario zamjetniji uspjeh, osim kod *Poleta*. Iste su godine s *Parafom*, *Pankrtima* i *Azrom* održali koncert u Domu sportova, no koncert je završio debaklom zbog nevremena. Naime, nitko se osim *Pankrta* nije ni snašao na pozornici. *Azra* je s tog koncerta krenula na turneju po Hrvatskoj. Prethodno ljetu stvorena je kritična masa nezadovoljna Štulićevim glasovnim sposobnostima zbog čega je novi frontmen postao Jura Stublić, prepoznatljiv po dubokom glasu. Ubrzo se grupa podijelila na *Azru* i *Film*. U kina je tog ljeta stigao hit *Groznica subotnje večeri* s Johnom

⁶⁶⁵ Mirković, *Sretno dijete*, 7.

⁶⁶⁶ Isto, 15-16.

⁶⁶⁷ Isto, 33-37.

Travoltom i Karen Lynn Gorney u glavnim ulogama. Mladež je pokazala koliko im je omražena *disco*-glazba.⁶⁶⁸

U *Lapidariju* su se srijedom počele organizirati *rock*-večeri, a u Studentskom se centru sviralo petkom. Otvaranjem mjesta gdje se bendovi mogu okupljati, *novi val* zadobiva nešto širu publiku. Štulić je vrlo brzo iznova pokrenuo bend. Želio se što prije domoći ploče. Srđan Sacher svirao je bas-gitaru, a bubnjar je bio Boris Leiner. *Azra* je u to vrijeme redovno nastupala i činilo se da grupa funkcionira, ali Štulić bi se prije ili kasnije sa svakim posvađao. *Parni valjak* opet se aktivirao. Štulić i Husein Hasenefendić Hus međusobno su se cijenili i Štulić je otišao u *Parni valjak* na mjesto druge gitare, no ubrzo se vratio *Azri*, ali *Azri* bez Sachera. Godine 1979. Prljavo kazalište napustilo je *Jugoton* i otišlo u *Suzy*. Pod tom je etiketom objavilo singl *Moj je otac bio u ratu*. Problemi nisu zaobišli ni ovaj bend. Jasenku Houri se počela sviđati ideja profesionalizacije glazbe, dok je Bogović iskreno vjerovao u sva načela *rock'n'roll-a*, a njegova su tulumarenja poprimila neviđene razmjere. Bila je to i godina uzleta *Srebrnih krila* koja su dosegla vrhunac popularnosti.⁶⁶⁹

U to je vrijeme *Zvečka* (prodavaonica tvornice slatkiša *Zvečevo*) postala dnevni boravak rokera, što je zanimljivo budući da, osim jednog šanka i prostorije za 50-ak ljudi, nije imala ni suncobrane ni stolove ni stolice. Šalice s kavom posjetitelji bi odlagali na krovove parkiranih automobila.⁶⁷⁰

U sljedećih 10 godina *rock* će u Jugoslaviji općenito doživjeti nezapamćeni uzlet. Produkcija je bila plodnija i kvalitetnija, scena življa, a stidljivo poigravanje tabuima i zabranjenim temama sveprisutno.⁶⁷¹ Te je jeseni *novi val* ušao u diskografiju, a i Štuliću je krenulo nabolje. Domogao se ugovora za snimanje prve male ploče te je odabrao dvije programatske pjesme: *A što da radim* i *Balkan*. Tek je tad uspostavio originalnu postavu *Azre*.⁶⁷²

Centar *novog vala* postala je neupadljiva baraka Studentskog centra. Neko je vrijeme bila dodijeljena na korištenje *Kugla glumištu* koja je izvodila predstave s eksplozijom nove glazbe. Šaka drskih klinaca bila je na vrhuncu kreativnosti i nadmašila je tradicionalne

⁶⁶⁸ Mirković, *Sretno dijete*, 28-42.

⁶⁶⁹ Isto, 67-73.

⁶⁷⁰ Isto, 60.

⁶⁷¹ Pjevanje o društvenim anomalijama u svakodnevnom životu smatrano je kritikom režima. Primjerice, pjesma *Član mafije* grupe *Riblja Čorba* izjednačila je mafiju s partijom. Unatoč tome, pjesma je objavljena i izvođena u bivšoj Jugoslaviji. Ista se stvar dogodila i s pjesmom *Maljčki* grupe *Idoli*, u čijem spotu članovi hodaju u odijelima, a radnici u radničkim odijelima poziraju.

⁶⁷² Mirković, *Sretno dijete*, 90-91.

autoritete. Smatrali su da se predstave moraju izvoditi na mjestima gdje će ih moći vidjeti i obična publika. Kulturna predstava *Mekani brodovi* uvrštena je u program *BITEF-a*, najcjelovitijeg jugoslavenskog kazališnog festivala.⁶⁷³

Širom Jugoslavije Zagreb je postao priznat kao najživlje *rock-središte*. Ideja o internacionalizaciji karijere *Prljavog kazališta* bila je potaknuta onim što je učinio *Parni valjak*. Za potrebe međunarodnog tržišta uzeo je drugo ime *Steam roller*. Bend je potpisao ugovor za svjetsku diskografsku korporaciju *CBS*. Zagreb je doista počeo vjerovati da je London, metaforički rečeno. Htjelo se pokazati da se za dobre stvari ne mora ići daleko.⁶⁷⁴

Grupa *Kugla glumište* pozvana je da sudjeluje na *Dubrovačkim ljetnim igrama*. Nastupila je predstavom *Ljeto popodne ili što se dogodilo s Vlastom Hršak*, čiju je zvučnu sliku osmislio *Film* te su odnijeli glavnu nagradu. Njihovo je gostovanje završilo skandalima i polemikama. Predlagalo se i da se ukinu nagrade na igrama.⁶⁷⁵

U svjetskim razmjerima *punk* je bio više-manje gotova stvar. Mutirao je u 100 frakcija, a scenom su vladali mračni bendovi koje predvodi *Joy Division*. *Prljavo kazalište* ostvarilo je golem uspjeh snimanjima u milanskim studijima *CBS-a*. U drugoj polovici 80-ih scena je doživjela svojevrstan procvat. Niknula je *Patrola*, grupa kratke, ali vrlo solidne karijere. U baraci u Savskoj, uz *Film*, *Azru* i *Patrolu*, vježba i novi bend, *Haustor*. Iz drugog plana gura se i *Stidljiva ljubičica*, bend koji je bio zanimljiv po tome što je za bubnjevima bila srednjoškolka.⁶⁷⁶

U modu ulazi tek otvoreni omladinski klub *Josip Kulušić* i ubrzo će postati glavno mjesto zbivanja *novog vala*. Tu su nastupile i dvije beogradske grupe, *Jedan smer* i *Električni orgazam*. Beograd inače nije bio grad zanimljive glazbe, ali je i tu tlo počelo podrhtavati. Ključni elementi razvoja *novog talasa* bili su: Studentski centar, koncert engleskih pankera *The Ruts* i veliki nastup udarne postave beogradskog *novog talasa*, *Električnog orgazma*, *Šarla Akrobate* i *Idola*. *Električni orgazam* nastupio je i u Kulušiću i u *Lapidariju*. Beogradska je scena počela osvajati i Zagreb.⁶⁷⁷

I *Haustor* se katapultirao među zvijezde. Bila je to jedina zagrebačka grupa koja je u to vrijeme mogla parirati beogradskim. Ostali su zapamćeni po Darku Rundeku, pjevaču koji ne skače i ne pleše, a još je i bijelo napudran. Pjesma *Moja prva ljubav* rušila je

⁶⁷³ Mirković, *Sretno dijete*, 116.

⁶⁷⁴ Isto, 120-121.

⁶⁷⁵ Isto, 123-124.

⁶⁷⁶ Isto, 124-132.

⁶⁷⁷ Isto, 133-138.

uobičajene barijere. *Haustor* je sudjelovao na festivalu *Omladina '80* u Subotici, zajedno s *Električnim orgazmom*, *Idolima*, *Šarlom Akrobatom*, *Filmom* i *Na lepem prijeznu*. Bio je to jedan od najvažnijih i najzanimljivijih susreta u povijesti jugoslavenskog rocka jer se tu začela novovalna osovina Zagreb-Beograd. Svi su vjerovali u iste stvari.⁶⁷⁸

Ideja video-nastupa, tj. vizualizacije *rock*-glazbe uglavnom je bila smiješna. Specijalni efekti korišteni da cijela stvar izgleda futuristički donijeli bi uglavnom kontraučinke. Ideje Borisa i Tucka⁶⁷⁹ da koncipiraju emisiju s novim beogradskim bendovima rezultirala je pojavom *Rockenrollera*. Ta će se emisija vrlo brzo ugasiti zbog sukoba sa suradnicima.⁶⁸⁰

Nova, 1981. godina trebala je donijeti promjene odnosa na domaćoj sceni. Definitivna potvrda bila je nova ploča *Bijelog dugmeta Doživjeti stotu*. Kulušić je podrhtavao nastupima *Bijelog dugmeta*, *Filma* i *Haustora*. Redovita *Poletova* top-lista prvi je put sastavljena od 5 domaćih izvođača: *Idoli*, *Film*, *Azra*, *Bijelo dugme* i *Haustor*. Štulić je nakon toga odlučio krenuti svojim putem. Izbjegavao je sve kolektivne manifestacije i istupe. U trenucima političkih napetosti upao je u fazu politiziranja. Imao je paranoju od Rusa i nije bilo intervjua u kojem to ne bi spomenuo.⁶⁸¹

U kina je stigao film *Dečko koji obećava* Miše Radivojevića. Tema je bila beogradska glazbena scena u nastajanju i dečko koji je odustao od studija medicine i posvetio se *rock*-glazbi i kulturi. Čak su u program *Muzičkog biennala Zagreb* pridodane dvije *rock*-večeri. Godina 1981. predstavlja kraj herojske faze *novog vala*. Većina glazbenika suglasna je u mišljenju da se ta godina više nikad nije ponovila. *Prljavo kazalište* trećim je albumom porušilo sve mostove prema *novom valu*, a pjesmom *Heroj ulice* izgubilo je sve dodirne točke sa scenom koja ga je iznjedrila. Drugi album *Filma*, *Zonu sumraka*, publika nije htjela, iako je sve ispalo odlično. *Haustorov Treći svijet* posve je srozao tržišne pozicije grupe. U jesen 1981. godine na beogradskom je *Hipodromu* održan veliki *rock*-maraton. Trodnevnu „feštu“ redom su zatvarali *Iron Maiden*, *Haustor* i *Bijelo dugme*.⁶⁸²

Početak iduće godine *Idoli* su objavili svoju prvu veliku ploču *Odbrana i posljednji dani* koja je proglašena najboljom pločom u Jugoslaviji. Uvršteni su među jedne od najvećih nada kontinenta uz *Yello*, *Depeche Mode*, *Falca*, *Einstürzenden Neubauten*. Sljedeći

⁶⁷⁸ Mirković, *Sretno dijete*, 138-141.

⁶⁷⁹ Boris i Tucko nadimci su Borisa Miljkovića i Branimira Dimitrijevića. Obojica su se školovali na Akademiji dramske umjetnosti u Beogradu.

⁶⁸⁰ Mirković, *Sretno dijete*, 143-145.

⁶⁸¹ Isto, 151-163.

⁶⁸² Isto, 160-176.

album *Čokolada* nadmašio je 150 000 prodanih primjeraka, a nakon dvije godine grupa je doživjela raskol zbog napetosti među članovima. Godina 1982. bila je posljednja godina karijere za inicijalnu postavu *Azre*. Fatalan je bio konflikt unutar samog Štulića.⁶⁸³

Inače, Štulića se smatra jednim od najznačajnijih protagonista jugoslavenskog *rocka* i novovalne glazbe. Već dugi niz godina ne živi u Hrvatskoj, ne svira, ne komentira glazbena događanja niti komunicira s medijima. Prije nešto više od mjesec dana na *YouTubeu* osvanulo je šest obrada pjesama *Emina, Što te nema, Danka, Pusti da ti leut svira, Ramo, Ramo i Stojanke, bela Vranjanke* u Štulićevoj izvedbi. Navodno su na osnovi toga mediji zaključili da je snimio novi album. Ipak, nepoznato je kad su i gdje pjesme snimljene i jesu li objavljene uz Štulićevo odobrenje, ali autentičnost nije upitna.⁶⁸⁴

„Što se ređe oglašava i pojavljuje, on osnažuje svoj kult. U sjećanju i srcima onih koji su prije tri desetljeća rasli uz njegove stihove i glazbu zauvijek će ostati kao jedan od rijetkih autora koji vječno preskače barijere, ne pristajući na osrednjost i konvencije. Kao vječiti buntovnik s razlogom. Nejasnog porijekla, mjesta i vremena nastanka, ove snimke podupiru kult. Više nego dovoljno za Johnnyjev ego kao i za neposustalu armiju njegovih obožavatelja. I potpuno je jasno – bit će ih još“, izjavio je glazbeni kritičar Momčilo Rajin.⁶⁸⁵

Odnos *rock*-glazbe i politike

Teme jugoslavenske *rock*-glazbe nisu se uvijek odnosile na politiku, a one koje i jesu, tek bi povremeno bile meta napada vlasti, primjerice grupa *Laibach*, kojoj će u sljedećim odlomcima biti posvećeno više pažnje. Goran Bregović, osnivač *Bijelog dugmeta*, jedne je prilike izjavio: „Mi nemamo različite stranke i različite političke programe. *Rock'n'roll* je jedan od najvažnijih medija da se ljudima u komunističkim zemljama pomogne drukčije misliti.“⁶⁸⁶ Kontroverzno je što je upravo Bregović proklamirao apolitičnost benda, a u isto vrijeme mogao se uočiti subverzivan odnos prema politici i sudjelovanje na omladinskim

⁶⁸³ Mirković, *Sretno dijete*, 176-180.

⁶⁸⁴

<http://www.index.hr/xmag/clanak/na-youtube-procurilo-sest-pjesama-johnny-stulic-se-vraca-s-novim-albumom/547107.aspx> (20. 5. 2011.)

⁶⁸⁵

<http://www.index.hr/xmag/clanak/na-youtube-procurilo-sest-pjesama-johnny-stulic-se-vraca-s-novim-albumom/547107.aspx> (20. 5. 2011.)

⁶⁸⁶ Ramet, *Balkanski Babilon*, 154.

radnim akcijama.⁶⁸⁷ Iz navedenog se citata može uočiti i kako mu jednostranačje samo po sebi ne predstavlja problem.

Pjesma *Pljuni i zapjevaj, moja Jugoslavijo* pjevala se 1988. godine na prosvjedima protiv vlasti u Vojvodini i Crnoj Gori. Htjelo se pokazati kakav utjecaj ima Milošević u Srbiji. Navedena pjesma može se okarakterizirati kao simbol pobune protiv nacionalizma budući da je u to vrijeme rastao nacionalizam unutar Jugoslavije.⁶⁸⁸

Rock se u Jugoslaviji razvijao drugačije nego u ostalim zemljama, a na Zapadu se *rock* već u 70-ima oprostio od politike i vratio zabavi. Zbog nejedinstvenog tržišta u Jugoslaviji su se razvile *rock*-grupacije u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni, Vojvodini i Srbiji, ali ne i u Makedoniji jer ta republika nije imala produkcijske kuće. Novim je žanrovima na tim prostorima bilo jako teško razviti se. Nakon Drugog svjetskog rata Milovan Đilas postavio je smjernice kulture u prvim godinama komunističkog režima. Drugim riječima, sve je američko smatrao neprijateljskim. Tito je nakon raskida veza sa SSSR-om odlučio Jugoslaviju otvoriti Zapadu. Već krajem 50-ih došlo je do prvog prodora *rocka* na Balkan. Jedina zanimljiva *rock*-glazba prvobitno je dolazila iz SAD-a ili Velike Britanije. Šezdesetih godina zagrebački je *Jugoton* potpisao ugovor s *RCA* o prodaji ploča Elvise Presleya u Jugoslaviji.⁶⁸⁹

„Navodno su Tito i Kardelj osobno donijeli odluku protiv represivnog odnosa prema toj glazbi koji je vladao u Moskvi, Pragu, Bukureštu i Tirani“.⁶⁹⁰ Vjerojatno iz tog razloga novinar Dušan Vesić tvrdi da su jugoslavenski rokeri najveće sluge Titova režima. Zapravo, Komunistička je partija od samih početaka bila rezervirana prema *rocku* jer je on u sebi sadržavao element za pobunu. Zato su se odlučili na suradnju te su rokerima neprestano ukazivali na dobrobit te suradnje. Prisutnost rokera na sceni bila je jedan od ključnih elemenata razumijevanja Titova režima. Jedan od legendarnih bendova koji su se bavili političkim temama i koji su bili poprilično smjeli bio je *Buldožer*. U pjesmi *Dobro jutro, madam Jovanović* izrugivali su se JNA i Titovoj supruzi Jovanki Broz.⁶⁹¹

Album *Plavog orkestra Smrt fašizmu* bio je svojevrsni novi „patriotizam“. Čak im je dodijeljena uloga novih partizana jugoslavenskog *rocka*. O odnosu politike i *rocka* najbolji

⁶⁸⁷

<http://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/40-godina-bijelog-dugmeta-imali-su-skandale-drogu-seks-alkohol-zatvor-i-na-kraju-jednu-zagonetnu-smrt/577450/> (8. 6. 2016.)

⁶⁸⁸ Ramet, *Balkanski Babilon*, 154.

⁶⁸⁹ Isto, 154-158.

⁶⁹⁰ Isto, 158.

⁶⁹¹ Isto, 158-161.

je primjer bend *Zabranjeno pušenje*. U svojoj srži *rock* govori o slobodi i samoizražavanju. Ograničiti *rock* da daje potporu službenoj ideologiji zapravo je apsurdno. Za vrijeme koncerta *Zabranjenog pušenja* u Rijeci 1984. godine jedan od zvučnika marke *Marshall* prestao je raditi. Užasnuti vođa benda, Nele Karajlić, uzviknuo je „crko Marshall“. Mjesec dana nakon toga tisak se okomio na Karajlića. Glavno pitanje bilo je: „Zašto nije rekao da se Marshall pokvario?“ Koncerti su im redom bili otkazivani.⁶⁹²

Sa stajališta politike 80-ih trn u oku bila je grupa *Laibach* zato što su članovi koketirali s nacističkim simbolima. Centralni lik i inspiracija bio je Adolf Hitler. Jedino im je u prilog išla vladajuća liberalnija atmosfera u Sloveniji, iako su i kod onih koji su bili skloni alternativnoj sceni izazivali osjećaj nelagode.⁶⁹³ Komunizam je bio takva ideologija da se cenzura sama po sebi podrazumijevala. Urednici u produkcijskim kućama redom su bili članovi Komunističke partije i prije objavljivanja preslušali bi sve pjesme. Nekad su rokeri morali izbacivati pjesme s albuma, mijenjati omot albuma, mijenjati video spotove i sl. Primjer opet nalazimo kod *Zabranjenog pušenja*. Video-spot njihove pjesme *Manijak* govori o političkom i obiteljskom čovjeku koji ima romantičnu avanturu koja ga dovodi do ludila. Da bi dobio pažnju djevojke, on kao mamac koristi „Tops“ krekere koje je proizvodio *Agrokomerc*. Spot je snimljen 1987. godine i to nekoliko mjeseci prije nego je izbio skandal u *Agrokomercu*. Nitko nije vjerovao da je spot snimljen prije, zbog čega je bio zabranjen. Slične stvari dogodile su se i *Bijelom dugmetu*. Prvobitni naslov albuma iz 1976. godine trebao je glasiti *Eto! Baš hoću biti blesav*, no preimenovan je u *Eto! Baš hoću*.⁶⁹⁴

Unatoč tome, postavlja se pitanje stvarnog utjecaja *rock*-glazbe u Jugoslaviji. Treba imati na umu da je većina stanovništva Jugoslavije živjela u ruralnim područjima, a velik dio urbanog stanovništva tek se doselio sa sela. *Rock* je idejama solidarnosti i ljudske emancipacije ipak utjecao na dio stanovništva, no radilo se samo o dijelu urbane mladeži. Ipak, Jugoslavija je relativno tolerirala kulturu pristiglu sa Zapada, a u prilog tome govori i činjenica da su na jugoslavenskim pozornicama nastupali *The Rolling Stones*, *Deep Purple* i dr. Ako se usporedi utjecaj *rocka* u Jugoslaviji i na istoku Europe, može se zaključiti kako nije smatran toliko subverzivnim. Osim toga, sa Zapada su došli i supkulturni pokreti mladih, poput pankera i darkera, a Jugoslavija je gledala sa simpatijama njihovu djelatnost

⁶⁹² Ramet, *Balkanski Babilon*, 165-166.

⁶⁹³ Spehnik i Cipek, „Disidenti, opozicija“, 289-290.

⁶⁹⁴ Ramet, *Balkanski Babilon*, 167-169.

na Zapadu jer su kritizirali kapitalizam, no na vlastitom su području vlasti bile sumnjičave. Unatoč tome, nije došlo do većih sukoba između tih grupa s vlastima.⁶⁹⁵

Pogoršanjem stanja u Jugoslaviji, bendovi su se sve više i više identificirali s matičnim republikama. Nacionalno pitanje nije zaobišlo ni *rock*-glazbu. Dolaskom rata *rock*-bendovi su zauzeli različite stavove. Neki su se bendovi identificirali s nacionalnim pitanjem, neki su propagirali proturatni pokret, a neki su bježali u romantičarske misli.⁶⁹⁶ Primjerice, *Prljavo kazalište* 1988. godine snimilo je pjesmu *Mojoj majci* (ili *Ruža hrvatska*), koju su iduće godine otpjevali na svom koncertu na tadašnjem Trgu Republike u Zagrebu. Spominjanje hrvatstva u to je vrijeme prema tadašnjem shvaćanju naginjalo nacionalizmu, zbog čega je koncert gotovo bio otkazan, no prema riječima Jasenka Houre, policija zbog gužve nije uspjela isključiti struju. Mogla bi se još spomenuti pjesma *Lupi petama, reci evo sve za Hrvatsku* koja je snimljena u jeku Domovinskog rata (1993. godine).

Menadžeri, TV, časopisi i produkcijske kuće

Ključna osoba u životu rokera bio je menadžer. Neki su radili samo s jednim sastavom (Saša Dragić, *Bajagin* menadžer), neki s dva ili više sastava poput Gorana Lisice Foga, a neki su sloveli kao slobodni menadžeri pa su posredovali između Studentskih kulturnih centara i pojedinih sastava, kao npr. Ilija Stanković.

„Super“ kanal prikazivao je brojne *rock*-spotove iz Jugoslavije i iz inozemstva. Emisija *U sred srede* urednice Tanje Petrović bila je jedini dulji program tijekom kojeg je svirao jugoslavenski *rock*. Ne smije se zaboraviti ni već spomenuta emisija *Rockenroller*.

Jedni od najvećih časopisa koji su se bavili *rock*-scenom bili su: ljubljanski *Gram*, zagrebačka *Heroina*, beogradski *Ritam* i *Bao*, skopljski *Disko selektor*. Časopis Petra Popovića *Rock*, kasnije *Pop Rock*, iznenada je ugašen 1990. godine. Povremene kolumne posvećene *rocku* mogle su se naći u časopisima: *Mladina* iz Ljubljane, *Polet* iz Zagreba, *Valter* iz Sarajeva, *Iskra* iz Splita, *Mladi borec* iz Skoplja te *Politika ekspres* iz Beograda.

Zagrebački *Jugoton* godišnje je objavljivao 30-ak *rock*-albuma. *PGP RTB*, jedno od poduzeća *Radiotelevizije Beograd*, prednjačio je s čak 45 albuma godišnje. Za slovenske se grupe može još eventualno spomenuti *Helidon* i *RTV Ljubljana*.⁶⁹⁷

⁶⁹⁵ Spehnjak i Cipek; „Disidenti, opozicija“, 290.

⁶⁹⁶ Ramet, *Balkanski Babilon*, 177-178.

⁶⁹⁷ Isto, 175-176.

Zaključak

Kad govorim o povijesti jugoslavenske glazbe i o kulturi općenito, smatram da, od vremena nastanka države pa sve do njezina raspada svakodnevica u urbanim sredinama nikad nije bila življa i raznovrsnija. Časopisi su bili ključan element raspirivanja strasti o glazbi koja je nastajala, garaže i podrumi odjekivali su nepoznatom glazbom, odjednom su akteri postali sasvim nepoznati ljudi i ulični osobenjaci. Da bi se razumjela ondašnja događanja, trebalo je biti dijelom te žive svakodnevice.

Mjesta poput baraka, Studentskog centra i sličnih dvoranica bila su karika koja je iz podruma iznjedrila sasvim nepoznate ljude da bi ih desetljeće kasnije lansirala u ogromne prostorije gdje su održavali velike koncerte.

Raskid veza sa SSSR-om uvelike je utjecao na prodor nove kulture, točnije supkulture. Naizgled se učinilo da je rigidnost komunističke ideologije oslabila što je otvorilo vrata *novom valu*. Iskoristivši situaciju, glazba je imala ogroman utjecaj na život mladih. *Rock* je bio snaga koja je spajala mladež bez obzira na njihovu vjeru i orijentaciju te je ujedinio dio urbane mladeži za koju je sve osim *rocka* ostalo po strani.

Bibliografija

Goldstein, Ivo. *Hrvatska povijest*, Zagreb: Novi Liber, 2008.

Mikac, Vedran. „Od novog vala do nove države (7): Kritika nepotizma i korupcije.“ *Hrvatski povijesni portal* (2009). Preuzeto s: <http://povijest.net/sadrzaj/hrvatska/sr-hrvatska/752-od-novog-vala-do-nove-drzave-7.html> (20. 5. 2011).

Mirković, Igor. *Sretno dijete*, Zaprešić: Fraktura, 2005.

„Novi val,“ *Hrvatska enciklopedija*. Preuzeto s: <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=44292> (8. 6. 2016).

Ramet, Sabrina Petra. *Balkanski Babilon*, Zagreb: Alinea, 2005.

Spehnjak, Katarina, Cipek, Tihomir. „Disidenti, opozicija i otpor – Hrvatska i Jugoslavija.“ *Časopis za suvremenu povijest* 39/2 (2007): 255-297.

Vujić, Jure. „Sjaj i bijeda novog vala.“ *Vijenac* 23/549 (2015): 3-6. Preuzeto s: <http://www.matica.hr/vijenac/549/Sjaj%20i%20bijeda%20novog%20vala> (8. 6. 2016).

Internetski izvori

<http://www.jutarnji.hr/kultura/glazba/40-godina-bijelog-dugmeta-imali-su-skandale-drogu-seks-alkohol-zatvor-i-na-kraju-jednu-zagonetnu-smrt/577450/> (8. 6. 2016.)

<http://povijest.net/sadrzaj/hrvatska/sr-hrvatska/752-od-novog-vala-do-nove-drzave-7.html> (20. 5. 2011.)

<http://users.sydney.eastlink.ca/~mdalesandro/history.html> (24. 5. 2011.)

<http://www.index.hr/xmag/clanak/na-youtube-procurilo-sest-pjesama-johnny-stulic-se-vraca-s-novim-albumom/547107.aspx> (20. 5. 2011.)

THE ORIGIN AND THE DEVELOPMENT OF THE "NEW WAVE MUSIC" IN YUGOSLAVIA

The name for the new wave music during the late 70s and early 80s of the last century was related to the type of music which followed the genre of punk and rock. After the destalinization in countries of the Communist bloc, period of releasing controlled distribution of intellectual and musical products from the West appeared. It was an interesting phenomenon due to the fact that the official position of the communist authorities to the counterculture and rock music was repressive. Communist authorities did not always banned the group. Yugoslavia is represented as a Western-oriented country. By opening a place where bands can gather, a new wave gains slightly wider audience. Topics of Yugoslavian rock music are not always related to politics and those that are only occasionally were the target of authorities' attack. Rock, with its ideas of solidarity and human emancipation, affected a part of urban youth. Due to deterioration of the situation in Yugoslavia in the late 80s the bands became more and more identified with the home countries. The national question did not overcome the rock music. With the arrival of the war, rock bands have taken different views.

Keywords: *new wave music, 80s, Yugoslavia, Polet, Azra, Pankrti, Prljavo kazalište, Branimir Štulić Johnny, Darko Rundek, Haustor, Bijelo dugme, Laibach*

KONFLIKT, RAT I RASPAD DRUŠTVA

Andrijana Perković Paloš
Filozofski fakultet u Splitu, Odsjek za povijest
E-mail: ppalos.andrijana@gmail.com

U radu se razmatraju ključni čimbenici koji su uzrokovali i doprinijeli razaranju odnosa Hrvata i Srba u Hrvatskoj početkom 1990-ih. Ovisno o pojedinim sredinama, prethodnim međunacionalnim odnosima i iskustvima te infiltriranju velikosrpske propagande u pojedina područja sa znatnim udjelom srpskog stanovništva, došlo je do srpske nacionalne homogenizacije, oružane srpske pobune protiv demokratske hrvatske vlasti i, naposljetku, agresije. Takav razvoj događaja doveo je do hrvatske nacionalne homogenizacije, a zbog agresorskih zločina i ratnih razaranja, u nekim lokalnim zajednicama došlo je do djelomičnog ili, pak, potpunog raspada dotadašnjeg društva.

Ključne riječi: *međunacionalni odnosi, lokalne zajednice, velikosrpska propaganda, nacionalna homogenizacija, rat, raspad društva*

Uvod

Tema ovog rada je urušavanje, a negdje i potpuni raspad društvenih veza između Hrvata i Srba, osobito na područjima s jakim ratnim razaranjima, na što su utjecala politička gibanja te sve jače zaoštavanje hrvatsko-srpskih odnosa u drugoj polovici osamdesetih i početkom devedesetih godina. Raspadom Jugoslavije stvorene su prilike za konačno rješenje nacionalnog pitanja koje je dotad bilo pod strogim partijskim nadzorom, da bi završilo na krvav i tragičan način upravo jer se to „tabu“ pitanje desetljećima skupljalo u jedan veliki čvor.

U ovom ću radu prikazati kako su se, promjenama u političkom životu zadnjeg desetljeća Jugoslavije, prožetom velikosrpskim nacionalnim zahtijevanjima prema nesrpskim narodima te buđenjem hrvatskog nacionalizma, mijenjali odnosi pripadnika tih dviju nacija u lokalnim zajednicama. Osvrnut ću se i na važnu ulogu srbijanske propagande koja je iznjedrila srpsku pobunu na hrvatskom teritoriju i to na onim mjestima s najvećom koncentracijom Srba, većinom u ruralnim i nerazvijenim krajevima te koja je na nekim područjima dovela do potpunog raspada društva.

Raspad Jugoslavije

Neriješeno nacionalno pitanje – uvod u raspad države i društva

Jedno od glavnih obilježja monarhističke i socijalističke Jugoslavije bila je koegzistencija različitih naroda unutar njezinih granica te odražavanje političkih gibanja na njihove odnose u onim turbulentnim, ali i mirnijim razdobljima. U prvoj Jugoslaviji, u koju su južnoslavenski narodi ušli kao već oformljene i samosvjesne nacije, bila je izražena dominacija srpskih političkih i vojno-polijskih struktura, kao i povlašteni položaj Srpske pravoslavne Crkve u odnosu na Katoličku. Političko stanje i događaji za vrijeme prve Jugoslavije koji su diktirali neravnopravan položaj nesrpskih naroda, u ovom slučaju hrvatskog, kasnije su doveli do reakcije određenih hrvatskih krugova i manjeg dijela naroda koji su prihvatili fašističku ideologiju kao sredstvo u postizanju cilja što se vidi na primjeru osnivanja ustaškog pokreta i njegovu vodstvu u Hrvatskoj za vrijeme Drugog svjetskog rata. Prvu Jugoslaviju slomio je osovinski napad u samo nekoliko dana; pokazalo se da je većina stanovništva nije htjela braniti. Nastupanjem Nezavisne Države Hrvatske i provođenjem ustaških zločina, hrvatsko-srpski se odnosi gotovo u potpunosti raspadaju, a sudjelovanje u partizanskom pokretu i borbe protiv nacističko-fašističke vojske, u velikoj će mjeri uvjetovati kasniji položaj Srba u Hrvatskoj.

Krajem rata i stvaranjem nove, komunističke Jugoslavije, suživot Hrvata i Srba bio je ideološki definiran, pod strogim partijskim nadzorom, uobličen pod poznatom parolom „bratstvo i jedinstvo“.⁶⁹⁸ Napori i pokušaji za stvaranjem jedinstvene jugoslavenske nacije i brisanjem „nacionalnih posebnosti doživljavali su se, a često su to i bili, kao izraz državnog pritiska i nasilja“.⁶⁹⁹ Ta višenacionalna državna tvorevina odlikovala se kulturno-civilizacijskim, jezičnim i gospodarskim razlikama koje su se za cijelog njezina trajanja pokušavale prekriti i potisnuti. Titova rješenja, koja su se u vrijeme kad ih je donosio činila dobrima i koja su suzbijala rast nacionalizama jugoslavenskih republika, dijelom su nosila „klicu sukoba u devedesetima“ jer višenacionalna zajednica može normalno funkcionirati jedino ako sadrži demokratske institucije, što socijalistička Jugoslavija pod Titovim vodstvom nikako nije imala.⁷⁰⁰ Nedopuštanje i kažnjavanje iskazivanja nacionalnih osjećaja naroda koji su živjeli unutar Jugoslavije jedan je od

⁶⁹⁸ Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 91.

⁶⁹⁹ Radelić, „Hrvatska i Jugoslavija“, 755.

⁷⁰⁰ Goldstein, *Hrvatska: 1918. – 2008.*, 589.

razloga njihova burnog izbijanja na površinu, kad su se početkom devedesetih godina raspadom komunističkog sustava i Jugoslavije, stvorile prilike za konačno rješenje nacionalnog pitanja.

Razdoblje nakon smrti jugoslavenskog predsjednika Tita obilježeno je krizom koja se očitovala rastom nezaposlenosti, inflacije i velikim inozemnim dugom, što je poticalo i sve veće razlike njezinih republika. U tim su se razlikama posebno isticale Slovenija i Srbija,⁷⁰¹ a u potonjoj je nakon Titove smrti bilo prisutno „nezadovoljstvo uređenjem Jugoslavije“.⁷⁰² Loše gospodarsko stanje pokazalo se iznimno povoljnom okolnošću za propagandu koja je uslijedila u drugoj polovici osamdesetih godina i koja je poticala Srbe u Hrvatskoj na pobunu, o čemu će kasnije biti riječi.

U sumrak komunizma i druge Jugoslavije najistaknutije dvije ideje rješavanja krize jugoslavenske države i položaja Hrvatske u Jugoslaviji bile su srbijanska na čelu sa Slobodanom Miloševićem i hrvatska na čelu s Franjom Tuđmanom.⁷⁰³ Oba programa sadržavala su svojevrsno rješenje nacionalnog pitanja koje je dominiralo u drugoj Jugoslaviji, a koje je Tito za svog života držao u ravnoteži. Srž nacionalnog pitanja uglavnom su predstavljali hrvatsko-srpski odnosi, s obzirom na to da su ta dva naroda bila najbrojnija u Jugoslaviji,⁷⁰⁴ što će kasnije imati krvav i tragičan ishod.⁷⁰⁵ Političke sukobe, koji su se kasnije pretvorili u rat, uzrokovala su različita stajališta o položaju naroda koji su živjeli unutar Jugoslavije, kao i „različit pristup Jugoslaviji srpskog i nesrpskih političkih programa“,⁷⁰⁶ a ne „etnička mržnja“⁷⁰⁷ među njima. Činjenica je da su oba

⁷⁰¹ Barić, *Srpska pobuna*, 25.

⁷⁰² Isto, 26.

⁷⁰³ Milošević se zalagao za centralističko uređenje Jugoslavije sa srbijanskom dominacijom ili u kasnijem slučaju proširenje srbijanskih granica na zapad, a Tuđman za preuređenje države u konfederaciju. S obzirom na to da se nije mogao postići dogovor o konfederaciji, Hrvatska se odlučila za osamostaljenje što je i provela na temelju volje hrvatskih građana izražene na referendumu u svibnju 1991. godine.

⁷⁰⁴ Ramet, *Balkanski Babilon*, 79.

⁷⁰⁵ O Jugoslaviji kao o okviru protiv jačanja nacionalizama govori i jedan srpski intelektualac, Kajica Milanov, koji zastupa metodu odmazde Srba nad Hrvatima 1969. godine, upravo na način na koji je kasnije i provedena: „Oni koji žele odmazdu protiv Hrvata zbog prošlosti bi baš trebali da žele Jugoslaviju. Jer jedino u toj zajedničkoj državi, dakle Jugoslaviji se takva potpuna odmazda najugodnije može izvesti... Ona bi se u Jugoslaviji lako mogla montirati, kao jedna veća vrsta političkog nereda i sledstveno tome uspostavljanje reda, s tim da Hrvati budu u nepovoljnijem položaju, recimo bez oružja i drugih tehničkih i organizacijskih sredstava“; Baletić, *Hrvatska između agresije*, 27.

⁷⁰⁶ Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 176.

⁷⁰⁷ Neki rat između naroda bivše Jugoslavije objašnjavaju „etničkom mržnjom“ (više izraženo u političkim i vojnim krugovima nego u akademskim raspravama). Britanski premijer John Major na Londonskoj konferenciji 1992. govori o „drevnoj mržnji“; pukovnik Bob Stewart, zapovjednik britanskog vojnog kontingenta u Bosni 1992. – 1993. godine govori o „užasnim“ odnosima između Hrvata, Srba i Muslimana stoljećima, što je dovodilo do ratova i masakra; General Sir Michael Rose naglašava „važnost nasilne povijesti regije koja je dovela do pojave fanatičnog nacionalizma i mržnje prema drugim narodima“; Allock, *Explaining Yugoslavia*, 2-3.

naroda pretendirala na isti nacionalni prostor, što je bila i želja tadašnjih „državnih politika koje su početkom 90-ih bile izraz volje obaju naroda dobivene na izborima“.⁷⁰⁸ Do konflikta je došlo i zbog različite interpretacije jugoslavenskog Ustava iz 1974. godine prema kojemu je jugoslavenskim republikama bilo dopušteno pravo na samoodređenje. To je uostalom Hrvatskoj služilo kao legalna podloga za osamostaljenje. Međutim, Srbi su tvrdili da je odcjepljenje Hrvatske od Jugoslavije legitimno, ali da se ne odcjepljuju republike, nego narodi,⁷⁰⁹ što ukazuje na njihovu namjeru odcjepljenja dijela hrvatskog teritorija s većinskim srpskim stanovništvom, što je kasnije i provedeno.

Propaganda, manipulacije i jačanje nacionalizama

Osamdesetih godina sukobi se osjećaju i u znanstvenim krugovima, kad razni povjesničari i publicisti pretjeruju u statistikama stradalih u logorima⁷¹⁰ za vrijeme Drugog svjetskog rata, pogotovo kad se radi o Jasenovcu i Bleiburgu, što ukazuje na činjenicu da još uvijek nije došlo do „iskrenog suočavanja s prošlošću“.⁷¹¹ U srpskim krugovima vlada mišljenje da su Tito i komunisti oštetili Srbe, a posebno su bili ogorčeni na Ustav iz 1974. godine koji je dao veću autonomiju pokrajinama Kosovu i Vojvodini. Srpski politički disidenti, znanstvenici, književnici i umjetnici, okupljeni oko SANU i Srpske pravoslavne Crkve, izražavaju svoje nezadovoljstvo te istupaju s Memorandumom 1986. godine. Iste godine je nekadašnji ministar NDH, Andrija Artuković, optužen i osuđen za masovne progone i ubojstva što je ponovno potaknulo rasprave o ustaškim zločinima nad Srbima i demoniziranju cijelog hrvatskog naroda. Upravo su Memorandum SANU i suđenje Andriji Artukoviću otvorili „Pandorinu kutiju nacionalizma“.⁷¹² Nakon izlaska Memoranduma u političkom diskursu u Srbiji prevladavat će riječi kao što su grobovi, kosti, jame, klanje itd. Tako se govori o Srbima u Hrvatskoj kao o „ostacima zaklanog naroda“, dok je grob „najveća svetinja i najstarija crkva srpskog naroda“, a „srpske granice su tamo gde su srpske jame i grobovi“.⁷¹³ U ožujku 1989. godine beogradska *Ilustrovana*

⁷⁰⁸ Radelić, *Hrvatska i Jugoslavija*, 756.

⁷⁰⁹ Barić, *Srpska pobuna*, 72.

⁷¹⁰ Ramet, *Balkanski Babilon*, 74.

⁷¹¹ Isto, 73.

⁷¹² Isto, 45.

⁷¹³ Antić, *Velikosrpski nacionalni program*, 225.

politika piše da u Kninskoj krajini živi oko 80% Srba, no oni se ipak osjećaju „nacionalno ugroženima“.⁷¹⁴

Kod Srba sve više jača etnonacionalizam koji se očituje u prikazivanju srpske povijesti na epski i mitski način. Čitaju se romani „Molitva“ i „Nož“ Vuka Draškovića, kojeg neki strani autori smatraju začetnikom modernog četništva, koji Srbe priprema na obračun s „ustašama“ i „balijama“.⁷¹⁵ U Memorandumu SANU zaključuje se da se u Hrvatskoj zatire srpski nacionalni identitet,⁷¹⁶ Hrvate smatraju krivcima svojih problema u Jugoslaviji, a sve se više prihvaća teza da su Hrvati Srbima najveći neprijatelji koji ih ugrožavaju i s kojima je život nemoguć.⁷¹⁷ Istodobno se stvara slika o Srbima kao o narodu boljem od drugih, ali i ugroženom, što je „stvorilo povoljnu klimu za kasnije vođenje agresivnog rata protiv nesrpskih naroda“.⁷¹⁸ Upravo ta propaganda ključna je za srpsku pobunu na hrvatskom teritoriju.

Kasnije, u proljeće 1990. godine, događa se „prava invazija“ ostarjelih generala iz Drugog svjetskog rata po srpskim selima na Banovini, Kordunu, Lici, Kninu i istočnoj Slavoniji koji su „vrlo sustavno i promišljeno, oslanjajući se na stara poznanstva i srodstva, kao i na ugled stečen u Drugom svjetskom ratu, razbuđivali su davne traume i uvjeravali zbunjene ljude da se sprema obnova NDH i progon Srba“.⁷¹⁹ Takve pojave također utječu na stav srpskog stanovništva prema svojim hrvatskim sugrađanima pa čak i susjedima, odnosno utječu na pogoršavanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama.

Predratna zbivanja i zaoštavanje međunacionalnih odnosa Prijeratno društveno i gospodarsko stanje

U potrazi za odgovorima o međunacionalnim odnosima za vrijeme rata, odnosno razlogu njihova burnog izbijanja i pucanja na dojučerašnje susjede i prijatelje, potrebno je prvo nešto reći o položaju Srba u hrvatskom društvu za vrijeme druge Jugoslavije i spomenuti određene procese koji su možda olakšali širenje srpske pobune protiv nove hrvatske države i protiv svojih sugrađana hrvatske nacionalnosti. Nije nevažna činjenica da je pobuna buknuła upravo u onim nerazvijenim krajevima, u kojima je srpsko

⁷¹⁴ Barić, *Srpska pobuna*, 43.

⁷¹⁵ Runtić, *Domovinski rat*, 80.

⁷¹⁶ Barić, *Srpska pobuna*, 340.

⁷¹⁷ Žunec, „Socijalna konstrukcija“, 45.

⁷¹⁸ Barić, *Srpska pobuna*, 30.

⁷¹⁹ Magaš i Žanić, *Rat u Hrvatskoj*, 52.

stanovništvo stjecanjem okolnosti bilo većinsko. Osim istočne Slavonije i zapadnog Srijema, općine u kojima su Srbi u Hrvatskoj činili većinu stanovništva, tradicionalno su bile najnerazvijenije u Hrvatskoj, što ne trebamo dovoditi u vezu s etničkom strukturom, nego s poslijeratnim migracijama koje su se odvijale u sklopu tadašnjih modernizacijskih procesa hrvatskog društva, što je dovodilo do pojave srpske većine u nekim gradovima.⁷²⁰

Prema Ljubomiru Antiću, unutar Hrvatske su se provodile dvije vrste asimilacije Srba. Prva je bila tzv. primarna asimilacija do koje je dolazilo unutarnjim migracijama i mješovitim brakovima, a druga je bila sekundarna, što se odražavalo u njihovu olakšanom socijalnom usponu, zbog toga što su smatrani žrtvama i pobjednicima u Drugom svjetskom ratu pa su u nekim područjima i pretjecali Hrvate.⁷²¹ Međutim, kako je pokazao kasniji razvoj događaja, većina Srba nije bila asimilirana, nego je „izgradila visoku frustracijsku toleranciju, prilagodivši se uvjetima“. Jedan od pokazatelja su i sve češći odlasci u crkvu pravoslavnih vjernika što „poprima oblike protestnog ponašanja“⁷²² jer je Pravoslavna Crkva za njih predstavljala dio njihova identiteta.

Kako je već navedeno, postojeće gospodarsko stanje omogućilo je lakše prodiranje velikosrpske propagande među najšire slojeve stanovništva srpske nacionalnosti na hrvatskom prostoru. Dijelovi kao što su Lika, Kordun i Banovina, s velikim udjelom srpskog stanovništva, bili su među nerazvijenim krajevima, što je poticalo iseljavanje Srba u Srbiju ili u druge krajeve Hrvatske te se navodi da su Srbi ondje „došljačka, manjinska i društveno inferiorna grupa, veoma podložni asimilaciji“.⁷²³ Na taj su način gospodarsko stanje i „problemi, kao i prevladavajući demografski procesi, interpretirani kao planska i protusrpska politika u Hrvatskoj“, a nemiri na Kosovu i sve veće iseljavanje Srba s tog područja 1980-ih su „razvijali teze o nezadovoljavajućem položaju Srbije i Srba u Jugoslaviji“.⁷²⁴ Sve to je omogućavalo Miloševiću da se nametne kao zaštitnik i vođa Srba u poboljšanju njihova položaja diljem Jugoslavije.

Upravo će Srbi koji su živjeli u ruralnim i tradicionalnim područjima biti najaktivniji u pokretanju pobune protiv hrvatske države, za razliku od Srba koji su se „u sklopu demografskih, gospodarskih i društvenih procesa“ preselili u veće hrvatske gradove.⁷²⁵ S

⁷²⁰ Antić, *Velikosrpski nacionalizam*, 230.

⁷²¹ Isto

⁷²² Isto, 232. Sličan slučaj dogodio se i s dijelom hrvatskog stanovništva koje je nakon uspostave višestranačja i slobodne hrvatske države pohrlilo u crkve.

⁷²³ Barić, *Srpska pobuna*, 28.

⁷²⁴ Isto

⁷²⁵ Isto, 40.

obzirom na teritorijalni raspored Srba u Hrvatskoj, pobuni su se uglavnom pridružila područja koja neposredno nisu bila isprekidana selima s hrvatskom većinom, a za mirno rješenje sukoba bili su opredijeljeni Srbi u većim hrvatskim gradovima.⁷²⁶ Dakako, bilo je i urbanih Srba koji su se pridruživali oružanoj pobuni 1990. godine, ali omjer je ipak išao u korist ruralnih Srba, pogotovo onih s kninskog područja u kojem je gospodarsko stanje bilo slabo, „sa znatnim brojem nezaposlenih (...) Bilo je očito da su problemi Knina prije svega povezani s teškim gospodarskim stanjem, koje je vladalo u cijeloj Jugoslaviji i Hrvatskoj, a posebno se osjećalo u nerazvijenim područjima sjevernodalmatinskog zaleđa.“⁷²⁷ Ipak, nacionalno i političko pitanje u njihovim su zahtjevima bili vodeći.

Urušavanje odnosa u lokalnim zajednicama Međunacionalni odnosi Hrvata i Srba u Jugoslaviji

Nakon Drugog svjetskog rata u nekim se hrvatskim krajevima „sve više razvijaju različiti aspekti multietničke koegzistencije u lokalnim zajednicama“,⁷²⁸ dok su takvi odnosi u nekim mjestima više-manje onemogućeni upravo zbog opterećenosti sličnim povijesnim naslijeđima, što će kasnije i pod utjecajem velikosrpske propagande poprimiti ekstremne razmjere. „Međunacionalni odnosi postaju glavni problem koji prodiere u sve pore društva, uvlači se u privatnu i intimnu sferu“ što će u ratu na nekim prostorima u potpunosti uništiti socijalne odnose na lokalnoj razini, dakle susjedske odnose, prijateljstvo, zajedničko igranje djece, generacijsku solidarnost, kumstvo i bračne veze.⁷²⁹ Naravno, neki su odnosi uspjeli preživjeti čak i rat, ovisno o blizini i intenzitetu ratnih djelovanja i prijeratnim međunacionalnim odnosima. Zbog sudaranja dviju političkih koncepcija i ciljeva, velikosrpske ekspanzionističke politike te hrvatskog legitimnog i legalnog prava na odcjepljenje i osamostaljenje, doći će do urušavanja, a na nekim područjima, izravno pogođenim ratnim razaranja, i do potpunog raspada hrvatsko-srpskog suživota.

Međunacionalni se odnosi zaoštravaju krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina u političkom, kulturnom i javnom životu pa se postavlja pitanje: što je s privatnim životom Hrvata i Srba te njihovom međusobnom komunikacijom i suživotom na lokalnoj

⁷²⁶ Radelić, *Hrvatska i Jugoslavija*, 762.

⁷²⁷ Barić, *Srpska pobuna*, 44.

⁷²⁸ Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 176.

⁷²⁹ Isto, 18.

razini? Jesu li njihovi odnosi ostali otporni na zahuktavanje odnosa na političkoj i državnoj razini? Sve veća netrpeljivost, zaoštavanje odnosa i neprijateljstvo između Hrvata i Srba, s uže znanstvene i makropolitike razine, postupno su se prelijevali i na onu umjetničko-glazbenu i sportsku, da bi tako naposljetku dospjeli na lokalnu razinu i prodrli među najšire slojeve. Tako se po sportskim natjecanjima primjećuje raspoloženje naroda unutar Jugoslavije koje se od zajedništva pretvaralo u razilaženje, odnosno „dezintegraciju jugoslavenskog društva i prostora“.⁷³⁰

Prema istraživanju iz 1989. godine međunacionalni odnosi u pojedinim hrvatskim regijama ocijenjeni su uglavnom dobrima. U tom je vremenu srpski nacionalizam uzeo maha,⁷³¹ što budi i hrvatski nacionalizam koji prekida „hrvatsku šutnju“ nastalu početkom sedamdesetih godina. Iako su stavovi ispitanika u kontroliranim društvima, kao što je bilo socijalističko u bivšoj Jugoslaviji, bili dosta suspregnuti i nedovoljno iskreni, vjerojatno je da su građani u 1989. godini slobodnije, bez bojazni, mogli iznositi svoje stavove.⁷³² Od tri skupine ispitanika – domaćeg hrvatskog stanovništva, useljenika i domaćeg srpskog stanovništva – predratni život najmanje pozitivno ocjenjuje domaće hrvatsko stanovništvo, iako ni u njihovim odgovorima uglavnom nisu bili zastupljeni ni sukobi ni mržnja.⁷³³ Najbolje ocijenjena kvaliteta suživota bila je u zapadnoj Slavoniji i Banovini, a najlošija u Dalmaciji, odnosno u dalmatinskom zaleđu, kasnijem žarištu srpske pobune, gdje su zabilježeni i najčešći incidenti u prijeratnom razdoblju. Ipak, to se odnosi na „zanemarivo mali segment istraživane populacije“.⁷³⁴ No, 1989. godine međunacionalni su se odnosi u lokalnim zajednicama, u ovom slučaju kninskog kraja, pogoršali. Isprva se to očitovalo u fizičkoj odvojenosti hrvatskog i srpskog stanovništva u tom području,⁷³⁵ o čemu se raspravljalo i na sjednici Predsjedništva SFRJ u srpnju te godine. Pri tome izjave hrvatskih predstavnika ukazuju na strah od pojačanog srpskog nacionalizma.⁷³⁶

⁷³⁰ Goldstein, „Je li se Jugoslavija“, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7274.pdf>; (18. 9. 2011.) Stanje se mijenja u svibnju 1990. godine na utakmici *Dinama* i *Crvene zvezde* u Zagrebu, kad je velika skupina beogradskih navijača bez razloga počela uništavati stolice i tući malobrojne Dinamove navijače. Policija je u tom sukobu intervenirala tek kad su se zagrebački navijači preko terena krenuli obračunati s onim beogradskim. I na kasnijim su utakmicama zabilježeni incidenti, na kojima je sve češće dolazilo do različitih sukoba na nacionalnoj osnovi (Isto). I glazba je poticala buđenje nacionalnih osjećaja, što se vidi u primjeru popularnosti pjesme poznate hrvatske rock-skupine *Prljavo Kazalište*, koja u jednoj pjesmi sadrži stih „zadnja ruža hrvatska“; http://hr.wikipedia.org/wiki/Prljavo_kazali%C5%A1te (20. 1. 2012.)

⁷³¹ Primjeri ispoljavanja srpskog nacionalizma su brojni mitinzi, održavani i na hrvatskom tlu, na kojima se izražava podrška Miloševićevoj politici te izjave poput: „Ovo je Srbija!“

⁷³² Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 91-92.

⁷³³ Isto, 131.

⁷³⁴ Isto

⁷³⁵ Ivančić, „Benkovče, Benkovče“, 16-18.; Žaja, „Straže „zapetih“ živaca“, 5.

⁷³⁶ Barić, *Srpska pobuna*, 47.

Reakcije Srba na novu hrvatsku vlast

Dolaskom HDZ-a na vlast, stanje se još više zaoštrava. Premda ta vladajuća stranka u svom programu nije sadržavala nacionalnu ekskluzivnost ni želju za etnički čistom Hrvatskom, Srbi u Hrvatskoj, potpaljeni beogradskom propagandom, to su doživljavali kao obnovu ustaštva, a demokratsku su Hrvatsku uspoređivali s NDH. Učvršćivanju tih stavova doprinijele su neke radikalne izjave te ponekad gruba i eksplicitna retorika nekih HDZ-ovih dužnosnika.⁷³⁷ Srbi su se u Hrvatskoj osjetili ugroženima i donošenjem novog hrvatskog Ustava, u kojem su označeni kao „nacionalna manjina“, dok su prije bili navedeni kao „narod“, premda u Jugoslaviji nisu mogli osnivati političke stranke ni kulturne institucije sa srpskim predznakom, što im je omogućeno upravo uvođenjem višestranačja i novim hrvatskim Ustavom.⁷³⁸ Iako je Tuđman počeo otpuštati Srbe iz administracije i policije kako bi na taj način ispravio neravnomjernost kadra u nacionalnom pogledu, bio je spreman i za ustupke. Tako je Jovanu Raškoviću u svibnju 1990. ponudio mjesto potpredsjednika Sabora i „izrazio spremnost da pregovara u davanju kulturne autonomije“ u mjestima s najvećom koncentracijom Srba u Hrvatskoj, što je 1989. godine zatražio i srpski ekonomist Jovo Opačić. Rašković je tad zatražio da se autonomija definira šire i da se u Ustavu Srbi navedu kao „konstitutivan narod“, na što Tuđman nije pristao. Nakon toga je Rašković pozvao članove SDS-a na bojkot Sabora.⁷³⁹

Kao povod Srbima za neprihvatanje nove hrvatske vlasti poslužilo je i uvođenje hrvatske zastave s hrvatskim povijesnim grbom, što su oni nazivali ustaškim znakovljem, a posebno su oštro reagirali na najavu promjene imena milicija u redarstvo. U znak protesta, kninski milicajci prosvjedovali su upućivanjem otvorenog pisma SUP-u, navodeći da „neće prihvatiti nove odore, jer one podsjećaju na one koje su nosile ustaše.“ U tome su ih podržavali i brojni kninski građani srpske nacionalnosti. Neki srpski milicajci nisu htjeli potpisati to pismo pa su žigosani kao izdajice srpskog naroda.⁷⁴⁰ Milicija na kraju nije preimenovana u redarstvo, nego u policiju, a nove hrvatske odore, plavosive s grbom umjesto petokrake, pojavile su se tek krajem 1990. i početkom 1991. godine.

⁷³⁷ Poznata je izjava Šime Đodana prilikom Sinjske alke 1991. godine kad je govorio da su Srbi u prosjeku niži od Hrvata oko „15 centimetara i imaju šiljate glave, a vjerojatno imaju i manji mozak“.; Barić, *Srpska pobuna*, 137.; Stipe Mesić u Australiji je izjavio da su Hrvati pobijedili dva puta, s tim da je prvu pobjedu označilo priznanje hrvatske države od strane sila Osovine 1941. godine.; <http://www.youtube.com/watch?v=ewXMOyJjphU> (7. 1. 2012.)

⁷³⁸ Barić, *Srpska pobuna*, 90.

⁷³⁹ Ramet, *Balkanski Babilon*, 80.

⁷⁴⁰ Barić, *Srpska pobuna*, 70.

Činjenica je da su neki pripadnici hrvatske vojske i policijskih snaga koristili ustaška znakovlja, ali oni „nisu činili temeljnu i prevladavajuću sastavnicu identiteta i svjetonazora hrvatskih vojnika i policajaca“.⁷⁴¹ Iako je bila riječ o marginalnim skupinama, to je poslužilo kao argument srpskim tvrdnjama o obnovi NDH.

Hrvati su kolektivno nazivani ustašama te su obilježeni kao genocidan narod. Srbijanski tisak prvenstveno je služio za strašenje Srba i optuživanje Hrvata za navodne zločine. Tako se ističu naslovi „Hrvatski specijalci bacali srpsku decu“, „Srpska deca kao taoci“, „Strah i zebnja u severnoj Dalmaciji“, „Napad na srpski narod“⁷⁴². Beogradski novinari govore kako je u Kninu zavladao strah, da im Hrvati prijete i namjerno isključuju struju da Srbi ne mogu gledati prijenose utakmica *Crvene Zvezde*, kao ni Miloševićeve govore.⁷⁴³ Osim straha i osjećaja ugroženosti, veći dio Srba je izražavao i ideološko slaganje s Miloševićevom politikom. Mnogi Srbi jednostavno nisu željeli suživot s Hrvatima niti su namjeravali „povesti ozbiljniji dijalog s novim hrvatskim vlastima i na taj način u sklopu Hrvatske osigurati svoja prava i egzistenciju“.⁷⁴⁴ Pobuna, koja je djelomično uzrokovana strahom, pretvorila se u oružani napad na svoje dojučerašnje hrvatske susjede i sugrađane.⁷⁴⁵ Bez obzira na političke sukobe i pretenzije na isti teritorij, ostaje pitanje: otkud toliko brutalnosti, razaranja, uništavanja gradova i sela u kojem su svi donedavno živjeli te masovnih ubojstava i protjerivanja sugrađana i susjeda?

Psihologija rata. Nacionalni identitet kao meta

Neki autori smatraju da su za „pretvaranje već prestrašenog stanovništva u vojnike pripremljene za borbu protiv dotadašnjih susjeda i prijatelja (često u doslovnom smislu) morali biti oslobođeni moralnih ograničenja i prožeti mržnjom prema ciljnim osobama.“⁷⁴⁶ Oslobođanje od moralne odgovornosti može se postići kombinacijom prebacivanja odgovornosti na nekog drugog (u ovom slučaju odgovornost rata prebačena je na Miloševića i njegovu vladu), osjećajem manje odgovornosti, izobličanjem posljedica te, na kraju, dehumanizacijom i demonizacijom koja je možda najvažnija. Kako je već navedeno, kroz srbijansku propagandu Hrvati su obilježeni kao fašisti i ustaše čija

⁷⁴¹ Barić, *Srpska pobuna*, 69.

⁷⁴² Runtić, *Domovinski rat*, 139.

⁷⁴³ Barić, *Srpska pobuna*, 80.

⁷⁴⁴ Isto

⁷⁴⁵ Isto, 141.

⁷⁴⁶ Ramet, „Under the holy“, 91.

egzistencija ugrožava onu srpsku, s tim da se tijekom ubijanja hrvatskih civila, od kojih „nitko nije nevin“, istovremeno zadržavala pozitivna slika o sebi.⁷⁴⁷ I Srpska pravoslavna Crkva je, u ulozi duhovnog vodstva, u govorima o „božanskoj Srbiji“ odigrala veliku ulogu u srpskoj ekspanzionističkoj politici.⁷⁴⁸ Možda bi se tim elementima mogli objasniti masovni pokolji, silovanja te fizičko i psihičko zlostavljanje u logorima, kao i kulturocid.

Ratovi koju su vođeni na prostoru bivše Jugoslavije obilježeni su i snažnim udarima na nacionalni i kulturni identitet, odnosno na sve ono što jedan narod čini posebnim, prepoznatljivim ili, bolje rečeno, sve ono što tvori sami identitet određenog naroda. Tako se mogu vidjeti brojni primjeri razaranja vjerskih objekata.⁷⁴⁹ Preko razaranja simbola identiteta jednog naroda ili nacionalne manjine na određenom teritoriju zapravo se radi o načinu prisvajanja teritorija, što je posebno izraženo u manjim zajednicama te je imalo dvostruku svrhu. Prvo, time se „baš kao i sustavnim i masovnim silovanjima te drugim oblicima ponižavanja, „nepodobno“ stanovništvo dodatno zastrašivalo i poticalo na bijeg.“ Drugo, kako se razaranje nastavilo i nakon protjerivanja i ubijanja stanovništva, i sami su se njihovi spomenici shvaćali kao svojevrsno oružje kojim ta druga, neprijateljska zajednica drži neki prostor koji „treba uništiti drugim oružjem (...) kako bi se dotični prostor do kraja „oslobodio“ odnosno prisvojio u svim njegovim dimenzijama.“⁷⁵⁰

Zbog takvih događaja dolazi do čvrste homogenizacije pripadnika određenog naroda. Srbi su se postupno homogenizirali kroz sustavnu propagandu, priče o njihovoj ugroženosti i pridruživanje pobunjeničkim postrojbama. Na hrvatsku je, pak, homogenizaciju djelovala spoznaja da su njihovi dotadašnji kolege, susjedi ili prijatelji prešli na pobunjeničku stranu i sad njih držali na ciljniku.⁷⁵¹ Zbog želje za osvetom i kod dijela Hrvata javljaju se napadi na Srbe,⁷⁵² što vidimo na primjeru nekih samovoljnih postupaka hrvatskih vojnika i civila nakon oslobodilačke operacije Oluja.

⁷⁴⁷ Ramet, „Under the holy“, 91.

⁷⁴⁸ Isto, 90.

⁷⁴⁹ Prilikom oslobađanja Drniša u kolovoju 1995. godine hrvatski vojnici zatječu crkvu sv. Ante razrušenu (spominje se čekićem razbijena krstionica i uništeni oltari), a neke njezine dragocjenosti prenesene su u netaknutu pravoslavnu crkvu.; Mić, „Drniš 500. godišnjicu“, 4.; Slično je stanje bilo i u Vrlici, oslobođenoj 5. kolovoza u podnevnim satima. *Slobodna Dalmacija* obavještava o vrličkoj crkvi Gospe od Rožarija – „crkva devastirana, sve crkvene relikvije polomljene, a na zidovima ćirilični grafiti“.; Paštar, „Vrličko kolo radosti“, 6.; Dolazi i do demoliranja pravoslavnih crkava, primjerice na osječkom su području pravoslavne crkve izložene razaranju i pljački.; Barić, *Srpska pobuna*, 136.

⁷⁵⁰ Magaš i Žanić, *Rat u Hrvatskoj*, 14.

⁷⁵¹ Antić, *Velikosrpski nacionalizam*, 232.

⁷⁵² Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 98.

Balvan revolucija – počeci srpske oružane pobune

Balvan revolucija naziv je za početak srpske pobune u sjevernoj Dalmaciji, događaj u kojem su pobunjenici bacali drveće i kamenja na ceste i željezničke pruge. Naoružani civili kontroliraju i onemogućavaju promet te, uz kraj dotad vrlo uspješne turističke sezone, nastaju zastoji i gužve na cestama.⁷⁵³ S barikada se pucalo na vozila, civile i hrvatske policajce. Hrvati se na kninskom području osjećaju ugroženo jer su izloženi prijetnjama i vandalskim napadima na svoju imovinu pa se neki od njih sklanjaju u Šibenik.⁷⁵⁴ Dolazi do napetosti i nepovjerenja među kolegama različite nacionalnosti⁷⁵⁵ koji više ne mogu raditi zajedno.

Ubrzo je uslijedila nova socijalna pojava nazvana *vikend ratovanjima*. Radi se o urbanim Srbima koji petkom poslije posla odlaze na barikade, a u ponedjeljak se vraćaju na svoja radna mjesta u gradove.⁷⁵⁶ Žene srpske nacionalnosti u to su vrijeme dolazile po plaće svojih muževa koji su sudjelovali u pobuni, a tražilo se isplaćivanje plaća i mirovina čak i nakon srpskog odvajanja od Republike Hrvatske.⁷⁵⁷ Određene državne i poluslužbene mjere vršile su pritisak na Srbe u Hrvatskoj, a to se vidi u primjeru otpuštanja radnika s posla, zahtjevima za potpisivanjem izjava lojalnosti hrvatskoj državi itd. Sličan slučaj bio je i s policijom, koji se također očitovao u otpuštanju Srba, a zapošljavanju Hrvata, što ne možemo obrazložiti hirom hrvatskog nacionalizma, nego brigom države da, u vremenu sve agresivnije srpske politike i jačanja pobune, ima odane policijske snage.⁷⁵⁸ Neki su hrvatski mediji, kao što je *Slobodni tjednik*, proglašavali Srbe na slobodnom hrvatskom području pobunjenicima i petokolonašima čime se poticalo nepovjerenje prema cjelokupnom stanovništvu srpske nacionalnosti. Ipak, za razliku od tog tjednika, takva pojava nije bila karakteristična za cjelokupni tadašnji hrvatski tisak.⁷⁵⁹

⁷⁵³ Runtić, *Domovinski rat*, 110-116.

⁷⁵⁴ Barić, *Srpska pobuna*, 82.

⁷⁵⁵ U šibenskoj Tvornici lakih metala radnici hrvatske nacionalnosti više ne žele raditi s kolegom srpske nacionalnosti čija se slika kako drži podignuta tri prsta na barikadama pojavila u novinama. Dotični je Srbin izjavio kako je otišao na barikade svjesno kako bi „branio svoj srpski narod od Tuđmanovih specijalaca“; Isto, 130.

⁷⁵⁶ Runtić, *Domovinski rat*, 347.

⁷⁵⁷ Barić, *Srpska pobuna*, 134.

⁷⁵⁸ Isto, 141.

⁷⁵⁹ Isto, 138.

Pobuna obuhvaća i ostala mjesta u kninskom okruženju.⁷⁶⁰ Napetost i narušavanje odnosa stanovništva hrvatske i srpske nacionalnosti šire se i na veće gradove. To se u ovom slučaju odnosi na obalne gradove u čijem se zaleđu razbuktavala pobuna. Primjer takvog grada je Zadar. U svibnju 1991. godine u gradu dolazi do masovnog okupljanja građana hrvatske nacionalnosti, revoltiranih pogibijom jednog hrvatskog redarstvenika kojeg su Srbi ubili kraj Benkovca pa dolazi do demoliranja objekata u vlasništvu Srba. Istodobno kruže glasine da „pojedini ugostitelji srpske nacionalnosti iz tog grada pomažu srpsku pobunu“. Takvi istupi utječu na stvaranje negativnog stava dotad možda odanih srpskih građana prema novoj hrvatskoj vlasti.⁷⁶¹ Zbog osjećaja nesigurnosti i ugroženosti, Srbi napuštaju Zadar i odlaze u njegovo zaleđe, odnosno srpska sela iz kojih je velik dio njih porijeklom. Srbi odlaze iz većih hrvatskih gradova i to ne samo zbog straha i osjećaja nesigurnosti, nego i zbog stajališta da ne žele prihvatiti hrvatsku vlast, opredjeljujući se za pobunu i nadajući se povratku kad te gradove zauzme JNA.⁷⁶²

Slika 1. Balvan revolucija⁷⁶³

Odnosi Hrvata i Srba u ratnom razdoblju

U ratnom razdoblju odnos Hrvata prema Srbima, posebno u područjima s velikim brojem žrtava i razaranja, ispunjen je velikom količinom nepovjerenja i

⁷⁶⁰ Grgurinović, „Hrvati – građani“, 20. 8. 1990.; „Ne daju ćirilične table“, 3.; Ivančić, „Raspoloženje naroda“, 4.

⁷⁶¹ Barić, *Srpska pobuna*, 130.

⁷⁶² Jedna Srпкиnja koja '91. napušta Karlovac, tvrdeći da je to učinila jer nije željela prihvatiti „ideologiju NDH“. Srbin iz Zagreba napušta metropolu jer su, prema njegovu mišljenju, Hrvati ustašoidni prema Srbima te je on iz tog razloga početkom listopada 1991. godine došao u Glinu i pridružio se pobunjenicima.; Isto, 132.

⁷⁶³ Isto, 118.

neprijateljstva.⁷⁶⁴ Taj se odnos posebno zaoštrava pogibijom dvanaestorice hrvatskih policajaca u sukobu sa srpskim pobunjenicima u Borovu Selu, u svibnju 1991. godine,⁷⁶⁵ što su mnogi počeli smatrati početkom rata u Hrvatskoj. U prvim danima i mjesecima agresije, srpski pobunjenici i JNA protjerali su hrvatsko stanovništvo, pljačkali imovinu raseljenih osoba i izbjeglica, a porušeni su i brojni sakralni objekti. Posljedice rata su, osim ljudskih žrtava te materijalne štete i narušene ekološke ravnoteže, razaranje primarnih socijalnih mreža što čini temelje lokalnih zajednica.⁷⁶⁶ Posljedice su i danas vidljive, a najprije se očituju u segregaciji Hrvata i Srba, koja je, primjerice, uočljivija u istočnoj Slavoniji, nego u zapadnoj Slavoniji i Banovini.⁷⁶⁷ Počinjeni su brojni zločini i masakri nad civilima čiji su reprezentativni primjeri Vukovar i Škabrnja. Sve je to iznimno negativno utjecalo na susjedske i prijateljske odnose između Hrvata i Srba s tim da su, dakako, bili daleko gori oni odnosi na područjima s jačim ratnim razaranja. U nekim mjestima dolazi do potpunog prekida međunacionalnih susjedskih i prijateljskih odnosa, dok su neki očuvani jer su susjedi Hrvati i Srbi međusobno pomagali jedni drugima odnosno dio susjeda je i u nesigurnim ratnim vremenima štutio susjede druge nacionalnosti.⁷⁶⁸ Prema regijama postoje znatne razlike u ponašanju susjeda u ratu, a posebno iznenađenje je situacija u istočnoj Slavoniji gdje su susjedi najviše udarili na susjede i prijatelje druge nacionalnosti.⁷⁶⁹ Alarmantno je stanje bilo i u dalmatinskom zaleđu, a posebno je neizvjesna situacija za daljnji boravak preostalog stanovništva na područjima uz bojišnicu, koja je uvjetovana i ratnim operacijama, nakon kojih je obično dolazilo do protuakcija i osvetničkih napada na civilno stanovništvo.⁷⁷⁰

Nezaobilazna tema, kad se govori o odnosima dviju sukobljenih nacija u ratnim vremenima, bračni su odnosi tj. „miješani brakovi“ koji su bili dosta zastupljeni u vrijeme Jugoslavije. Prepreke u sklapanju takvih brakova očitovale su se u pitanju vjeroispovijesti i nekim teškim povijesnim naslijeđima, kao što je Drugi svjetski rat. Tijekom rata neki brakovi upadaju u krizu, prate ga trzavice i svađe, a dio se raspada.⁷⁷¹ Vukovar i Pakrac su primjeri naselja s velikim udjelom mješovitih brakova u prijeratnom razdoblju, da bi u

⁷⁶⁴ Barić, *Srpska pobuna*, 139.

⁷⁶⁵ Isto, 130.

⁷⁶⁶ Isto, 94.

⁷⁶⁷ Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 165.

⁷⁶⁸ Isto, 188.

⁷⁶⁹ Isto, 179.

⁷⁷⁰ Isto, 394.

⁷⁷¹ Barić, *Srpska pobuna*, 190.

ratnom vremenu doživjeli gotovo potpuni kolaps.⁷⁷² Međutim, dio se brakova i očuvao, a takvi su živjeli pod nadzorom srpskih vlasti na okupiranim područjima, npr. u Pakracu. Tako je za jednog Srbina oženjena Hrvaticom navedeno da je „do oslobođenja“ bio otvoreni pristaša HDZ-a. Zatim su nadzirani parovi čija su djeca živjela na hrvatskom teritoriju te kontaktiraju s Hrvatima i „otvoreno izražavaju svoje „nezadovoljstvo“ s krajinskim vlastima.“⁷⁷³ I u Petrinji je velik broj miješanih brakova za čije pripadnike postoje sumnje da održavaju veze s hrvatskom stranom i prikupljaju obavještajne podatke za Hrvatsku vojsku.⁷⁷⁴ Ovi primjeri pokazuju da su se i u ratnim vremenima neke društvene veze između pripadnika dviju sukobljenih nacija ipak očuvale te da u nekim područjima nije došlo do potpunog raspada društva.

Zaključak

Odnosi Hrvata i Srba, njihov suživot i društvene veze u ratnom su razdoblju na području današnje Republike Hrvatske društvena činjenica koja zahtijeva posebnu i još dublju analizu od ovog rada. Suživot tih dvaju naroda, njihovi odnosi u mirnom razdoblju te međusobna ratovanja obilježili su cijelo dvadeseto stoljeće, a buknuili su kao vatra početkom devedesetih godina slomom komunizma i raspadom Jugoslavije. Upravo raspad te višenacionalne tvorevine, koja je desetljećima nacionalno pitanje „držala na uzdama“, omogućio mu je da postane prioritet u konstruiranju novih državnih zajednica na prostoru bivše Jugoslavije. U traganju za rješenjem nacionalnog pitanja posegnulo se za najgorom mogućom metodom – ratom. Srbi u Hrvatskoj godinama su bili pod utjecajem beogradske propagande koja je cijeli hrvatski narod optuživala za ustaške zločine, Srbe je prikazivala kao one „bolje“, ali istodobno ugrožene od Hrvata, a novu je demokratsku Hrvatsku proglašavala novom NDH. To je ujedno dovodilo do buđenja hrvatskog nacionalizma i otpora, a takav slijed događaja vodio je do pogoršanja hrvatsko-srpskih odnosa na lokalnoj razini što se očitovalo u međunacionalnom susjedstvu, prijateljstvu pa i bračnim vezama.

Prema istraživanju provedenom 1989. godine, međunacionalni odnosi ocijenjeni su uglavnom dobrima, ali uzevši u obzir da su se sukobi među njima počeli razbuktavati

⁷⁷² Miješanih brakova u Vukovaru je bilo 35%, što ga je smještalo na sami vrh bivše države.; Babić, *Etnonacionalizam i rat*, 191.

⁷⁷³ Barić, *Srpska pobuna*, 390.

⁷⁷⁴ Isto

nakon samo godinu dana da bi se poslije pretvorili u pravi rat u kojem su susjedi napali susjede, prijateljstva su pucala, a brakovi se raspadali, tim istraživanjima treba pristupiti s dozom opreza. Nužno je postaviti pitanje koliko su ispitanici u svojim odgovorima bili iskreni i koliko su njihovi odnosi sa susjedima druge nacionalnosti bili čvrsti i duboki, imajući u vidu da se situacija tako brzo i korjenito promijenila. U to je vrijeme i kod Hrvata nacionalni naboj bio na visokoj razini, što se vidi i u rezultatima izbora 1990. godine, na kojima je uvjerljivo pobijedio HDZ. Moguće je da su neslaganja postojala i prije, ovisno o sredini u kojoj su živjeli i ovisno o tome koliko su određena povijesna naslijeđa, kao što je Drugi svjetski rat, bila prisutna u životima tih ljudi. No bez obzira na osobne stavove ispitanika, u isprepletenosti njihovih privatnih života te kvaliteti odnosa s drugom nacionalnom skupinom ili stupnju integracije srpskog stanovništva u hrvatsko društvo, može se govoriti barem o toleranciji. Međunacionalni su se odnosi razlikovali po hrvatskim regijama. Tako su hrvatsko-srpski odnosi bili bolji u zapadnoj Slavoniji i Banovini, dok su najgori bili u Dalmaciji i istočnoj Slavoniji, što se kasnije potvrđuje i ratnim razaranjima i stradavanjem civila. U Dalmaciji su i incidenti bili češći, ali oni nisu bili pravilo. U ratnom razdoblju neki odnosi su u potpunosti zamrli, a neki su se i očuvali, ovisno o njihovoj prijašnjoj čvrstini, o otpornosti na velikosrpsku propagandu te o jačini ratnih razaranja pojedinih područja. Naravno da se u toj jako složenoj tematici ne može osloniti samo na spomenuto istraživanje iz 1989. godine; sustavnija se istraživanja na tom polju tek moraju provesti.

Ne smije se zanemariti jedan od najvažnijih utjecaja promjene u odnosima, a to je propaganda. Srbijanski mediji su u javnost plasirali njima odgovarajuće (dez)informacije koje su padale na plodno tlo. Tu se radi većinom o ruralnim i nerazvijenim krajevima s većinskim homogenim srpskim stanovništvom koje, primjerice, čita samo srbijanski tisak i koje obrazovani hrvatski Srbi sve više približavaju Miloševićевой politici. Srpska je pobuna iz svojih središta postupno obuhvaćala i šira područja, prodirala je i u veće hrvatske gradove, u slučaju ako su se ti gradovi nalazili u relativnoj blizini uporišne točke srpske pobune, što smo vidjeli na primjeru Zadra. U nekim područjima, kao što su to bili veći gradovi, u kojima je stanovništvo uglavnom bilo izmiješano ili je prevladavalo ono hrvatsko i gdje je bio omogućen ravnomjeran pristup informacijama, sukobi su bili marginalni. Zaoštavanjem odnosa, odvajanjem dijela hrvatskog teritorija i početkom rata, uz fizičku odnosno geografsku razdjelnicu, stvara se i ona psihološka koja je, prema

nekim istraživanjima, više-manje integrirano društvo u bivšoj jugoslavenskoj zajednici dovodila do podjele po nacionalnoj osnovi.

Bibliografija

Knjige

Allcock, John B. *Explaining Yugoslavia*. London: Horst & Company, 2000.

Antić, Ljubomir. *Velikosrpski nacionalni program – ishodišta i posljedice*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2007.

Babić, Dragutin. *Etnonacionalizam i rat u Hrvatskoj: teorijski aspekti i istraživanje međunacionalnih odnosa u lokalnim zajednicama*. Zagreb: Plejada, 2010

Baletić, Zvonimir. *Hrvatska od agresije do mira*. Zagreb: AGM, 1994.

Barić, Nikica. *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga, 2005.

Goldstein, Ivo. *Hrvatska: 1918. – 2008*. Zagreb: Europapress holding: Novi Liber, 2008.

Magaš, Branka, Ivo Žanić, ur. *Rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini 1991. – 1995.*, Zagreb – Sarajevo: Naklada Jesenski i Turk i Dani, 1999.

Ramet, Sabrina. *Balkanski Babilon: raspad Jugoslavije od Titove smrti do Miloševićeva pada*. Zagreb: Alineja, 2005.

Runtić, Davor. *Domovinski rat – rat prije rata*. Vinkovci: Neobična naklada, 2004.

Znanstveni članci

Radelić, Zdenko. „Hrvatska i Jugoslavija: neki problemi povijesnih istraživanja“. *Časopis za suvremenu povijest* 35 (2003), br. 3: 753-768.

Ramet, Sabrina. „Under the holy lime tree: The Inculcation of Neurotic & Psychotic Syndromes as a Serbian Wartime Strategy 1986-1995“. *Polemos* 5 (2002), br. 1-2, 83-97.

Žunec, Ozren. „Socijalna konstrukcija pobune Srba u Hrvatskoj 1990.-1995.“. *Časopis za suvremenu povijest* 40 (2008), br. 1: 33-45.

Internetски izvori

Goldstein, Ivo. „Je li se Jugoslavija mogla održati? Pretpostavke za historičku analizu“, <http://www.cpi.hr/download/links/hr/7274.pdf> (7. 1. 2012.)

<http://www.youtube.com/watch?v=ewXMOyJjphU> (7. 1. 2012.)

http://hr.wikipedia.org/wiki/Prljavo_kazali%C5%A1te (20. 1. 2012.)

Tisak

Grgurinović, Željko. „Hrvati – građani drugoga reda“. *Večernji list*, (Zagreb), 20. kolovoza 1990.

Ivančić, Viktor. „Benkovče, Benkovče, ča barjak ne viješ“. *Slobodna Dalmacija*, (Split), 4. kolovoza 1990., 16-18.

Ivančić, Viktor. „Raspoloženje naroda u tri čina“. *Slobodna Dalmacija*, (Split), 20. kolovoza 1990., 4.

Mić, Miroslav. „Drniš 500. godišnjicu slavi u slobodi“. *Slobodna Dalmacija*, (Split), 6. kolovoza 1995., 4.

„Ne daju ćirilčne table“. *Večernji list*, (Zagreb), 11. kolovoza 1990, 3.

Paštar, Toni. „Vrličko kolo radosti“. *Slobodna Dalmacija*, (Split), 6. kolovoza 1995., 6.

Žaja, Robert. „Straže 'zapetih' živaca“, *Slobodna Dalmacija*, (Split), 20. kolovoza 1990., 5.

THE CONFLICT, WAR AND COLLAPSE OF THE SOCIETY

The paper analyzes key factors that caused and contributed to deterioration of Croatian and Serbian relations at the beginning of the 1990s. Previous relations and experiences, but also the infiltration of the Greater-Serbian propaganda, in some of the areas in Croatia with the significant number of the Serbian population caused the Serbian national homogenization, armed Serbian insurgency against democratic Croatian Government and ultimately, aggression. Such developments led to Croatian national homogenization and because of war crimes and destructions of the aggressor in some communities there was partial or total disintegration of the former society.

Keywords: *International relation, communities, Greater-Serbian propaganda, national homogenization, war, society disintegration*

ISSN 2459-8623